

Ko ihmisarvoa mitattiin

Tornionlaaksolaisitten, kväänitten ja lantalaisitten
eksklyteerinki ja assimileerinki

Då människovärdet mättes

Exkludering och assimilering av tornedalingar,
kväner och lantalaiset

*Delbetänkande av
Sannings- och försoningskommissionen
för tornedalingar, kväner och lantalaiset*

Stockholm 2022

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

SOU 2022:32

SOU och Ds finns på regeringen.se under Rättsliga dokument.

Svara på remiss – hur och varför

Statsrådsberedningen, SB PM 2003:2 (reviderad 2009-05-02).

Information för dem som ska svara på remiss finns tillgänglig på regeringen.se/remisser.

Layout: Kommittéservice, Regeringskansliet

Omslagsfoto: Martina Huber

Tryck och remisshantering: Elanders Sverige AB, Stockholm 2022

ISBN 978-91-525-0402-4 (tryck)

ISBN 978-91-525-0403-1 (pdf)

ISSN 0375-250X

Till statsrådet Jeanette Gustafsdotter

Regeringen beslutade den 19 mars 2020 att tillsätta en kommitté i form av en sannings- och försoningskommission för granskning av kränkningar och övergrepp mot tornedalingar, kväner och lantalaiset för att utreda den assimileringspolitik som bedrevs av svenska staten under 1800- och 1900-talen samt verka för att minoritetens historiska erfarenheter synliggörs. F.d. chefs-justitieombudsman Elisabet Fura förordnades samma dag som kommissionens ordförande.

Regeringen beslutade den 23 juni 2021 om tilläggsdirektiv varigenom utredningstiden förlängdes på så sätt att uppdraget ska slutredovisas senast den 15 maj 2023. Ett delbetänkande ska lämnas den 16 maj 2022.

Som ledamöter i kommissionen utsågs fr.o.m. den 11 juni 2020 fil. dr Malin Arvidsson, professor emeritus Lars Elenius, professor emeritus Kenneth Hyltenstam, f.d. kommunalrådet Bengt Niska, juristen Kaisa Syrjänen Schaal, docenten Sia Spiliopoulou Åkermark och fil.mag. Josephine Ylipää. Den 8 mars 2021 förordnades professor Klas-Göran Karlsson som ledamot.

Som utredningssekreterare i kommissionen förordnades den 14 april 2020 juristen Pernilla Krusberg och den 11 maj 2020 komministern Stefan Aro. Den 18 maj 2020 förordnades juristen Kaisa Syrjänen Schaal som utredningssekreterare och hon entledigades den 31 augusti 2020.

Nuvarande verksamhetsledaren Eva Kvist förordnades som utredningssekreterare i kommissionen fr.o.m. den 1 mars 2021 och hon entledigades den 6 juni 2021. Pernilla Krusberg entledigades den 2 oktober 2021. Statsvetaren Elsa Hellqvist förordnades som utredningssekreterare den 10 oktober 2021 och pedagogen Astrid Kruukka den 30 augusti 2021. Som huvudsekreterare förordnades juristen Nadia Boussaid Pettersson den 12 november 2021.

Kanslirådet Eva Dahlén lånades in från Regeringskansliet FA kommunikation fr.om. 1 oktober 2020 och förordnades som utredningssekreterare i kommissionen fr.o.m. den 1 maj 2022. Elsa Hellqvist och Astrid Kruukka entledigades från sina uppdrag den 28 februari 2022. Juristen Anna Rosenmüller Nordlander förordnades som utredningssekreterare den 1 februari 2022. Översättaren Anders Alapää förordnades som utredningssekreterare den 15 februari 2022.

Stockholm i maj 2022

Elisabet Fura
Malin Arvidsson
Lars Elenius
Klas-Göran Karlsson
Kenneth Hyltenstam
Bengt Niska
Sia Spiliopoulou Åkermark
Kaisa Syrjänen Schaal
Josephine Ylipää

/Nadia Boussaid Pettersson
Anders Alapää
Stefan Aro
Eva Dahlén
Anna Rosenmüller Nordlander

Innehåll

Yhtheenveetty esipuhe.....	9
Sammanfattande förord.....	13
1 Kommissionens uppdrag och arbete.....	17
1.1 Kommissionens direktiv.....	17
1.2 Kommissionens problemområde och avgränsning av uppdraget	19
1.2.1 Kommissionens problemområde.....	20
1.2.2 Avgränsningar.....	21
1.3 Begrepp.....	23
1.3.1 Sanning och försoning.....	23
1.3.2 Försoning kopplat till kommissionens uppdrag.....	25
1.3.3 Benämning av minoriteten och dess språk.....	27
1.3.4 Kommissionens benämningar av minoriteten	30
1.3.5 Ortnamn.....	31
1.3.6 Kränkningar och övergrepp	32
1.4 Kommissionens analys av direktiven vad gäller delredovisningen	33
1.5 Betänkandets disposition.....	34
1.6 Kommissionens arbete.....	35
1.7 Generella utgångspunkter för kommissionens arbete	41

2	Kommissionens arbete nära minoriteten	45
2.1	Inledning	45
2.2	Utmaningar för kommissionen	45
2.2.1	Utarbetande av rutiner, administration och upphandling av varor och tjänster m.m.	46
2.2.2	Tid för dialog och reflektion tillsammans med minoriteten	46
2.2.3	Arbetet med upprättelse och försoning i dialog med minoriteten.....	47
2.3	Arbetet med att ta emot vittnesmål och berättelser.....	48
2.3.1	Kommissionens kaffemöten.....	49
2.3.2	Generella iakttagelser från kommissionens kaffemöten.....	51
2.4	Reflektioner utifrån intervjuer och berättelser.....	55
2.4.1	En berättelse om språkförlust	56
2.4.2	En berättelse om tiden i arbetsstuga	57
2.4.3	En berättelse om upplevelser i skolan.....	58
2.5	Sammanfattning.....	60
3	Sammanfattning av rapport om rasbiologiska undersökningar av Curt Persson.....	61
3.1	Förord	61
3.2	Inledning	61
3.3	Svensk rasbiologi	62
3.4	Den framgångsrika lobbyn.....	64
3.5	Institutet för rasbiologi startas	66
3.6	De tidiga fältstudierna i de meänkielitalande områdena	68
3.7	Fältstudier på tornedalningar, kväner och lantalaiset	71
3.8	Efterföljande fältstudier i Tornedalen.....	75
3.9	Det praktiska arbetet i fält	83
3.10	Bilden som verktyg i fältarbetet	85

3.11	Regionala medhjälpare	87
3.12	Hur tornedalingar, kväner och lantalaiset framställs i institutets material	90
3.13	Sammanfattning – slutord	94
3.14	Referenser.....	102
4	Sammanfattning av rapport om insamling av mänskliga kvarlevor av <i>Carl-Gösta Ojala</i>	111
4.1	Förord.....	111
4.2	Inledning.....	111
4.3	Forskningsuppdraget	112
4.4	De vetenskapliga kontexterna för insamlingen av mänskliga kvarlevor.....	113
4.5	Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen	116
4.5.1	Insamling/plundring av mänskliga kvarlevor vid Enontekis (Markkina)	118
4.5.2	Insamling av mänskliga kvarlevor från Rounala kyrkogård 1915.....	121
4.5.3	Insamling av mänskliga kvarlevor från Akamella kyrkogård	122
4.5.4	Undersökningar av kyrkor och gravplatser	123
4.6	Samlingar med mänskliga kvarlevor från Tornedalen och från tornedalingar, kväner och lantalaiset i Sverige.....	125
4.6.1	Historiska museet, Stockholm	125
4.6.2	Museum Gustavianum, Uppsala universitet	126
4.6.3	Historiska museet, Lunds universitet	127
4.6.4	Karolinska institutet, Stockholm.....	127
4.6.5	Norrbottens museum, Luleå.....	128
4.7	Repatrierings- och återbegravningsdebatter.....	129
4.7.1	Repatrieringsprocesser i Finland	131
4.7.2	Repatrieringsprocesser i Norge	132
4.7.3	Repatriering, urfolksrättigheter och minoritetsrättigheter	133

4.8	”Försvenskning” av forntiden.....	135
4.8.1	Tornedalen och tornedalingar, kväner och lantalaiset i fornforskning och arkeologi.....	137
4.9	Sammanfattning av forskningsuppdragets resultat	139
4.9.1	Övergripande slutsatser – Delstudie 1.....	139
4.9.2	Övergripande slutsatser – Delstudie 2.....	140
4.9.3	Övriga slutsatser och kommentarer.....	141
4.10	Avslutning.....	142
4.11	Referenser	143
5	Kommissionens fortsatta arbete	155
5.1	Inledning.....	155
5.2	Kommissionens arbete utifrån tematiska områden.....	156
5.2.1	Assimileringspolitikens anspråk på språk- och kulturförändring.....	156
5.2.2	Skolpolitiken i meänkielitalande områden.....	158
5.2.3	Tornedalens folkhögskola	159
5.2.4	Arbetsstugorna.....	160
5.2.5	Kyrkohistorisk studie	161
5.2.6	Den laestadianska väckelserörelsen och överheten	162
5.2.7	Avvittringen	163
5.3	Sammanfattning.....	164
Bilagor		
Bilaga 1	Kommittédirektiv 2020:29.....	165
Bilaga 2	Kommittédirektiv 2021:49.....	171
Bilaga 3	Karta över orter där kaffemöten hållits.....	173

Yhtheenveetty esipuhe

Tottuus- ja sovintokomisuuni tornionlaaksolaisile, kväänile ja lantalaisile oon monela laila ynikki. Met alotamma uuen uran Ruottin ensimmäisenä tämän sorttisenna komisuunina. Meän työ rakentautuu pitkälti likhiisheen keskustelhuun minuriteetin kansa ja luottamuksheen, jotako meilä oon hallita.

Komisuunin tehtävään kuuluu ette niin kartottaa ja tarkistaa sitä assimileerinkipolitiikkaa jotako ruottin valtio harrasti 1800- ja 1900-luvuina liittyen tornionlaaksolaishiin, kväänhiin ja lantalaishiin, ko niin ette levittää informasuunia ette lisätä tietoa minuriteetistä ja sen historisista kokemuksista. Yks lähtökohta komisuunin työle oon net historiset tapahtumat jotka koskevat assimileerinkipolitiikan vaikutuksia ette minuriteetti kokohnaans elikkä osittain menetti kielen, kulttuurin, itentiteetin ja nimen laajeman ruottalaisen kansalisen kuuluvaisuuen hyväksi. Meän työ oon vieläki käynnissä ja tämän osamietinön raamin sisälä met olema sen takia valikoihneet ette esittää pienen pysselikappalheen siitä suuresta tehtävästä jonka kansa komisuuni oon töissä.

Komisuunin työ oon tärkeätä. Se ei ole aivan siitä kunka tornionlaaksolaisia, kvääniä ja lantalaisia supistethiin ja kunka niitä sorrethiin menheissä aijoissa. Se oon kansa siitä kunka majuriteettiyhtheiskunta valikoitti ette ei nähhä eikä käsittää kunka koko ryhmä ihmisiä tehthiin näkymättömiksi. Samala sitä häätyy kunnioittaa ja käsittää ette intiviitin ja kolektiivin kokemukset saattavat olla erilaisia.

Suuri osa komisuunin työstä oon niistä toistuksista ja kertomuksista joitako met kokoama sisäle yksityisiltä minuriteetissä. Net rakentautuvat luottamuksheen jotako met saama henkilöiltä jotka halvaavat jakkaa heän kokemuksia. Monet toistuksista oon hyökkäyksistä jotka oon tehty lapsia kohitti koulussa, ja niissä internaatissa joitako kuttuthiin työtuviksi. Net

jokka olletikki kantavat semmosia kokemuksia oon vanheemat. Niitten äitinkieli ja tuntheelinen kieli oon useasti meänkieli. Sen takia met suureksi osaksi olema töissä kahela kielelä komisuunissa – niin meänkielelä ko ruottiksi. Tätäki osamietintöä tulheen kääntämhään meänkielele – mutta aikameno tekkee ette käänöstä lisäthään jälkhiinpäin.

Monta kertaa tämän osamietinön tekstitten työn aikana mie sain syytä ette hunteerata mikä meät ihmiset saapii unhouuttamaan empatiita ja inhimilisyttä. Kunkas met saatama olla muistamatta semmosta niin perustheelista ko kaikittin ihmisitten tasa-arvoa? Kunkas sitä saattaa keksiä niin järkheenvastaavaa ajatusta ette intiviitin pään malli sanos jotaki kysheessäolevan intelikensistä elikkä ihmisarvosta? Milläs laila vissit – aivan alkuperän elikkä kielen takia – oon saahneet kärsiä hyökkäystä ja väkistämistä jotka valtio hyväksy? Kunkas ihmisiä vaikuttaa poliittinen yhtheys jossako net oon olemassa? Ette tehään näkymättömäksi oon kyllicki pahhaa mutta ette saaja kuula ette sitä kuuluu matalamphaan raashiin oon jotaki valtavvaa. Se saattaa jättää syviä haavoja joitako saattaa periä sukupolvista toishiin.

100 vuotta aikaa perustethiin raasipiulookinen instityytti Upsaahlaan. Se ei ollu ainua raasipiulookinen instityytti mailmassa mutta se oon ensimmäinen joka rakenethiin valtiolisilla rahoituksilla. Net ajatukset jotka kehitethiin instityytin työn kautta tulit vaikuttamhaan ruottintamisprosessiä Tornionlaaksossa useamalla laila. Siittä tuli normaalia ette mitata ja ottaa valokuvia niin elävistä ko kuohleista. Erittäin harvat vastustit tarkotusta ja järjelisyttä siittä mitä tapahtu elikkä hunteerasit kunka net koit sitä mitä heile tehthiin.

Ihmisitten jäänöksitten kokoaminen rakentautu raasipiulookisista iteosta ette oon korkeampia ja matalampia raasia. Jäänökset jouvuit anatoomishiin kokoelhmiin valtiolisissa museoissa ja yniversiteetissä. Niistä tuli opjektiä tutkimista varten. Kuohleitten ihmisarvoa pienenethiin sen mukhaan ja epäinhimilistethiin. Ihmisarvon pienentäminen vaikuttaa nytki eläviä sukulaisia. Minuriteetit jotka piethiin poikkeavanna majuriteetistä olit erityisen innostuttavia tutkia ja koota sisäle koska niitä piethiin kuuluvan huonoarvoshiin raashiin. Ruotti ei ole vieläkhään tehny ylös tätä kapittelia hänen histuuriassa. Minuriteetit elävät traumassa vielä tänäki päivänä.

Se oon minun toivomus ette meän osamietintö tullee lissäähmään tietoa meänkielenpuhuvasta minuriteetistä Ruottissa joka oon tehty näkymättymäksi meän yhtheisessä histuuriassa ja nykyaijassa. Met halvaama ette net tehään näkyviksi meän yhtheisessä histuuriassa mutta kansa laajemassa kontekstissa ja sen kautta met saama pareman käsityksen ihmisitten ehoista. Met häymä oppia meän virheistä. Met emmä tartte toistaa semmosia hyökkäyksiä ja väkistämisiä joitako meän esi-isät tehit. Met saatama sen siihaan rakentaa fyntamentin minuriteetin hyvitykselle ja lua perustan maholiselle sovinolle. Komisuunila oon paljon työtä jäljelä. Meän osamietintö oon osa jatkuvassa työssä, meile mutta kansa niile jotka ottavat yli meän perässä, jälkhiin ko met olema jättänheet yli meän loppumietinön. Niitä tullee olheen paljon kysymyksiä jäljelä tutkia. Met olema vasta alkanheet.

Mie halvaan kiittää kaikkia jotka näyttävät luottamusta komisuunin työlle ja erilä laila myötävaikuttavat ja oon matkassa työssä. Tet jotka oletta tulheet meän kahvikokkokuuksiin, tet jotka kirjatatta meile ja tet jotka päästättä meät sisäle teän kothiin jakhaan teän kertomuksia. Se oon luottamus jotako mie suojaan ja otan hyvin vakavasti.

Elisabet Fura
Puhheenjohtaja

Sammanfattande förord

Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset är på många sätt unik. Vi bryter ny mark som Sveriges första kommission av sitt slag. Vårt arbete bygger i hög grad på en nära dialog med minoriteten och ett förtroende som vi har att förvalta.

Kommissionens uppdrag omfattar att dels kartlägga och granska den assimileringspolitik som bedrevs av svenska staten under 1800- och 1900-talen i förhållande till tornedalingar, kväner och lantalaiset, dels sprida information för att öka kunskapen om minoriteten och dess historiska erfarenheter. En utgångspunkt för kommissionens arbete är de historiska skeenden som rör hur assimilationsprocessen påverkade att minoriteten helt eller delvis förlorade språk, kultur, identitet och namn till förmån för en bredare svensk nationell tillhörighet. Vårt arbete pågår alltjämt och inom ramen för detta delbetänkande har vi därför valt att presentera en liten pusselbit av det stora uppdrag som kommissionen arbetar med.

Kommissionens arbete är viktigt. Det handlar inte bara om hur tornedalingar, kväner och lantalaiset förminskades och blev utsatta för förtryck i gångna tider. Det handlar också om hur majoritetssamhället valde att inte se och inte förstå hur en hel grupp människor osynliggjordes. Samtidigt måste man ha respekt och förståelse för att individens och kollektivets upplevelser kan skilja sig åt.

En stor del av kommissionens arbete handlar om de vittnesmål och berättelser som vi samlar in från enskilda inom minoriteten. Det bygger på ett förtroende som vi får från personer som vill dela med sig av sina erfarenheter. Många av vittnesmålen handlar om kränkningar som skett mot barn i skolan, och de internat som kallades arbetsstugor. De som framför allt bär på sådana erfarenheter är äldre. Deras modersmål och emotionella språk är ofta meänkieli. Därför arbetar vi till stor del på två språk inom kommissionen – med både

meänkieli och svenska. Även detta delbetänkande kommer att översättas till meänkieli – men tidsåtgången gör att översättningen kommer att tillfogas i efterhand.

Många gånger under arbetet med texterna i detta delbetänkande fick jag anledning att fundera på vad som får oss människor att glömma bort empati och medmänsklighet. Hur kan vi förtränga något så grundläggande som alla människors lika värde? Hur kan man komma på den befängda tanken att formen på en individs huvud skulle säga något om vederbörandes intelligens eller människovärde? Hur kan det komma sig att vissa – bara på grund av ursprung eller språk – fått utstå kränkningar och övergrepp sanktionerade av staten? Hur påverkas människor av det politiska sammanhang som de befinner sig i? Att bli osynliggjord är illa nog men att få höra att man tillhör en lägre stående ras är något oerhört. Det kan lämna djupa sår som kan ärvas i generationer.

För 100 år sedan etablerades ett rasbiologiskt institut i Uppsala. Det var inte det enda rasbiologiska institutet i världen men det första som byggts med statliga medel. Det tankegods som utvecklades genom institutets arbete kom att påverka försvenskningssprocessen i Tornedalen på flera sätt. Att mäta och fotografera både levande och avlidna normaliserades. Ytterst få ifrågasatte syftet eller rimligheten i det som skedde eller undrade hur de som utsattes upplevde det.

Insamlandet av mänskliga kvarlevor byggde på rasbiologiska idéer om högre och lägre stående raser. Kvarlevorna hamnade i anatomiska samlingar på statliga museer och universitet. De blev objekt att studera. Människovärde hos de avlidna förminskades därigenom och avhumaniserades. Förminskningen av människovärdet drabbar även nu levande släktingar. Minoriteter som ansågs avvika från majoriteten blev särskilt intressanta att studera och samla in eftersom de ansågs tillhöra undermåliga raser. Sverige har fortfarande inte gjort upp med detta kapitel i sin historia. För minoriteterna lever traumat än i dag.

Det är min förhoppning att vårt delbetänkande kommer att öka kunskapen om den meänkielitalande minoriteten i Sverige som har osynliggjorts i vår gemensamma historia och i nutiden. Vi vill sätta in dem i vår gemensamma historia men också i en vidare kontext och därigenom ge oss bättre insikt om människans villkor. Låt oss lära av våra misstag. Vi behöver inte upprepa sådana kränkningar och övergrepp som våra förfäder gjorde sig skyldiga till. Vi kan i stället bygga ett fundament för upprättelse av minoriteten och lägga grunden för

en möjlig försoning. Mycket arbete kvarstår för kommissionen. Vårt delbetänkande är en del i det fortsatta arbetet, för oss men även för de som har att ta vid efter att vi överlämnat vårt slutbetänkande. Det kommer att finnas många frågor kvar att utreda. Vi har bara börjat.

Jag vill tacka alla som visar förtroende för kommissionens arbete och på olika sätt bidrar till och medverkar i arbetet. Ni som har kommit på våra kaffemöten, ni som skriver till oss och ni som släpper in oss i era hem för att dela era berättelser. Det är ett förtroende som jag värnar och tar på fullaste allvar.

Elisabet Fura
ordförande

1 Kommissionens uppdrag och arbete

1.1 Kommissionens direktiv

Regeringen beslutade om kommissionens direktiv den 19 mars 2020¹ och om tilläggsdirektiv den 23 juni 2021². Direktiven i dess helhet finns bifogade till betänkandet som bilaga 1 och 2.

Av direktiven framgår att Sannings- och försoningskommissionen dels ska utreda den assimileringspolitik som bedrevs av svenska staten under 1800- och 1900-talen i förhållande till tornedalingar, kväner och lantalaiset, dels ska verka för att minoritetens historiska erfarenheter synliggörs.

Vidare framgår att kommissionen får i uppdrag att genomföra en kartläggning och allsidig granskning av den svenska statens och Svenska kyrkans ageranden under 1800- och 1900-talen för att införa svenska sedvänjor och svenska språket inom meänkielitalande områden. Assimileringspolitiken har enligt direktiven genomförts på olika nivåer i samhället, av offentliga och eventuellt andra aktörer. Utifrån ett historiskt perspektiv måste därför politiska beslutfattares, myndigheters, Svenska kyrkans och det statligt finansierade forskarsamhällets roll, ställningstaganden och ansvar i genomförandet av denna politik analyseras.

I en förstudie till kommissionen³ framgick att det råder stor brist på forskning som belyser tornedalingars, kväners och lantalaisets förhållande till staten. Utöver att redovisa existerande forskning på området anger därför direktiven att det är nödvändigt att kommis-

¹ Dir. 2020:29.

² Dir. 2021:49.

³ Ku2018/00859/CSM, *Då var jag som en fånge – Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen.*

sionen i sitt arbete använder arkivmaterial och annat källmaterial i samråd med berörda forsknings- och arkiv-institutioner.

Vidare framgår att det är särskilt angeläget att granska förekomsten av kränkningar och övergrepp mot meänkielitalande barn inom ramen för, och i anslutning till, deras skolgång. Direktiven understryker också vikten av att den ännu levande äldre generationens vittnesmål dokumenteras och bevaras.

Granskningen ska utgöra en uppgörelse med historiska kränkningar och övergrepp, och för minoritetspolitikens fortsatta utveckling krävs enligt direktiven en bred gemensam förståelse av de historiska händelser som lett fram till dagens situation.

Kommissionen ska

- kartlägga och granska den assimileringspolitik som bedrevs mot tornedalingar, kväner och lantalaiset på nationell, regional och lokal nivå under 1800- och 1900-talen samt relevanta aktörers ansvar vid genomförandet av denna politik,
- bjuda in enskilda, också unga, att lämna vittnesmål och berättelser om sina egna eller närståendes erfarenheter,
- analysera omfattningen av och orsakerna till att tornedalingar, kväner och lantalaiset utsattes för rasbiologiska undersökningar samt undersöka hur dessa övergrepp finansierades,
- analysera och redovisa andra historiska aspekter och förhållanden som kan bedömas ha påverkat situationen för tornedalingar, kväner och lantalaiset, t.ex. industrialiseringen, förflyttningen av arbetskraft och uppbyggnaden av välfärdssamhället,
- analysera konsekvenserna för minoriteten, grupper inom minoriteten och enskilda, också utifrån yngre generationers perspektiv.

Vidare framgår av direktiven att allmänheten i regel har liten kännedom om såväl den nationella minoriteten tornedalingar som det nationella minoritetsspråket meänkieli, vilket även talas av kväner och lantalaiset. Likaså är kunskapen låg – också inom minoriteten – om den systematiska assimileringsprocess som pågick åtminstone fram till 1960-talet samt om konsekvenserna av den förda assimileringspolitiken. Det behövs därför ökad kunskap i hela landet.

Tornedalingars, kväners och lantalaisets historiska erfarenheter påverkar fortfarande den nationella minoritetens självbild samt mino-

ritetens identitets-, språk- och kulturutveckling. Skyddsåtgärder och insatser för att bevara och revitalisera det nationella minoritetsspråket meänkieli har vidtagits.

Enligt direktiven är det också angeläget att försoningsprocessen fortsätter långsiktigt även efter att kommissionens arbete avslutats samt att insamlat material arkiveras och bevaras för framtida generationer och för vidare forskning. I kommissionens uppdrag ingår därför att

- sprida information på både svenska och meänkieli om torne-dalingars, kväners och lantalaisets historiska erfarenheter,
- delta i den allmänna debatten om den kompletterande kunskap som framkommer, och
- föreslå fortsatta insatser för att bidra till upprättelse och främja försoning.

Syftet med granskningen är att bidra till att ge minoriteten kollektiv upprättelse, främja försoning och motverka att något liknande händer i framtiden. För att bidra till att ge minoriteten en kollektiv upprättelse och främja försoning är det därför nödvändigt att öka kunskapen i hela Sverige om de historiska oförrätter som begåtts och de trauman som lever vidare än i dag.

Enligt direktiven ska dock kommissionen inte överväga eventuella ansvarsfrågor i enskilda fall eller ge ekonomisk kompensation till enskilda som drabbats. Det ingår inte heller att peka ut eller namnge enskilda eller grupper som uppfattats som förövare eller som utifrån sitt agerande möjliggjort oförrätter, övergrepp eller kränkningar. Kommissionen ska slutredovisa sitt uppdrag den 15 maj 2023. En delredovisning ska lämnas genom ett delbetänkande den 16 maj 2022.

1.2 Kommissionens problemområde och avgränsning av uppdraget

Kommissionen uppdrag är mycket omfattande, och den tid och de resurser som står till förfogande är begränsade. Vi har därför varit tvungna att göra en rad avgränsningar i tolkningen av och prioriteringar inom uppdraget.

1.2.1 Kommissionens problemområde

Kommissionens uppdrag omspänner en lång tidsperiod som skulle kunna rubriceras som det moderna Sveriges tillkomst och utveckling. Det var på 1800-talet som landet industrialiserades, det moderna klassamhället uppstod och grunden för 1900-talets svenska medborgar- och välfärdssamhälle lades. Politiskt ägde en demokratisering rum som slutade med den allmänna rösträttens genomförande efter första världskriget. Samtidigt konsoliderades den svenska nationalstaten efter förlusten av Finland 1809 och upplösningen av unionen med Norge 1905.

Moderniseringen av Sverige kan bäst beskrivas som etniskt svensk och svenskspråkig. Processen ska förstås som en assimilering, en anpassning till en svensk norm och överhöghet, mer än som en integration, som ger utrymme för minoritets-gruppers egen kultur, egna språk och egna politiska preferenser. Majoritetens företrädare tog sig i stället rätten att definiera minoriteterna och deras livsvillkor. Assimilationen hade både yttre och inre fasetter samt olika grader av tvång.

Den svenska utrikespolitiken byggde på en tydlig åtskillnad mellan ”oss” och ”de andra”. I hotbilden framställdes oftast Ryssland och ryssarna som ärkefienden, men även en gränsöverskridande finsk nationalism utpekades från 1800-talets mitt som hotfull mot Sverige och det svenska. Inrikespolitiskt skulle den nationalistiska idén om ett folk, ett språk, en nation och en stat främjas. De människor och grupper som fanns inom Sveriges gränser och som vi i dag som nationella minoriteter anpassas till den svenska identiteten och kulturen genom processer av kategorisering, klassificering och homogenisering – allt i avsikt att identifiera och jämna ut identitets- och kulturskillnader. Fattigdom och utsatthet skulle motverkas med socialpolitik och raspolitik skulle gå hand i hand med socialpolitiken.

I kategoriseringen av människor utifrån vad som uppfattades som universella och progressiva medborgarideal tillhörde ras de mest framträdande begreppen under det tidiga 1900-talet. I en tid uppfylld av idéer om social ingenjörskonst, och om åtgärder för att skapa en bättre människa och ett bättre samhälle, spelade begrepp som rasbiologi och rashygien viktiga roller för att förbättra vad som beskrevs som en befolknings fysiska och mentala hälsa. De som ibland benämndes som mindre livskraftiga och mindre värdefulla kategorier

av människor, bland dem svenska minoriteter, behövde fostras och förändras för att främja samhällsutvecklingen, den språkliga enheten och den ekonomiska tillväxten i Sverige.

Bland de statliga aktörer som spelade viktiga roller i denna modernisering av Sverige bör nämnas lärare och andra befattningshavare i utbildningssystemet. Även aktörer inom den svenska statskyrkan bidrog till politiken att försvenska minoriteterna.

Det ligger i den historiska efterklokhetens natur att det som i en historisk tid beskrivs som en framåtsyftande och god politik av eftervärlden ses med mer analytiska och kritiska ögon – och granskas från minoriteternas perspektiv och utifrån deras erfarenheter. Dagens syn på nationella minoriteter och deras rättigheter betonar vikten av att bevara minoritetens egen identitet och egna särdrag, t.ex. språk, kultur och traditioner, samt rätten att själva få forma sin framtid utifrån egna prioriteringar. I dag utgör de nationella minoriteternas kulturarv en del av det svenska kulturarv som ska värnas och främjas.

Mycket av det som då formulerades och sågs som humanistiska, progressiva och universella åtgärder för att förbättra individer och samhälle betraktar man utifrån ett nutida perspektiv som handlingar som fick negativa, skadliga resultat för utsatta individer och kollektiv. Det är kommissionens uppgift att utreda sådana handlingar riktade mot tornedalingar, kväner och lantalaiset som utgör kränkningar och övergrepp men det ingår också i uppgiften att göra dessa handlingar förståeliga, om än inte försvarbara, i ett historiskt perspektiv.

1.2.2 Avgränsningar

Direktiven pekar ut barnens skolvistelse och vistelse i arbetsstugor och andra skolhemsliknande institutioner som ett prioriterat tematiskt område. Vidare nämns förekomsten av rasbiologiska undersökningar. I övrigt är det upp till kommissionen att tolka och avgränsa uppdraget i direktiven.

Kommissionen har som utgångspunkt för sin kartläggning och granskning fokuserat på assimileringens politikens anspråk på språk- och kulturförändringar. Utifrån detta fokusområde ser vi effekter för andra områden än språk- och kulturförändringar, t.ex. olika slags livsvillkor för minoriteten.

En utgångspunkt för vårt arbete är de historiska skeenden som rör hur assimileringprocessen påverkade att minoriteten helt eller delvis förlorade språk, kultur, identitet och namn till förmån för en bredare svensk nationell tillhörighet. Under arbetets gång har det dock framkommit att minoriteten anser att det även finns andra viktiga frågeområden som mark, vatten, fiske och jakt.

Enligt direktiven ska kommissionen bjuda in enskilda, också unga, att lämna vittnesmål och berättelser om sina egna eller närståendes erfarenheter. Kommissionen har tolkat direktiven på så sätt att insamlingen av vittnesmål och berättelser är ett centralt moment i själva utredningen, vilket relaterar till både sannings- och försoningsuppdraget. Enligt direktiven är syftet dels att dokumentera och bevara den ännu levande generationens vittnesmål om kränkningar och övergrepp som begicks mot mänsklialande barn inom ramen för eller i anslutning till deras skolgång, dels att synliggöra erfarenheter av assimileringpolitiken som de äldre bär med sig och som genom berättelser har förts vidare till efterkommande generationer.

Målet är bl.a. att dels ge kompletterande kunskap om oförrätter som begåtts samt att bidra till att skapa förutsättningar för en kollektiv upprättelse och främja försoning.

Insamlingen av berättelser pågår alltjämt vid tidpunkten för denna delrapportering, och resultatet av dessa kommer att redovisas i kommissionens slutrapport.

I denna delredovisning presenterar utredningen hur vi arbetar med uppdraget i nära samråd med minoriteten samt vad som hittills framkommit i kartläggningen och analysen från forskningsrapporter vad gäller den del av direktiven som rör rasbiologiska föreställningar, rasbiologernas agerande och rasbiologins konsekvenser för minoriteten och enskilda. Övriga delar kommer att presenteras i samband med kommissionens slutredovisning, tillsammans med resultaten från intervjuinsamlingen.

1.3 Begrepp

Nedan följer en redogörelse av några centrala begrepp för kommissionens uppdrag.

1.3.1 Sanning och försoning

Kommissionens kommittédirektiv⁴ innehåller flera termer som är centrala för uppdraget t.ex. sanning och försoning. Dessa anknyter till en strävan att presentera en sammanhängande och allsidig redogörelse för händelser, erfarenheter och upplevelser av betydelse för minoriteten, både på individuell nivå och kollektivt.

Enligt direktiven ska kommissionen:

- kartlägga och granska assimileringpolitiken och dess konsekvenser för minoriteten, grupper inom minoriteten och enskilda,
- sprida information för att öka kunskapen om minoriteten och dess historiska erfarenheter.

Direktiven arbetades fram genom ett aktivt samarbete mellan regeringen och den berörda minoriteten, och redan i direktiven finns en ambition om en systematisk verksamhet som ska samla in erfarenheter som därefter värderas utifrån uppdraget som rör assimileringpolitiken och dess konsekvenser. Därutöver har kommissionen i uppdrag att lämna förslag till fortsatta insatser för att bidra till upprättelse och främja försoning.

Begreppet sanning kan förstås på många olika sätt och fyller olika funktioner i olika sammanhang, exempelvis i en medierapportering, i en offentlig utredning, i en vetenskaplig publikation eller i en rättsprocess. Kommissionen utgår ifrån att en sannings- och försoningskommission om minoriteters erfarenheter och ställning är en speciell och unik verksamhet med egna förutsättningar utifrån den asymmetri som finns mellan minoriteter och majoriteter samt mellan minoriteter och staten som institution, men också utifrån den skuld och skam som ofta hör samman med assimileringprocesser och utdragen marginalisering.

⁴ Dir. 2020:29 och dir. 2021:49.

Själva processen med att vaska fram sanningen i kontakt med minoriteten och med enskilda personer utgör en viktig del i försökningsprocessen. Därför går den inte att helt pressas fram inom en viss tidtabell som är förutbestämd av regeringen eller de ekonomiska resurserna.

Direktiven täcker flera viktiga aspekter i sanningsbegreppet, bl.a. om sanning som en fråga om deskription, logik och bevisbarhet utifrån antagandet att sanningen motsvarar en upplevd verklighet och empiriska fakta. Dessa fakta ska även kunna verifieras och redovisas enligt källkritikens regler. Sanningen kräver utifrån detta synsätt logiskt sammanhängande företeelser, händelser samt andra fakta och bevis om assimilering och om erfarenheter av assimilering.

Utifrån en sådan förståelse av sanning stötte kommissionens arbete tidigt på viktiga frågor om urval och avgränsning av vad som ska ingå i en acceptabelt allsidig belysning av frågan. Verkligheten består av myriader av små och stora händelser och fakta:

- Vems verklighet ska kartläggas och inkluderas?
- Vilken tidsperiod ska kommissionens arbete fokusera på?
- Vilka samhällssektorer ska granskas närmare?
- Vilken typ av geografiska avgränsningar är aktuella?
- Vems logik ska utgöra måttstocken för att värdera kopplingen till assimileringsspolitiken och därefter kopplingen mellan assimileringsspolitiken och vissa observerbara konsekvenser?

Sanningsbegreppet handlar även om sanning som en fråga om uppfattningar utifrån händelser, tankar och känslor om vad assimilering är och vilka konsekvenser assimileringen får för enskilda och för minoriteten som grupp. En sådan förståelse av sanning utgår ifrån en sociologisk ansats och en uppfattning om att sociala företeelser och begrepp formas i det offentliga samtalet och samhällets praktiker:

- Vilka offentliga samtal ska kartläggas?
- Vems uppfattningar, tankar och känslor ska ligga till grund för den sanning som ska redogöras för?

En historisk ansats vill i stället betona betydelsen av tolkning av alla fakta, en tolkning som görs i flera etapper och på flera nivåer i kom-

missionens arbete, inklusive av dem som intervjuas, av forskarna som skriver underlagsrapporter, av kommissionens sekretariat och sist men inte minst av kommissionen som sådan.

Kommissionen kan konstatera att kunskapen om minoriteten i allmänhet är låg. Det behövs ytterligare forskning om assimileringspolitik och systematisk kunskap om de flesta frågor som rör minoritetsgruppen tornedalingar, kväner och lantalaiset. Framför allt kan vi konstatera att det inte finns insamlade vittnesmål från de generationer som upplevde de direkta effekterna av den assimileringspolitik som bedrevs av staten och andra samhällsbärande institutioner i slutet av 1800-talet och första delen av 1900-talet. En genuin vilja att kartlägga sanningen i dag kräver dock en skyndsam process, eftersom de äldre som ännu kan förmedla minnen och berättelser inte kommer att finnas kvar i livet särskilt länge till.

Mot bakgrund av detta har kommissionen beslutat att prioritera insamlingen av individuella vittnesmål som kan hjälpa oss att bättre förstå variationer, likheter och skillnader i de historiska erfarenheterna i tid och rum. Även de internationella erfarenheterna om sannings- och försoningskommissioner världen över visar att insamling och bearbetning av individuella vittnesmål är själva utgångspunkten för en allsidig redogörelse av de förhållanden som undersöks.

De individuella vittnesmålen i form av t.ex. upplevd sanning utgör kärnan i kommissionens material och arbete. Dessa vittnesmål har samlats in i samband med s.k. kaffemöten, se avsnitt 2.3.1., och genom individuella intervjuer av personer från de aktuella områdena, vilka anmält sig frivilligt. Utöver arbetet med insamling och analys av vittnesmål har vi beställt forskningsrapporter som kartlägger kunskapsfältet inom utvalda tematiska områden. Sekretariatet genomför även arkivgenomgångar – dels till stöd för de forskare som engagerats för att genomföra studier för kommissionens räkning, dels för att påvisa möjligheter och behov av fortsatt forskning.

1.3.2 Försoning kopplat till kommissionens uppdrag

Försoning är en process som strävar efter att minska polariserande distans och osämja – en process som ofta är långvarig och komplex. Försoning kopplat till kommissionens uppdrag kan bästa fall ha börjat redan i strävan mellan staten och minoriteten att gemensamt for-

mulera de direktiv som ligger till grund för vårt arbete. Försoningen mellan staten och minoriteten är en del i försoningsprocessen.

Försoning ska även kunna ske inom minoriteten. Vårt arbete ska dels ge förutsättningar för minoriteten att försonas med de ofta traumatiska erfarenheterna av assimileringpolitiken, dels bidra till en bearbetning av skuld- och skamkänslor.

Den individuella försoningen är något skilt från den kollektiva försoningen och kan ibland vara lättare och i andra fall svårare; att samhället kollektivt och officiellt försonas innebär inte automatiskt att det blir lättare för den enskilda individen att försonas med sitt eget eller sin familjs livsöde.

Försoning kan behövas även mellan olika minoritetsgrupper som har varit med om liknande assimilering- och marginaliseringsprocesser men som i dag upplever sig i motsatspositioner till varandra. Därutöver förväntas en försoning mellan minoriteten och majoriteten.

Var och en av dessa nivåer av försoning kräver sin egen långsiktiga förankringsprocess. Försoning är alltid kontextspecifik och innefattar den svåra uppgiften att förena, eller åtminstone väva samman, vad som kan ses som inkompatibla världsuppfattningar baserade på tidigare erfarenheter eller nedärvda trauman. Kommissionens direktiv konstaterar följande:

För minoritetspolitikens fortsatta utveckling krävs en bred gemensam förståelse av de historiska händelser som lett fram till dagens situation.

I vissa fall kan det dock vara svårt att nå en helt gemensam tolkning av sanningen. Då ska kommissionens redogörelse om sanningen även kunna redovisa att vissa aspekter av denna sanning har olika valör för olika enskilda och aktörer. Sanningen kan rymma nyanser och är öppen för olika tolkningsmöjligheter, och för att komma så nära en bred gemensam förståelse som möjligt krävs delaktighet och en stark och kontinuerlig förankringsprocess av kommissionens arbete och resultat inom minoriteten, inom majoritetsbefolkningen och andra minoriteter samt inom nyckelinstitutioner med stat och regering i spetsen. Då måste det också finnas tid och resurser för en sådan förankringsprocess.

I de fall i de övriga nordiska länderna där orättvisorna har varit utdragna och kopplade till statsbildnings- och moderniseringsprocesser är det kanske särskilt svårt att föreställa sig att den bredare majoriteten lätt kan ta en kollektiv och tydlig ställning till den san-

ning som framträder genom kartläggningarna och insamling av vittnesmål. Detta gäller särskilt när majoriteten uppfattar sig själv som representant för en framstående och väletablerad demokrati.

Forskning visar dock att demokratin som institution inte utgör ett tillräckligt skydd eller en garant för respekt och förståelse för minoritetens villkor och behov. Därför är det avgörande med ett officiellt erkännande av tidigare missförhållanden och orättvisor – från riksdag och regering, från politiska eliter och från tidigare statskyrkan. Ett tydligt officiellt erkännande av tidigare orättvisor och deras bestående effekter är en förutsättning för att en process mot ett acceptabelt mått av försoning och stärkt tillit i samhället, och målet är att liknande orättvisor och kränkningar inte ska upprepas i framtiden. En försoningsprocess har därför både en tillbakablickande och en framåtblickande riktning.

Kommissionens direktiv talar dessutom om kollektiv upprättelse. Direktiven gör dock gällande att det inte ingår i uppdraget att överväga eventuella ansvarsfrågor i enskilda fall eller ekonomisk kompensation till enskilda som drabbats. Däremot framhålls i direktiven att

... försoningsprocessen fortsätter långsiktigt även efter att kommissionens arbete avslutats och att insamlat material arkiveras och bevaras för framtida generationer och för vidare forskning.

Direktiven visar här tydligt att kommissionens uppdrag endast ska ses som ett första steg i en process som kan förväntas pågå i decennier. Detta är också i linje med erfarenheten från andra sannings- och försoningskommissioner världen över.

Begreppet upprättelse ses för övrigt av kommissionen som nära kopplat till de åtgärder som vi fått i uppdrag att föreslå, och vi kan behöva återkomma till detta begrepp i slutskedet av vårt arbete. Det samma gäller begreppet assimilering, där intervjuerna, forskningsrapporterna och arkivgenomgångarna kommer att fylla detta begrepp med kontextuell mening: Vad betyder assimilering utifrån just en specifik minoritets erfarenhet?

1.3.3 Benämning av minoriteten och dess språk

Den minoritet vars erfarenheter kommissionen har att granska har levt i norra Sverige under lång tid. I historiska dokument omnämns minoriteten med olika namn, där det ofta handlar om andra grupper

eller överhetens definition eller benämning av minoriteten. Minoriteten har också själv identifierat sig på olika sätt under skilda historiska perioder.

Kommissionens uppdrag handlar om att dels granska konsekvenser av historiska maktrelationer och majoritetens agerande i relation till minoriteten, dels beskriva minoritetens erfarenheter från både ett historiskt och ett nutida perspektiv. I ett majoritets- och minoritetsförhållande är det ofta den som utövar makt som definierar vem som anses tillhöra en viss grupp och de förutsättningar som gruppen lever under. Själva definierandet kan därmed innebära ett utövande av makt som kan handla om vilka rättigheter som tillkommer en grupp eller vilka förhållanden och skyldigheter som en grupp har att förhålla sig till

Frågor kring definitioner och benämningar som rör minoriteten är komplexa. I olika arkiv som vi använder i vårt arbete används i regel benämningar av minoriteten som personer i maktställning använt för att definiera minoriteten.

Det är inte kommissionens uppdrag att definiera den nationella minoriteten i fråga men vi uppmärksammar olika beteckningar av minoriteten som använts historiskt och som används i nutid. Alla former av historieskrivning som syftar till att synliggöra hur människovärdet har urholkats aktualiserar ett svårt dilemma: å ena sidan är det viktigt att känna till vilka benämningar som användes för att kategorisera och värdera människor, å andra sidan finns en risk att man genom att upprepa sådana benämningar återupprepar stereotyper och rasistiska föreställningar.

De forskare som bistått kommissionen har i sina texter använt termer som identifierar olika grupper utifrån historiska källor – som ofta författats av personer i maktposition och som ger ett uppifrån- eller utifrånperspektiv på minoriteten. Det kan uppfattas som olämpligt att i dag använda dessa termer, men syftet med detta är att belysa hur den nedvärderande synen på minoriteten tog sig i uttryck under den tidsperiod som undersöks i rapporterna.

I vittnesmålsmaterialet kan det handla om ett annat perspektiv som bygger på individens egen identifikation i relation till en grupp. Detta blir en form av inifrånperspektiv som ofta innehåller en aktörsdimension. Identifikation kan också vara en längre process som förändras under tiden, där även minoritetens egna benämningar har förändrats över tid.

Kommissionen har valt att utgå från ett förhållningssätt som utgår från dagens minoritetsrättigheter och förhållanden samt minoritetens egna benämningar på gruppen. Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter undviker avsiktligt att definiera begreppet minoritet; gränserna för identiteter är ofta flytande och rådet har inte velat påtvinga någon en kategorisering av grupper. Ramkonventionen utgår i stället från principen om självidentifikation (artikel 3), där det framgår att varje enskild individ själv avgör om hen anser sig tillhöra en nationell minoritet och om hen vill göra anspråk på det skydd och stöd som samhället erbjuder minoriteten.

Ramkonventionen definierar inte innebörden av begreppet nationell minoritet men anger vissa typer av särdrag som kan vara typiska för en sådan minoritet. I artikel 5 talas exempelvis om att staterna åtar sig att främja de förutsättningar som är nödvändiga för att personer som tillhör nationella minoriteter ska kunna bibehålla och utveckla sin kultur samt bevara väsentliga beståndsdelar av sin identitet i form av religion, språk, traditioner och kulturarv.

Riksdagen erkände tornedalingar som nationell minoritet och minoritetens språk meänkieli som nationellt minoritetsspråk i december 1999. Sverige ratificerade Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter i februari 2000. Meänkieli talas i flera olika varieteter och har talats mycket länge på båda sidorna om riksgränsen i norra Sverige, Finland och Norge. På den norska sidan kallas motsvarande minoritetsspråket kväniska.

Det geografiska område i Sverige där meänkieli fick territoriellt minoritetsskydd genom nationell lagstiftning⁵ omfattade ursprungligen kommunerna Jellivaara/Gällivare, Kieruna/Kiruna, Pajala, Matarinki/Övertorneå samt Haaparanta/Haparanda. Ytterligare kommuner med förstärkt minoritetsskydd har tillkommit senare.

De nationella minoriteterna har även aktivt värnat den egna gruppens kultur och språk så att dessa kulturer numera utgör en levande del av det svenska samhället och det gemensamma svenska kulturarvet.

⁵ Lag (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk.

1.3.4 Kommissionens benämningar av minoriteten

Kommissionen har valt att använda de benämningar som minoriteten själv använder. Vi gör inget försök att definiera vilka som tillhör den nationella minoriteten eller att göra någon fördjupad granskning eller bedömning av de olika benämningarnas historiska tillkomst. Uppgiftslämnarnas egna benämningar rörande gruppstillhörighet respekteras och ingen åtskillnad görs i redovisningen beroende på vilken benämning de själva använder.

I kommissionens direktiv använder regeringen, efter dialog med minoriteten, även kväner och lantalaiset i benämningen av den erkända minoriteten. Minoriteten har varit aktiv och framfört att dessa identitetsbegrepp ska inkluderas i uppdraget, eftersom minoriteten inte har en särskild gemensam benämning som samtliga identifierar sig med.

I direktiven görs ingen skillnad i uppdraget beroende på vilken benämning som används. Direktivet kan tolkas som att regeringen ansett att även kväner och lantalaiset i detta sammanhang utgör en del av den historiska och geografiska minoritet som Sverige erkänt under benämningen tornedalingar. Kommissionen använder därför benämningen tornedalingar, kväner och lantalaiset som begrepp för den erkända nationella minoriteten.

Beroende på vilka historiska källor som används kan dessa benämningar eller äldre benämningar för gruppen också användas och redovisas i texten; de forskare som bidragit med underlag kan exempelvis använda olika benämningar beroende på vilket sammanhang eller vilken tidsperiod deras fördjupande studier handlar om, men oavsett vilken benämning som används i dessa fördjupningar avses den erkända nationella minoriteten.

I historiskt källmaterial används en rad olika äldre benämningar för gruppen. Tidigare har minoriteten kallats för bl.a. tornedalsfinnar, norrbottensfinnar och även finnar. Språket i regionen har tidigare kallats för bl.a. tornedalsfinska och norrbottensfinska, och begreppet finskspråkiga har i denna region tidigare även innefattat talare av dagens meänkieli. Historiskt finns alltså en viss överlappning i relation till den finskspråkiga grupp som i dag benämns och erkänns som den nationella minoriteten sverigefinnar. I många familjer i Norrbotten finns det också kopplingar till båda dessa nationella

minoriteter. Det finns en överlappning i relation till samerna rörande släktband, kultur och språk.

Men den nationella minoriteten tornedalingar är inte en homogen grupp, lika lite som andra minoriteter eller majoriteten är det, och redan i samband med riksdagens erkännande av minoriteten blev det tydligt att benämningen tornedalingar var för snäv för att uppfattas som en gemensam benämning för hela den grupp som hade uttalad samhörighet, identitet, språk och kultur.

Begreppet tornedaling kan också förknippas med ett avgränsat geografiskt område. Med Tornedalen avses i regel området längs Torneälvens och Muonioälvens dalgångar, men den nationella minoriteten bebor traditionellt ett betydligt större geografiskt område i Norrbotten där i vart fall Malmfälten i Jellivaara/Gällivare och Kieruna/Kiruna ingår.

Den tornedalska minoritetens företrädare framförde tidigt till regeringen att namnet på den erkända minoriteten behövde revideras för att inkludera hela minoriteten, och samtal har förts inom minoriteten om att hitta en gemensam benämning som kan inkludera hela den grupp som anser sig tillhöra den nationella minoriteten.

Med lantalaiset (singular: lantalainen) brukar i första hand avses en person härrörande från Malmfälten med näraliggande byar samt Torne lappmark. Det geografiska område där lantalaiset bor kallas ibland även för Lannanmaa och den varietet av meänkieli som talas där kallas ibland för lannankieli.

Kväner är en benämning för en minoritet som uppmärksammats på 1990-talet, bl.a. i sammanhang som rör rättigheter kopplade till användning av och rätten till mark och vatten. I Norge benämns den nationella minoriteten som talar kvänska för kvener. Det finns också människor i Sverige som identifierar sig som kväner och som benämner sitt språk kvänska.

1.3.5 Ortnamn

När det gäller ortnamn har det i kommissionens arbete framkommit att det finns en sorg hos minoriteten själv över att ortnamn på meänkieli genom historien har bytts ut mot andra namn, inte minst för att ortnamn är en viktig del av identiteten. När det gäller ortnamn kommer kommissionen därför att använda både meänkieli-formen

och den svenska formen av orten i Tornedalskommunerna, där vi först skriver ortens namn på meänkieli och därefter på svenska. Kommissionen vill dock poängtera att ortnamnsbruk är en föränderlig process och att det kan bli aktuellt med fler byten framöver. Respektive forskare använder dock den stavning av ortnamn som de själva valt att använda i de rapporter som de tagit fram för kommissionens räkning.

1.3.6 Kränkningar och övergrepp

Enligt kommissionens direktiv ska den assimileringspolitik som den svenska staten och Svenska kyrkan bedrev gentemot tornedalingar, kväner och lantalaiset under 1800- och 1900-talen utredas. Särskilt ska sådana aktiviteter granskas som kan sammanfattas i begreppen kränkningar och övergrepp. Dessa begrepp blir då viktiga för kommissionen att förstå och göra operativa.

Begreppet kränkning kan förstås på två sätt:

- För det första är det en juridisk term som avser ett angrepp mot en person där hans integritet ogillas och motverkas av den angripna. Sådana kränkningar av mänskliga rättigheter kan vara fysiska och kopplade till grova våldsbrott men också verbala i fråga om olaga hot. De inrymmer ofta ett tydligt maktperspektiv, särskilt om de riktar sig mot individer som har svårt att värna sin integritet.
- För det andra kan kränkning vara ett mindre precist och i nuet ofta använt begrepp för en upplevd oförrätt riktad mot en individ eller ett kollektiv, med ett föreställt syfte att förnedra, diskriminera eller skapa rädsla.

I den senare bemärkelsen kan det vara rimligt att låta begreppet stå för subjektivt upplevd och föreställd kränkande behandling. Detta förutsätter dock att den juridiska dimensionen inte är tillämplig, vilket den sällan är i historiska sammanhang och inte heller i kommissionens arbete.

Begreppet övergrepp kan vara synonymt med kränkning, och det är ofta föga meningsfullt att göra skillnad mellan termerna. Övergrepp kan, liksom kränkning, vara av såväl fysiskt som känslomässigt slag. Om det ändå görs en åtskillnad har övergrepp en tydligare

orientering mot objektivt fastslagna handlingar som människor mot sin vilja utsätts för och far illa av, dvs. handlingar präglade av tvång, våld och övervåld. Det behöver inte heller vara människor som utsätts; även företeelser som demokrati kan utsättas för övergrepp – men knappast för en kränkning. Möjligen finns också ett mer framträdande förövarperspektiv, och därmed också maktperspektiv, när människor överskrider befogenheter eller moraliska gränser genom övergrepp mot andra. I kommissionens arbete kan övergrepp skiljas från kränkning genom övergreppets tydligare faktiska, utifrån konstaterbara karaktär.

Utifrån denna begreppsanvändning har utsatta i historien och deras sentida talespersoner rätten att definiera en kränkning. Den senare gruppen är därtill central för förståelsen av begreppet, eftersom kränkningar i kommissionens förståelse saknar en tydlig avgränsning i tid och inte sällan överskrider generationsgränser, så till vida att även efterkommande kan uppleva sig kränkta å de historiska aktörernas vägnar. I försoningssammanhang framstår detta perspektiv som särskilt viktigt.

I motsats till kränkning är övergrepp en handling som är avgränsad i tid och som ger företräde åt representanter för en analytisk distans och även åt perspektiv som knyter övergrepp till oavsiktliga konsekvenser av handlingar som i sig inte avsågs vara tvingande eller våldsamma.

1.4 Kommissionens analys av direktiven vad gäller delredovisningen

Av direktiven framgår att kommissionen ska analysera omfattningen av och orsakerna till att tornedalingar, kväner och lantalaiset utsattes för rasbiologiska undersökningar samt undersöka hur dessa övergrepp finansierades. Kommissionen behöver därför fördjupa de kunskaper som redovisades i förstudien till kommissionen.⁶ I detta ingår att vi strävar efter att få kunskap om rasbiologernas agerande och ställningstaganden som på olika sätt påverkade tornedalingar, kväner och lantalaiset – både för minoriteten som kollektiv och för enskilda individer som tillhörde minoriteten.

⁶ Ku2018/00859/CSM, *Då var jag som en fånge – Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen.*

Kommissionen kommer i detta delbetänkande att fokusera på hur verksamheter som rört rasbiologiska undersökningar och insamling av mänskliga kvarlevor har varit utformade, organiserade och finansierade och på vilket sätt minoriteten berördes.

Vidare behöver kommissionen undersöka dels vilka motiv som låg bakom, om det fanns bakomliggande ideologiska ställningstaganden, dels vilka konsekvenser agerandena fick. En annan fråga är om dessa ageranden var en del av ett systematiskt förhållningssätt som fick genomslag inom flera områden i samhället. Det kan vara fråga om ett agerande eller motiv som avvek från det som skedde i övrigt eller i förhållande till andra individer i samhället.

Kommissionen behöver även undersöka om agerandet riktade sig mot vissa grupper och om det fanns särskilda skäl till att dessa grupper blev föremål för agerandet. En annan relevant fråga är vilka konsekvenser agerandet fick för minoriteten eller för individer som tillhörde minoriteten, både på kort och på lång sikt.

Kommissionen behöver vidare belysa vilket faktiskt inflytande Rasbiologiska institutets verksamhet riktad mot minoriteten hade på statens och andra aktörers agerande. När det gäller insamling av mänskliga kvarlevor är en relevant fråga huruvida tornedalningar, kväner och lantalaiset varit föremål för insamling av mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal samt huruvida dessa kvarlevor förvaras i museisamlingar i dag.

Kommissionen behöver slutligen beskriva och granska synen på tornedalningar, kväner och lantalaiset inom arkeologisk och annan forskning om Tornedalen genom historien samt under 1800- och 1900-tal i Sverige samt denna forsknings relation till assimileringspolitik och rasvetenskaplig och rasbiologisk forskning. En fråga att undersöka i detta sammanhang är vilket faktiskt inflytande insamlingen hade på statens verksamhet och på andra aktörers agerande mot tornedalningar, kväner och lantalaiset.

1.5 Betänkandets disposition

I detta kapitel 1 går vi igenom kommissionens uppdrag och arbete. Kapitel 2 beskriver närmare kommissionens arbete nära minoriteten. Kapitel 3 innehåller en sammanfattning av en forskningsrapport om rasbiologiska undersökningar som utförts på tornedalningar, kväner

och lantalaiset och kapitel 4 innehåller en sammanfattning av en forskningsrapport om insamling av mänskliga kvarlevor.⁷ I kapitel 5 avslutar vi med en redogörelse av kommissionens fortsatta arbete.

1.6 Kommissionens arbete

Kommissionen påbörjade sitt arbete i april 2020 då sekretariatet tillsattes. Den 11 juni 2020 förordnades sju ledamöter och den 8 mars 2021 förordnades kommissionens åttonde och sista ledamot. Hela det första året av kommissionens arbete påverkades av pandemin. Införda smittskyddsrestriktioner, besöksförbud, nedstängda arkiv, bibliotek och museer samt begränsningar i resor och offentliga sammankomster försvårade kommissionens arbete. Den 25 juni 2020 hölls det första sammanträdet och då antog kommissionen sitt namn. Kommissionen har hittills haft tolv sammanträden, varav de sju första sammanträdena hölls digitalt på grund av pandemin. Det första fysiska sammanträdet skedde i slutet av augusti 2021 i Kukkolankoski/Kukkolaforseen. Därefter har kommissionen sammanträtt fysiskt ytterligare fem gånger.

Forskningsuppdrag

För att kartlägga existerande forskning på området har kommissionen anlitat ett antal forskare som ska genomföra studier inom olika områden. Inom det tematiska området för rasbiologiska undersökningar har kommissionen anlitat universitetslektorn i historia Curt Persson vid Luleå tekniska universitet och forskaren i arkeologi Carl-Gösta Ojala vid Uppsala universitet, se vidare kapitel 3 och 4.

Arkivsökningar

Arkivsökning genomförs både av de forskare som kommissionen anlitar för olika uppdrag och av sekretariatet. Sekretariatet har hittills genomfört arkivsökningar i Korpilompolo/Korpilombolo och Täräntö/Tärendö skolarkiv, Matarinki/Övertorneå, Hietaniemi och

⁷ Kapitel 3 och 4 har författats av externa forskare som ansvarar för innehållet i dessa kapitel. Rapporterna kommer finnas tillgängliga i sin helhet på kommissionens webbplats.

Svanstein skolarkiv, Haaparanta/Haparanda, Alatornio/Nedertorneå och Karunki/Karl-Gustav skolarkiv, Pajala, Junosuanto/ Junosuando, Muodoslompolo skolarkiv, Jellivaara/Gällivare kommunarkiv samt Kieruna/Kiruna kommunarkiv.

Arkivsökningarna har genomförts i första hand som underlag, för att sekretariatet ska få en överblick över aktörer och deras ageranden samt kartlägga nätverk. Enstaka arkivhandlingar har avfotograferats med dokumentkamera och lagts för vidare utredning eller förmedlats till de forskare som kommissionen anlitat.

Pandemin har påverkat arbetet med arkivsökningar, eftersom arkiven under det första utredningsåret var stängda eller hade begränsade öppettider. Arkivhållningen är dessutom ofta eftersatt, inte minst i kommunala arkiv, och bristen på arkivarier och aktuella liggare är en aspekt som försvårat arkivsökningarna ytterligare.

Dialog och samråd

Kommissionens fundament är att arbetet ska bedrivas i nära samarbete och i dialog med minoriteten. Utgångspunkten i utredningsarbetet är att skapa delaktighet och förutsättningar som ska underlätta för personer som tillhör minoriteten att delta, både för att lämna enskilda vittnesmål och för att delta i kollektiva dialogmöten och andra samlingar arrangerade av kommissionen. Det har varit en förutsättning för att kommissionen ska kunna nå så många personer som möjligt och därmed få del av den bredd av erfarenheter och synpunkter som finns såväl mellan grupper som mellan individer inom minoriteten.

Kommissionen har vidare regelbundna samråd med Svenska Tornedalingars Riksförbund (STR-T) och lokalföreningar inom STR-T samt ungdomsförbundet Met Nuoret. Kommissionen har vidare tagit emot skriftliga synpunkter från bl.a. STR-T:s dåvarande lokalavdelning i Uppsala. Vi har även skapat ett nätverk av olika samarbetspartners, t.ex. Arkivcentrum i Luleå, Norrbottens Museum och projektet Meän Ääni: Unga filmskapare i Tornedalen.

Enligt direktiven ska kommissionen även samråda med andra relevanta myndigheter och organisationer; och vi har hittills haft regelbundna samråd med Socialstyrelsen, Svenska kyrkan, Länsstyrelsen i Norrbottens län samt Stiftelsen Norrbottens Läns arbetsstugor.

Sekretariatet har även haft fyra digitala möten med Norges sanning- och försoningskommission för erfarenhetsutbyte. Möten med inslag av kunskaps- och erfarenhetsutbyte har även ägt rum med Forum för levande historia, Institutet för språk och folkminnen, Kungliga biblioteket, Kultursamlade verksamhet, Tornedalsteatern, Nordkalottbiblioteket m.fl.

Insamling av berättelser

En stor del av kommissionens arbete rör insamling av personliga berättelser; det arbetet pågår fortfarande och resultatet kommer att redovisas i kommissionens slutbetänkande. I dagsläget har drygt 160 enskilda anmält intresse för att lämna sina berättelser och över 100 intervjuer har genomförts. I samband med att intervjuarbetet initierades inhämtade kommissionen råd och riktlinjer om sekretessprövning från Etikprövningsmyndigheten och Riksarkivet. Under förberedelserna samråddes bl.a. med Region Norrbotten och Luleå stift. I förstudien *Då var jag som en fånge*⁸ genomfördes dessutom intervjuer med tornedalingar om deras upplevelser av assimileringpolitiken.

I kommissionens forskningsprojekt om skol- och språkpolitiken har Lars Elenius använt 32 intervjuer med tidigare skolelever från två olika skolor i Tornedalen. Källmaterialet härrör från forskningsprojektet Språk och identitet i Tornedalen under det minoritetspolitiska paradigmskiftet efter 1935 som finansierades av Vetenskapsrådet och avslutades 2015. Intervjuerna handlade om hur elever, föräldrar och lärare förhöll sig till språk och kultur kopplat till assimileringpolitiken och samhällets modernisering. Intervjuerna har nu analyserats i kommissionens kontext av sanning och försoning.

I kommissionens underlag finns också de intervjuer som genomförts av de externa forskare som kommissionen anlitat samt intervjuerna från förstudien. I den mån utredningsarbetet kräver riktade kunskapsinhämtningar kontaktas personer som anses besitta en särskild kunskap och erfarenhet inom ett visst tematiskt område.

⁸ Ku2018/00859/CSM, *Då var jag som en fånge – Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen.*

Uppstartsmöten och kaffemöten

Under hösten 2020 hade kommissionen planerat för elva uppstartsmöten på lika många orter. Av dessa kunde dock endast fyra genomföras – i Pajala, Aapua, Nilivaara och Kieruna/Kiruna – innan pandemirestriktionerna åter skärptes.

Målet med uppstartsmötena var att dels skapa en bredare förankring och delaktighet, dels möta minoriteten på deras egna arenor, särskilt eftersom kommissionens mandat och uppdrag inte hade förankrats hos minoriteten i de aktuella områdena på grund av brist på tid och resurser. Syftet med mötena var att ge minoriteten möjlighet till reflektion och dialog om vad de kan ha för nytta av kommissionens arbete och hur de kan bidra. Ett annat viktigt syfte var att sprida information om möjligheten att dela sin berättelse vid en personlig intervju. Medverkande med kulturinslag på uppstartsmötena var Bo Lindberg, Anton Muskos samt Sari Oja.

Vidare har kommissionen haft 21 kaffemöten under hösten 2021 och vintern 2022 i Antinkylä/Anttis, Vittaniemi/Risudden, Seittenkari/Seskarö, Jellivaara/Gällivare, Kieksiäisvaara, Kaartinen/Kardis, Kitkiöjärvi, Pello, Kaalasjärvi, Vittanki/Vittangi, Kangonen/ Kangos, Juoksenki/Juoksengi, Luleå, Karesuanto/Karesuando, Ullatti, Koutjärvi, Uppsala, Stockholm, Kaunisvaara, Umeå samt Boden. Med anledning av pandemirestriktionerna har vi samrått med Folkhälsomyndigheten, Region Norrbotten och Polismyndigheten inför dessa sammankomster.

Kaffemöten är mindre och informella möten där sekretariatet har besökt olika orter för att över en kopp kaffe bjuda in till samtal och uppmuntra till gemensamt delande av kollektiva berättelser. I anslutning till varje kaffemöte har det funnits möjlighet att boka in sig för en individuell intervju med sekretariatet.

Varje kaffemöte har planerats omsorgsfullt, och i allt från de första kontakterna till själva genomförandet har varje samarbete burits av ambitionen att inkludera och delaktiggöra minoriteten i processen. I första hand har dialog förts med STR-T och deras lokalavdelningar. I de fall när ingen avdelning funnits representerad på orten har samarbete sökts med annan byförening eller intresseförening. Utöver kaffe och fikabröd har varje kaffemöte bjudit på ett kulturinslag, och vid i stort sett alla kaffemöten har någon av ledamöterna i kommissionen deltagit tillsammans med sekretariatet.

Forskningssymposium

Kommissionen har hittills arrangerat fyra forskningssymposier i form av föreläsningar och seminarier som syftar till att sprida resultatet av den kunskap som kommissionen har fått fram, t.ex. olika studier och rapporter från forskare och experter. Ett annat viktigt syfte med kommissionens symposier har varit att diskutera och formulera tankar om försoning.

Kommissionens första symposium arrangerades på Torne-dalingarnas dag den 15 juli 2021 på Täränönsaari/Tärendöholmen, i samarbete med STR-T och i samband med deras 40-årsfirande som riksförbund. Programmet uppmärksammade den yngre generationens erfarenheter av språk- och identitetsförlust i relation till assimileringspolitiken. Forskaren Leena Huss föreläste om vanliga utmaningar i strävan för språklig revitalisering och musikgruppen Höst-orkestern framförde nyinspelad musik på meänkieli.

Vårt andra symposium arrangerades den 4 september 2021 vid Minoritetsspråksfestivalen i Jellivaara/Gällivare. Forskaren Daniel Nilsson Ranta föreläste om arbetsstugorna i Norrbotten med fokus på erfarenheter om försvenskingsprocessen i Jellivaara/Gällivare kommun.

Kommissionens tredje symposium arrangerades den 8 december 2021, då vi och Stiftelsen Norrbottens Läns arbetsstugor tillsammans bjöd in till en dag om arbetsstugorna. Värdskapet delades mellan kommissionens ordförande Elisabet Fura och landshövdingen i Norrbottens län Lotta Finstorp. Utifrån två forskarföredrag – ett av Lars Elenius och ett av Daniel Nilsson Ranta – diskuterades olika erfarenheter av att vistas på en arbetsstuga. I ett panelsamtal diskuterades den yngre generationens upplevelse av osynliggörande och behovet av upprättelse och försoning. Programmet ramades in med musik och berättelser, utställningar och performance, drama och filmvisning, för att göra historien närvarande i nuet. Medverkade gjorde bl.a. Norrbottens museum, Arkivcentrum i Norrbotten, Tornedals-teatern, teaterregissör Alf Klippmark, amatörteatergruppen från Korpilompolo/Korpilombolo, Josephine Thuresson och Karin Keisu som är studenter från Konstfack samt Daniel Wikslund, riksspelman.

Kommissionens fjärde symposium ägde rum den 8 april 2022 Vetenskapens hus i Luleå och arrangerades i samverkan med Luleå tekniska universitet. Programmet byggde på två rapporter av två av

de forskare som kommissionen anlitat; rapporten om rasbiologiska undersökningar av Curt Persson och den andra rapporten, om språk- och skolpolitiken i Tornedalen, av Lars Elenius.

Symposierna har arrangerats i dialog med STR-T och Met Nuoret och båda organisationerna har på olika sätt getts utrymme att medverka i programmet.

Kommissionens webbplats samt övrig samverkan och kommunikation

I oktober 2020 lanserades kommissionens webbplats komisuuni.se, som är vår primära egna kanal för kommunikation.

I februari 2021 lanserades även ett nyhetsbrev som har kommit ut en gång i månaden, med uppehåll för sommar-månaderna. Hittills har kommissionen distribuerat 15 nyhetsbrev till cirka 130 anmälda prenumeranter. Kommissionen har även ett nära samarbete med flera aktörer, t.ex. Minoritet.se, Met Nuoret, STR-T samt lokalföreningarna, för att nå målgruppen via deras etablerade sociala plattformar.

Kommissionen genomförde en digital utbildning i maj 2021 i samverkan med Luleå stift; utbildningen riktade sig till nationellt anställda och förtroendevalda i Svenska kyrkan. Utbildningen rörde kyrkans historiska roll utifrån kommissionens direktiv.

I juni 2021 arrangerade kommissionen i samverkan med Luleå tekniska universitet ett digitalt kunskaps- och erfarenhetshöjande forum för forskare som kommissionen anlitat.

I september 2021 lämnade kommissionen en redogörelse av sitt arbete till Europarådets rådgivande kommitté, vilken övervakar efterlevnaden av ramkonventionen om skydd för nationella minoriteter.

Hösten 2021 genomförde kommissionen två kortare utbildningar riktade till anställda och förtroendevalda i Luleå stift, och i november 2021 medverkade vi vid ett digitalt frukostseminarium om historisk rättvisa, vilket arrangerades av Forum för levande historia. Samma månad medverkade vi vid Samlingsforum, som arrangerades av Riksantikvarieämbetet. Vidare deltog vi vid Delaktighetsveckan, som är en konferens på temat demokrati och mänskliga rättigheter. Konferensen arrangerades av Region Västerbotten.

I januari 2022 lämnade kommissionen sitt remissvar över förslaget till ny sekretessbestämmelse i promemorian Sekretess hos sannings- och försoningskommissionen för granskning av kränkningar och övergrepp

mot tornedalingar, kväner och lantalaiset och hos sanningskommissionen för kartläggning och granskning av den politik som förts gentemot samerna och dess konsekvenser för det samiska folket (Ku2021/0240403).

1.7 Generella utgångspunkter för kommissionens arbete

Kommissionens uppdrag ställer stora krav på vårt arbets- och förhållningssätt. Kommissionen utgår från ett rättighetsbaserat arbetsätt där kommissionen och minoriteten äger processen gemensamt. Förhållningssättet grundar sig i följande fyra perspektiv:

1. *Långsiktighet* – kommissionen arbetar aktivt med att främja strukturer och arenor för fortsatt dialog och reflektion (även efter kommissionens slutredovisning av uppdraget).
2. *Transparens* – kommissionen arbetar brett och inkluderande på meänkieli och svenska.
3. *Trygghet* – kommissionen skapar trygga rum för dialog och verkar på minoritetens egna arenor.
4. *Egenmakt* – kommissionens insatser ska bidra till att stärka minoritetens egenmakt och synliggöra minoriteten i majoritetssamhället.

Långsiktighet

En process som ska bidra till upprättelse och försoning tar tid att förverkliga. Erfarenheter från andra liknande processer visar att en sådan process kan ta sig uttryck i olika steg eller faser i arbetet och att varje nytt steg eller fas förutsätter en bearbetning och fördjupad reflektion kring det som framkommit i föregående del.

Att uppnå upprättelse, och så småningom försoning, kan också innebära att relationen mellan assimileringens politikens objekt och de ansvariga aktörerna omvärderas och utvecklas, där en sådan omvärdering kan innehålla inslag av konflikt, avståndstagande, fördjupade insikter, acceptans, återuppbyggnad av tillit m.m. En upprättelseprocess behöver därför ge tid och utrymme för dialog och reflektion mellan de inblandade och inom den grupp som varit utsatt.

För kommissionens arbete innebär den snäva tidsaspekten en stor utmaning. Den dialog och bearbetning som krävs tar tid att få till stånd och det arbetet kommer att behöva fortsätta långt efter att kommissionens arbete slutförts; kanske är det t.o.m. så att den fördjupade dialogen, bearbetningen och återupprättandet av relationen kan ske först efter att kommissionen lämnat sin slutliga rapport och att vårt arbete närmast kan beskrivas som starten på en längre process. Därför behöver nya uppgifter och nytt material som framkommer under arbetets gång finnas tillgängligt för allmänheten under lång tid framöver.

Transparens

Det är viktigt att skapa en tydlig, lyhörd, öppen och transparent process under kommissionens arbete. Den som deltar i processen behöver veta vad kommissionens uppdrag är, hur hen kan bidra genom att lämna synpunkter och vittnesmål samt hur de uppgifterna kommer att användas av kommissionen.

Kommissionen strävar efter att skapa förutsättningar som ska underlätta för enskilda som tillhör minoriteten att delta – både för att lämna enskilda vittnesmål och för att delta i kollektiva dialogmöten och andra samlingar arrangerade av kommissionen. Möten med allmänheten hålls både på meänkieli och svenska, och informanter har möjlighet att välja om intervjuer ska genomföras på svenska eller meänkieli.

Det har också varit viktigt att ge minoriteten tid för dialog, reflektion och bearbetning av det som framkommit under kommissionens arbete. Själva bearbetningen av de erfarenheter som kommer fram är en central del i arbetet med upprättelse.

Trygghet

Arbetet med upprättelse och försoning handlar i hög grad om att skapa tillit – för själva processen som ska leda arbetet framåt. Processen måste därför i första hand ske på minoritetens villkor och ta hänsyn till minoritetens förutsättningar att kunna bidra till och delta på likvärdiga villkor. Kommissionen strävar därför efter att skapa trygga rum för dialog med minoriteten, där frågorna kan bearbetas.

Egenmakt

En central princip i svensk minoritetspolitik och i Europarådets ramkonvention för skydd av nationella minoriteter är rätten till deltagande. Regeringen har också gång på gång betonat att minoriteternas egenmakt ska stärkas. Detta är därmed en viktig utgångspunkt även för kommissionens arbete.

Arbetet med att söka sanningen om historiska erfarenheter behöver genomföras så att minoriteten kommer stärkt ut ur processen; annars finns en risk att processen gör mer skada än nytta. Kommissionens arbete ska därför utformas så att det bidrar till att stärka minoritetens egenmakt och att synliggöra minoriteten i majoritetssamhället.

2 Kommissionens arbete nära minoriteten

2.1 Inledning

Kommissionens utgångspunkt är att arbetet ska bedrivas i nära samarbete och i dialog med minoriteten. Vårt mål är att skapa förutsättningar som ska underlätta för enskilda som tillhör minoriteten att delta – både för att lämna enskilda vittnesmål och för att medverka i kollektiva dialogmöten och andra samlingar arrangerade av kommissionen. Det är en förutsättning för att vi ska kunna nå så många som möjligt och därmed avspegla den bredd av erfarenheter och synpunkter som finns inom minoriteten mellan såväl grupper som individer.

I det här kapitlet redogör vi inledningsvis för några av de utmaningar vi möter i vårt arbete som sannings- och försoningskommission. Därefter kommer vi att beskriva de samråd och den dialog vi har med minoriteten, vilket bl.a. innefattar kaffemöten och insamling av vittnesmål och berättelser från enskilda. Vi avslutar med exempel från några av de berättelser som vi hittills samlat in.

2.2 Utmaningar för kommissionen

Enligt kommissionens ursprungliga direktiv var utredningstiden begränsad till två år, men med anledning av de förseningar som pandemin inneburit för arbetet har utredningstiden förlängts med ett år.

2.2.1 Utarbetande av rutiner, administration och upphandling av varor och tjänster m.m.

Det första halvåret av utredningstiden ägnades i stor utsträckning åt att utarbeta rutiner för kommissionens arkiv och hantering av sekretessbelagda handlingar samt hantering och skydd av personuppgifter. Ett omfattande arbete för sekretariatet var också att upphandla varor och tjänster, t.ex. dokumentskåp för förvaring av sekretessbelagda handlingar, inspelningsutrustning och annan teknisk utrustning, översättningstjänster, uppbyggnad av kommissionens webbplats samt överenskommelser med universitet och avtal med enskilda forskare om olika studier.

En viktig del av kommissionens arbete är att bjuda in enskilda att lämna vittnesmål och berättelser. Utifrån erfarenheter från tidigare sanningskommissioner vet vi att det finns utmaningar med att lämna vittnesmål, eftersom det kan innebära betydande emotionella risker att återuppleva svåra händelser. Det emotionella risktagandet gäller först och främst dem som vittnar om sina erfarenheter inför en sanningskommission men även de som tar del av vittnesmålen, där forskning har visat att sekundär traumatisering bl.a. kan drabba dem som arbetar i sanningskommissioner. Kommissionen gjorde därför tidigt bedömningen att den offentliga hälso- och sjukvården inte skulle klara kravet på tillgänglighet vad gäller tid, språk och kulturkompetens på ett tillfredsställande sätt.

Många av vittnesmålen handlar dessutom om trauman och kränkningar som skett mot barn inom skolväsendet och i s.k. arbetsstugorna. De som framför allt bär på sådana erfarenheter är äldre och deras emotionella språk kan vara just meänkieli. Därför behövdes beredskap att kunna ge enskilda stöd även på meänkieli och inte enbart på svenska. För att undvika en långdragen process med att tillförsäkra intervjupersonerna stödsamtal via regioner och kommuner har kommissionen både upphandlat och finansierat den tjänsten själv.

2.2.2 Tid för dialog och reflektion tillsammans med minoriteten

En process som ska bidra till upprättelse och försoning tar tid att förverkliga. Erfarenheter från liknande arbete visar att processen kan ta sig olika uttryck i olika steg i arbetet och att varje nytt steg förut-

sätter en bearbetning och fördjupad reflektion kring det som framkommit i föregående steg. En upprättelseprocess behöver därför ges tid och utrymme för dialog och reflektion mellan de inblandade och inom den grupp som varit utsatt.

En sannings- och försoningskommission måste kunna arbeta dynamiskt och fånga upp det som kommer fram i dialogen med minoriteten. Det finns dock en risk att kommissionens begränsade resurser i form av tid och utredningsresurser medför att processen måste skyndas på och avgränsas så mycket att kommissionen landar i ett arbete- eller resultat som inte tillgodoser vad minoriteten vill få belyst. Som exempel på problematisk avgränsning kan nämnas frågan om den s.k. avvittringen som genomfördes i Norrbotten 1873–1925, samt tilläggsavvittringen som genomfördes 1922–1933. Genom denna avvittring avgränsades de enskilda byarnas och hemmanens områden från kronans marker. Tilläggsavvittringen fick även följderna för vissa jakt- och fiskerättigheter. Vid möten, i intervjuer och genom skrivelser till kommissionen ifrågasätter markägare i dag avvittringens resultat och menar att allvarliga fel begicks.¹ Hur denna komplexa fråga ska kunna belysas på ett adekvat sätt i kommissionens arbete är en utmaning. Det är också en fråga som lyfts i de berättelser från enskilda som kommissionen samlar in.

Kommissionen har tagit in ett forskningsunderlag om avvittringsfrågan och dess konsekvenser, se avsnitt 5.2.4., men utifrån de resurser som kommissionen har till sitt förfogande är det inte möjligt att göra någon djupare kartläggning av avvittringens utförande eller dess konsekvenser för enskilda som tillhör minoriteten.

2.2.3 Arbetet med upprättelse och försoning i dialog med minoriteten

Även själva bearbetningen av vittnesmål och forskningsrapporter är en central del i arbetet med upprättelse. Arbetet med upprättelse och försoning handlar i hög grad om att skapa tillit för själva processen som ska leda arbetet framåt och för att man menar allvar med processen.

Processen måste därför i första hand ske på minoritetens villkor och beakta minoritetens förutsättningar att kunna bidra och delta på

¹ Se t.ex. <https://str-t.com/pressinformation-sannings-och-forsoningskommissionen-ska-intervara-en-teoretisk-akademisk-studiecirkel/>. Inhämtad den 6 maj 2022.

likvärdiga villkor. Med den tid som står kommissionen till buds är det en utmaning att hinna dela, diskutera och förankra resultat och slutsatser med minoriteten.

Avslutningsvis vill kommissionen understryka att en sannings- och försoningskommission måste ha förutsättningar att möta eventuella konflikter och spänningar som kan uppstå mellan olika grupper inom minoriteten. Det gäller inte minst konflikter och spänningar som kan ha förorsakats av assimileringpolitiken och utgöra konsekvenser av denna. Dessa konsekvenser är på inget sätt överspelade utan fortfarande kännbara för minoriteten i nuet, och utan försoning inom gruppen riskerar konflikter som ligger under ytan att störa upprättelse- och försoningsprocessen.

Det måste också finnas utrymme för reellt samarbete med de parallella sannings- och försoningsprocesser som pågår – såväl inom som utom landet. Urfolket samerna delar i stor omfattning upplevelser av förtryck och kränkningar med tornedalingarna, kvänerna och lantalaiset. De ansvariga är också desamma och vägen framåt behöver därför vara gemensam.

2.3 Arbetet med att ta emot vittnesmål och berättelser

Enligt direktiven ska kommissionen bjuda in enskilda, också unga, att lämna vittnesmål och berättelser om sina egna och närståendes erfarenheter, och kommissionen bedömer att insamlingen av vittnesmål och berättelser är central för kommissionens arbete. Vi uppfattar att intresset av att dela sina erfarenheter är stort.

Kommissionen har tagit emot anmälningar om att genomföra intervjuer från såväl unga som gamla; i dagsläget har vi mottagit cirka 160 anmälningar till intervjuer och arbetet med att genomföra dessa pågår vid tidpunkten för denna delrapportering. Vårt arbete med att intervjua enskilda personer fick dock skjutas fram med anledning av pandemin men påbörjades under sommaren 2021.²

Enligt kommissionens bedömning är det också angeläget att alla enskilda som anmält intresse för att genomföra en intervju också får möjlighet att lämna sin berättelse. De enskilda får vid intervjutill-

² Digitala intervjuer har inte varit möjliga att genomföra i någon större utsträckning då många av intervjupersonerna saknar digitala möjligheter.

fället välja om intervjuerna ska genomföras på meänkieli eller svenska. Efter intervjun skrivs ett referat och varje intervju tar sammantaget drygt två arbetsdagar i anspråk. Intervjuarbetet är således mycket tidskrävande.

Till grund för kommissionens förstudie användes intervjuer med minoriteten om deras upplevelser av assimileringpolitiken; dessa intervjuer användes som underlag när kommissionens direktiv utformades. Kommissionen har också, som tidigare nämnts, använt 32 intervjuer från 2015 med tidigare skolelever i Tornedalen, gjorda inom ett forskningsprojekt finansierat av Vetenskapsrådet. De intervjuade är slumpvis utvalda och samtalen hölls i hemmiljö. Fokus har legat på elevernas sociala miljö samt upplevelser av språkpolitiken och konsekvenserna av denna.

2.3.1 Kommissionens kaffemöten

Under hösten och vintern 2021–2022 har kommissionen genomfört 21 kaffemöten i minoritetsområdet och i övriga Sverige, se karta i bilaga 3. Syftet har varit att förankra kommissionens arbete med minoriteten. Det övergripande målet var att bjuda in enskilda, också unga, att lämna vittnesmål och berättelser om sina egna och närståendes erfarenheter av assimileringpolitiken.

Kommissionen hade redan märkt att delar av minoriteten inte delade beskrivningen i kommissionens uppdrag och att det fanns en viss osäkerhet kring vad kommissionens arbete ska syfta till, alltså att kommissionen ska skapa en bred gemensam förståelse av de historiska händelser som lett fram till dagens situation. Vi har därför behövt lägga tid på att förankra syftet med vårt uppdrag och hösten 2020 genomfördes uppstartsmöten som ett led i detta arbete. Tyvärr kunde endast fyra av elva inplanerade möten genomföras på grund av pandemin, men när offentliga möten åter blev möjliga utökades antalet kaffemöten för att i någon mån förankra utredningen och uppdraget bland minoriteten. I praktiken fick kaffemötena därmed en större roll än det var tänkt från början, och de blev även en del av den avstannade förankringsprocessen med minoriteten.

Idén att anordna kaffemöten kom från Norge under ett erfarenhetsutbyte med den norska Sannings- och försoningskommissionen som haft ett liknande upplägg.

Kaffemötena blev ett konkret sätt att hitta en kulturell inramning som skapar igenkänning för minoriteten. I den tornedalska/kvänska/lantalais-kulturen är kaffestunden en kulturell företeelse, precis som minoritetens berättartradition. Lika spontant som gästen tittar in i hemmet, lika spontant och otvunget delas berättelser vid köksbordet över en kopp kaffe. Kaffemötena ville signalera enkelhet och avspändhet samt bjuda in till samtal och delande av berättelser med en mångfald av erfarenheter. Det bjöds ofta på bakverk som förknippas med det meänkielitalande området.

Den grönländska sannings- och försoningskommissionen använde kulturinslag i sina möten med minoriteten och även vi valde att tala till alla sinnen genom poesi, musik, visor och scenkonst på meänkieli.

Kaffemötena genomfördes i samarbete med STR-T:s lokalavdelningar eller med annan lokal förening på orten (byförening, hembygdsförening eller liknande). Ett av målen var att skapa ett lokalt engagemang kring vårt uppdrag och inspirera minoriteten till att dela sina berättelser.

Kaffemötenas ambition var att möta människor där de själva befann sig. Därför genomfördes mötena både på svenska och meänkieli; vissa kaffemöten genomfördes helt på meänkieli.

Ett mål var att komma i kontakt med så många personer som möjligt med erfarenheter från arbetsstugan så kaffemötena förlades geografiskt i första hand till orter som tidigare tillhört ett upptagningsområde för en arbetsstuga och i några fall på orter som haft arbetsstuga. På en ort hölls kaffemötet i den nedlagda arbetsstugan.

Presentationen var densamma på alla kaffemöten. Sekretariatet informerade kort om kommissionen, uppdraget, hur vi arbetar samt upprinnelsen till vårt arbete. Varje gång upprepades att minoriteten använt sin egenmakt för att få till stånd kommissionen.

I kaffemötena ingick alltid en inledande reflektion över något av direktivets centrala teman. Ett stående inslag var också att vi bjöd in till diskussion samt uppmuntrade alla, oavsett ålder, att anmäla sig till intervju.

2.3.2 Generella iakttagelser från kommissionens kaffemöten

I detta avsnitt beskrivs några generella iakttagelser och olika perspektiv som har framkommit från deltagare under kaffemötena. Vi beskriver hur kommissionens sekretariat har uppfattat inspel, kommentarer och synpunkter från deltagarna men vår redogörelse är inte avsedd att vara uttömmande utan den ska endast ge en inblick i vad som har framkommit vid mötena.

Inledningsvis kan vi konstatera att det är tydligt att det inte finns en enda och liktydande uppfattning inom minoritetsgruppen om assimileringpolitiken och dess konsekvenser. Många har negativa erfarenheter men det finns också de som har velat lyfta positiva konsekvenser.

Det finns vissa ämnesområden som har återkommit vid flera eller många kaffemöten och nedan väljer vi att lyfta fram några av dessa. Återkommande frågeställningar har bl.a. handlat om att tillhöra minoriteten, språkförlust, erfarenheter från vistelse i arbetsstuga, skolupplevelser, rasbiologiska undersökningar, mark- och avvittringsfrågor, samexistens samt frågor kopplade till väckelserörelsen och laestadianismen.

Att tillhöra minoriteten

En inledande och återkommande fråga bland deltagarna har varit vem som tillhör minoriteten och vem som är tornedaling, kvän eller lantalainen. Det har t.ex. lyfts en viss osäkerhet om huruvida andra också anser att man tillhör minoriteten oavsett om man själv känner sig tillhöra den.

Deltagare har också uttryckt en önskan att kommissionen definierar direktivets tre identitetsbegrepp (tornedaling, kvän och lantalaiset), vilket kommissionen konsekvent dock avstått ifrån. I stället har vi valt att diskutera identitetsbegreppen samt visa att det förekommer olika tolkningar.

Återkommande har också varit upplevelsen att få i dag känner till minoriteten. En person menade att ett resultat av assimileringpolitiken är att tornedalingarna i dag ses som ”etnifierade svenskar”.

En annan fråga som har återkommit är förhållandet till svenskt språk och svensk kultur samt finskt språk och finsk kultur. Vissa del-

tagare har framfört att de känner sig som finska i språk och kultur men inte i nationalitet.

Flera har beskrivit diskriminerande uttalanden om ”finnar” och har beskrivit hur de i olika sammanhang kallats för nedsättande epitet, även i nutid. Också andra former av diskriminering i nutid har beskrivits av deltagarna.

Språkförlust

En fråga som varit har uppe på samtliga kaffemöten, och som många deltagare har tagit upp, är språk och en förlust av språket meänkieli. Det har bl.a. handlat om att man inte har fått prata meänkieli i skolan eller att man inte talat meänkieli i hemmet trots att det varit en förälders eller båda föräldrarnas modersmål. Många har beskrivit en sorg över ett förlorat språk. Sorgen, eller ett dåligt samvete, har t.ex. handlat om att man inte har talat meänkieli med sina barn eller att man inte fått lära sig språket från sina föräldrar.

Något som framhållits är upplevelsen av att ha blivit berövad något som tillhör den egna kulturen.

Vissa deltagare har dock menat att det varit positivt att lära sig svenska och har inte uppfattat det som negativt att minoritetens språk övergått från meänkieli till svenska. Det finns kommentarer om att syftet med att införa svenska som undervisningsspråk i skolorna var att göra befolkningen tvåspråkig, inte att helt utrota meänkieli.

Flera har tagit upp att meänkieli historiskt sett framför allt varit ett talat språk, inte ett skrivet språk, och att det inte är förrän nu som språket börjar finnas i skrift. Variationer av meänkieli i olika byar har också kommit upp.

En person berättade att musiken blivit hennes väg till språket – ett språk som alltid funnits i hennes kultur och omgivning men som hon inte talat aktivt förrän nu.

Arbetsstugor

Ett flertal deltagare har berättat om vistelser på arbetsstugan. De första arbetsstugorna inrättades under nödåren 1902–1903 för att hjälpa nödlidande och fattiga barn i glesbygderna. Arbetsstugorna funge-

rade som internat och finansierades helt med insamlade medel (läs mer om arbetsstugor i avsnitt 5.2.4).

Flera av deltagarna på kaffemötena har berättat att de upplevde en mycket svår tid under sin vistelse i arbetsstugorna, men det finns också andra som inte har haft det lika svårt och som tar med sig positiva upplevelser av att t.ex. ha lärt sig svenska eller lekt ring lekar med de andra barnen.

Många beskriver hur det värsta med arbetsstugan var att tas ifrån hemmet och föräldrarna, att man inte fick tala sitt modersmål eftersom det generellt rådde ett förbud mot att prata meänkieli på arbetsstugorna. Många berättar att de levde med en ständig hemlängtan.

Flera har beskrivit att det var vanligt att barnen skvallrade på varandra för att de skulle betraktas som ”duktiga”. De fula kläderna på arbetsstugan har beskrivits som stigmatiserande och att det bidrog till upplevelser av ett lägre människovärde.

En man ansåg att kommissionen riskerar ge en alltför negativ bild av arbetsstugelivet och hänvisar till sin egen vistelse på arbetsstugan. Mannen berättade också att arbetsstugans barn nedsättande kallades för *hakokyläläiset* (barr-by-bor).

En undran som väckts är om kommissionen är för sent ute, eftersom de flesta som skulle ha kunnat berätta om kränkningar under skoltiden eller tiden i arbetsstugan numera är avlidna. En kommentar som har varit återkommande är att kommissionen tillsattes minst 30 år för sent.

Upplevelser i skolan

Många deltagare har berört förbudet mot att tala meänkieli i skolan så sent som i slutet av 1950-talet och hur barn som talade meänkieli blev bestraffade på olika sätt, inte bara vid undervisning utan också på raster. En man i 70-årsåldern berättade om en episod från sin tid i folkskolan och om språkförbudet som gällde. Han beskrev att det hände att flickorna fick hämta riset som lärarna slog pojkar med. ”Brottet” var att de pratade meänkieli.

En deltagare berättade om språksområdena i skolan: Utanför staketet pratade barnen meänkieli men inte innanför. ”Prata svenska”, löd mantrat på skolan. En annan person, som var över 70 år, menade

att han inte känner igen bilden av förbud att tala meänkieli i skolan; de fick tala fritt, menade han

En kvinna berättade att hon blev förbjuden att tala meänkieli. Hon bodde på skolhemmet i Matarenki/Övertorneå och där man inte fick tala meänkieli alls, enligt henne. En annan person menade att det ännu 1957 var språkförbud på skolan där han gick, i åtminstone på lektionstid.

Många har beskrivit att de inte kunde någon svenska när de började skolan, och flera har beskrivit den känsla av underlägsenhet som kom av bristerna i det svenska språket. Man kunde bli retad om man uttalade ett ord fel och att då ha mod att vara sig själv i alla lägen var inte det enklaste. Ibland beskriver deltagare att lärare tillåtit hjälpspråk i undervisningen medan andra beskriver lärare som inte tillät någon meänkieli alls.

En person som arbetar som modersmållärare menade att morföräldra- och farföräldragenerationen fortfarande påverkar barnen, där somliga uppmanar barnbarn att läsa finska i stället för meänkieli, eftersom det är ”ett riktigt språk.”

Rasbiologiska undersökningar

En person berättade om hur han blev utsatt för rasbiologiska undersökningar i skolan 1952, och en annan person mindes att han hört ett inslag i lokalradion för ett tiotal år sedan om skallmätningar. Då vittnade en man från grannbyn om undersökningar som gjorts på honom. Det kanske var så vanligt med skallmätning att man inte tänkte på det, menade mannen.

En person delade med sig av en obehaglig upptäckt som hen funnit i en bok 1985 i Umeå – boken var från 1930-talet och handlade om olika folkslag i Sverige. I boken fanns en bild på en man som satt på en stubbe och rökte pipa och en samekvinna som mjölkade en ren. Bilden var från Tornedalen. ”Är det den bilden som har förmedlats om meänkielitalande i Sverige?”, undrade personen. En kvinna berättade om en äldre syster född 1934 som berättat att hon blivit utsatt för skallmätning i skolan som 10-åring.

Markfrågor

Flera deltagare har delat erfarenheter om skogen och skogsbruket i relation till historiska oförrätter. Flera har tagit upp frågan om slättermyrar, (som kallas ströängar av staten), och statens roll när dessa avskaffades. För dem som då miste mark och rättigheter till jakt och fiske är detta en bitter erfarenhet, menade vissa deltagare. Deltagare har också beskrivit begränsade möjligheter till jakt och fiske som ett växande samhällsproblem.

Samexistens i förhållande till samer

En person ställde frågor om hur kommissionen ska uppmärksamma frågor om samexistens i förhållande till urfolket samer. Flera deltagare vittnade om hur samexistensen fungerat i dessa fjällnära byar historiskt sett men upplevelsen är att livet tillsammans i dag har försvårats.

Väckelserörelsen och laestadianismen

Ett perspektiv som ofta har lyfts upp är den laestadianska väckelserörelsens betydelse. I detta sammanhang finns både positiva och negativa erfarenheter.

Flera har lyft att den laestadianska väckelserörelsen har spelat en stor roll för språkbevarande i Tornedalen. Inom byabönen, *rukkuukset*, lästes postilla och bibel på finska vilket enligt vissa blev ett värn mot det svenska och som stod i motsats till kyrkan och deras gudstjänst som förknippades med ”det svenska”.

En annan deltagare, refererade till egna erfarenheter bl.a. från uppväxtmiljön, där den laestadianska väckelserörelsen bidrog till att bevara meänkieli och bemyndiga människor i samhället. Andra deltagare har även gett exempel på negativa erfarenheter av rörelsen.

2.4 Reflektioner utifrån intervjuer och berättelser

I det här avsnittet ges exempel från några av de intervjuer som kommissionen hittills genomfört. Syftet är inte att exemplen ska vara representativa för alla berättelser som samlas in, utan de ger endast en

bild av vad som kan komma upp i de intervjuer som kommissionen genomför.

I redovisningen nedan redogör vi för delar av berättelser som berör kommissionens tematiska områden gällande språkförlust, arbetsstugor, utbildningsväsendet och rasbiologiska undersökningar men också förutsättningarna för upprättelse och försoning.

Kommissionen får ta del av människors levnadsöden och där finns en stor variation av känslor är inblandade. Det är berättelser som rör bland annat frustration, sorg och skam men också beskrivningar stolthet över det tornedalska/kvänska/lantalais-arvet. Vanligtvis uttrycks också en lättnad över att nu äntligen få berätta om sina erfarenheter men också en förväntan på kommissionens slutresultat. Kommissionen får därmed ett förtroende från enskilda som vi nu vill förvalta väl.

Efter att alla berättelser och intervjuer har samlats in kommer kommissionen att analysera dessa och vad som framkommer blir sedan ett underlag för förslag till åtgärder. En samlad analys av vittnesmålen kommer att redogöras för i slutbetänkandet.

2.4.1 En berättelse om språkförlust

En kvinna i 60-års åldern, vi kan kalla henne för Maria (fingerat namn) berättar:

Det har varit väldigt tyst i vår familj, man har inte pratat speciellt mycket med varandra. Det var förbannat tyst. Det har liksom inte funnits något språk. Mamma och pappa pratade ju aldrig meänkieli med oss barn. Det hade dom ju förstått någonstans att det var så skambelagt.

Maria har haft mycket sorg i livet på grund av detta men nu när hon har blivit äldre förstår hon att det var en del av något större och att de (föräldrarna) inte hade så mycket val i frågan:

Dom ville ju såklart sina barns bästa kan jag tänka mig och det var då att inte belasta dom med meänkieli språket. Som inte ens hette meänkieli då för det var ett så lågstatus språk. När jag också har gått i skolan har en del lärare frågat: Din ordföljd den är lite ... har du någon indisk bakgrund?

Maria förklarar att hon har haft svårt med svenskan när hon var yngre t.ex. har hon stammat och haft svårt med bokstäverna B och P. Hon har tänkt nu efteråt att det kan ha med osäkerheten kring språk och identitet att göra.

Jag tycker att det är fruktansvärt sorgligt att mamma inte, när vi var små, hade tillgång till sitt modersmål med det här känslspråket med anknytningen med sina små barn. Utan hon har stapplat på med någon svenska. Jag kan bli så ledsen när jag tänker på det, vilken amputering och vilken förlust i närheten mellan barn och föräldrar.

Det har tagit henne väldigt lång tid att förstå vad föräldrarna hade för val i det hela. Maria känner att det är så starkt att få dela sin berättelse att hon blir tårögd när hon pratar om det. Från att hon har skämts så stor del av sitt liv har hon nu kommit till insikten att hon egentligen inte har någonting att förlora i att synliggöra sitt ursprung och historia. Hon vill inte ”dö med skamtäcket över sig”, som hon uttrycker det, och hon är väldigt stolt över sig själv att hon inte har gett upp. Maria ska göra sitt bästa och ser att det är det hon kan göra.

Jag vill dö med att det ska sjungas Tornedalssången på min begravning. För jag är en tornedaling, punkt!

2.4.2 En berättelse om tiden i arbetsstuga

En kvinna, vi kan kalla henne för Hilda (fingerat namn), som bodde i en arbetsstuga berättar att hon hade en hemsk hemlängtan eftersom hon aldrig hade varit hemifrån. Men till slut vande hon sig och fick vänner där. Det var många barn och några få föreståndare och det var viktigt med disciplin och regler för att hålla koll på barnen. Pojkarna och flickorna var åtskilda och hade skilda sovsalar.

Skolan var inte så långt ifrån själva arbetsstugan. Varje morgon gick de upp och utförde arbetssysslor innan skolan började. Flickorna tvättade kläder och hjälpte till i köket med disken medan pojkarna hämtade mjölk. Efter varje måltid var flickorna tvungna att diska. Flickorna fick alltid städa och stoppa strumpor. De gick till bastun för att tvätta sockorna. Pojkarna klöv och hämtade ved och värmdes kakelugnen.

Hon har hemska minnen från maten. Till frukost åt de havregrynsgröt och hon hade väldigt svårt för gröten; hon kan fortfarande inte äta havregrynsgröt. Barnen var tvungna att äta upp allt på tallriken

oavsett om de gillade det eller ej. Barnen fick sitta kvar tills de åt upp med en av personalen bredvid sig och ibland var det så osmakligt att de satt kvar där väldigt länge.

I arbetsstugan var de tvungna att prata svenska. Det gällde både i arbetsstugan och i skolan. ”Men det hade ju hjälpt med finskan för vi förstod ju inte svenska till en början”, säger hon. Det var hårda bud med språket.

2.4.3 En berättelse om upplevelser i skolan

En man i övre 70-årsåldern – vi kan kalla honom Henning (fingerat namn) – berättar att de hade klasskamrater i skolan som bodde på arbetsstugan. De lekte tillsammans med barnen från arbetsstugan men fick inte hälsa på där. I skolan fick ingen finska höras, inte ens på skolgården. Talade man finska fick man kvarsittning och sedan en anmärkning, säger han.

Henning fick själv kvarsittning en gång efter att han tilltalat en skolkamrat på finska. De båda pojkarna var på väg ut och höll på att klä på sig vid skoldagens slut. Han tilltalade först sin kamrat på svenska men när kamraten inte verkade höra det försökte Henning med finska. Han sade bara ett ord på finska men i närheten fanns en lärare som hörde det och gav honom 30 minuters kvarsittning. Han fick också en skriftlig anmärkning. Några andra bestraffningar fick han däremot inte.

Henning minns också hur en skolkamrat blev slagen med linjal i huvudet för att han tittade mot fönstret när han hörde bjällrorna från en ren. Kamraten föll ner från pulpeten när läraren slog honom med linjalen i huvudet. Henning och hans kamrater vågade inte titta åt det hållet för att inte själva bli slagna. På rasten kräktes kamraten utanför skolan. Därefter var han borta från skolan i åtminstone fyra dagar, vad Henning minns. Ännu efter skolåren hade kamraten ont i huvudet ibland och ett märke i huvudet.

Henning minns också hur en annan kamrat blev svårt misshandlad med pekpinne på grund av att kamraten var vänsterhänt och vid ett tillfälle skrev med vänster hand. En annan kamrat blev slagen med handflatan på örat av samme lärare när de var ute och spelade brännboll. Många vågade dock inte berätta hemma. Då kunde de nämligen få mer stryk, eftersom föräldrarna antog att barnen hade gjort något

fel. Också de andra lärarna var ganska bestämda, men de slog aldrig eleverna, säger Henning.

De första två skolåren var mycket lätta. Då hade de en lärarinna som tillät att man använde finska som hjälpspråk. Henning tycker att hon var en bra lärare.

Från skoltiden minns Henning att han blev tvungen att äta fiskbullar i skolan. Han tyckte aldrig om fiskbullar och när läraren matade honom med en fiskbulle kräktes han. Läraren sade till honom att ta upp det, men då kom en i personalen och sade att det var hon som städade där. Han berättar också hur en kamrat som inte kunde äta ärtsoppa blev tvångsmatad och fick ner soppan i lungorna. Han blev alldeles blå i ansiktet, minns Henning.

Henning berättar vidare att han var med om en skallmätning tillsammans med de andra pojkarna i klassen när han gick i första klass. Det var på vintern – han minns inte om det var före eller efter jul – och de kallades till det gamla skolhuset. Två främmande kvinnor och en man med en stor väska och något slags aluminiumverktyg anlände till skolhuset och togs emot av deras lärare. Henning och hans kamrater fick vänta utanför medan läraren och besökarna gick in.

En kamrat var den förste att kallas in. En annan av kamraterna kikade i smyg in genom fönstret och kunde berätta att deras kamrat hade ett järn som skruvades fast runt huvudet. Kamraten menade att den andre kamraten nog inte skulle komma levande ut därifrån.

När det blev Hennings tur att komma in i skolhuset fick han klä av sig på överkroppen. Han var rädd när han gick in. Den yngre kvinnan tog honom i handen och den andra kvinnan satt bakom ett bord och förde anteckningar. Den yngre kvinnan, som Henning tyckte var vacker, sade: ”Den här pojken har blåa ögon och ljust hår”, vilket den andra kvinnan noterade. Därefter mätte de hur lång han var, vilket också noterades. Sedan skruvade mannen fast järngrejen runt huvudet på Henning. Han tyckte att det gjorde lite ont, men vågade inte säga något för han var rädd. De mätte också huvudet med ett slags skjutmått av trä.

Därefter skulle Henning ställa sig rak på ett ställe där man hade ritat ett märke på golvet med krita. Han blev tillsagd att stå alldeles still medan man tog två fotografier framifrån. Sedan var det klart och de sade: ”Tack, det var bra.”

När Hennings lärare sedan hjälpte till att klä på honom frågade hon om det gick bra. Sedan sade hon att det var hela var klart och att han kunde gå hem, berättar Henning.

Henning skyndade sig hem och mötte där sin mormor som frågade varför han kom hem så tidigt. Han berättade för henne att de hade mätt hans huvud. Han tog av sig sin vintermössa och sade att det sved i huvudet. Mormor såg att han hade en skråma på huvudet. Han berättade också för sin mormor och sin mamma att man hade fäst ett järn runt hans huvud, att järnet skruvades fast hårt och att det gjorde ont när de lyfte upp honom.

Hennings mamma undrade vad för ”Hitlerfasoner” (meänkieli: *Hitlerinboijot*) det var fråga om, och hon gick till läraren och frågade vad det handlade om. Hon fick svaret från läraren att ”det tillhör skolan”. Sedan hände inget mer, berättar Henning.

Av pojkarna som var med om skallmätningen är det bara Henning som enligt uppgift ännu är i livet, och det var bara pojkarna i första klass, inte flickorna, som var med om mätningen, berättar han. När en av hans kamrater kom hem och berättade att man hade mätt hans huvud trodde föräldrarna att han skojade.

2.5 Sammanfattning

Kommissionens arbete i dialog med minoriteten innebär att ett stort fokus läggs på att samla in berättelser och vittnesmål. Denna insamling är en förutsättning för vårt fortsatta arbete. Intresset för att lämna sin berättelse är stort och efterfrågan är större än vad kommissionen hade räknat med.

De berättelser som kommer in till kommissionen rör dessutom en bredd av områden och sträcker sig inte bara inom tiden för kommissionens direktiv, dvs. 1800- och 1900-talet, utan även tiden dessförinnan och fram till i dag, där händelser som inträffade inom direktivens tidsperiod fortfarande påverkar minoritetens livsvillkor och kultur.

Händelserna har påverkat människors liv i stor utsträckning, och vi avser att analysera berättelserna utifrån kommissionens tematiska områden, vilka beskrivs i kapitel 5. Det som framkommer i analysen kommer att vara en bärande del i de förslag till fortsatta åtgärder som vi kommer att redogöra för i vårt slutbetänkande.

3 Sammanfattning av rapport om rasbiologiska undersökningar

Av Curt Persson

3.1 Förord

Av direktiven framgår att kommissionen ska analysera omfattningen av och orsakerna till att tornedalingar, kväner och lantalaiset utsattes för rasbiologiska undersökningar samt undersöka hur övergreppen finansierades.

För att få underlag till kommissionens analys har vi gett ett uppdrag till forskaren och universitetslektorn i historia, Curt Persson, vid Luleå tekniska universitet, att genomföra en fördjupad studie för att bredda den kunskap som redovisats i fallstudien om rasbiologi i kommissionens förstudie.¹

Nedan följer Curt Perssons sammanfattning av rapporten till kommissionen.

3.2 Inledning

Sammanfattningen belyser i huvudsak de regionala respektive de lokala perspektiven i meänkieliområdet vad gäller rasbiologiska verksamheter och dessas effekt på tornedalingar, kväner och lantalaiset, i perspektivet av det rashygieniska arbetet från början av 1900-talet, fram till bildandet av Institutet för rasbiologi, och vidare till efterkrigstid: Hur samverkade de nationella krafterna, i förhållande till de regionala och lokala?

¹ Ku2018/00859/CSM, *Då var jag som en fånge – Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen.*

Sammanfattningen tar sin utgångspunkt i de tidigaste fältstudierna i de meänkielitalande områdena, vilka tog sin början redan under 1800-talet: Vilka var de lokala medhjälparna, och på vilket sätt bistod dessa praktiskt rasbiologerna i fältarbetet?

3.3 Svensk rasbiologi

Rasbiologin i Sverige har varit föremål för en mängd undersökande publikationer sedan början av 2010-talet. Fokus har i första hand legat på hur urfolket samerna utsattes för rasbiologins framfart medan ingen eller mycket lite uppmärksamhet har riktats mot tornedalingar, sverigefinnar, romer och judar. I denna sammanfattning har fokus legat på tornedalingar, lantalaiset och kväner.

Den svenska rasteorin byggde kortfattat på yttre synliga fysiska kännetecken som hud- och ögonfärg samt form på skalle, käkar och näsa. Arkitekterna bakom den nya vågen inom rasforskningen i Sverige var bland andra professorn i naturalhistoria vid Uppsala universitet Sven Nilsson samt Gustaf Retzius, vid Karolinska institutet som tog vid där fadern Anders Retzius slutade inom området. Andra ledande inom området var arkeologerna (eller fornminnesforskarna som de benämndes vid denna tid) Hans Hildebrand och Oscar Montelius.² Hildebrand och Montelius tillhörde den grupp arkeologer i Sverige som framförde etniska tolkningar av det arkeologiska fyndmaterialet; de hävdade att arkeologer måste kunna ge svar på folks härkomst, kopplat till arkeologiska fynd.³

Ett index utvecklades främst av anatomen Anders Retzius, som menade att huvudskålen är den väsentligaste delen av kraniet eftersom den omsluter hjärnan. Retzius ansåg vidare att förhållandet mellan huvudskålens längd och bredd bildar kraniets, och därmed även individens, karaktär. Själva beräkningen av mättningsresultatet utvisade om personen kunde klassificeras som lång- eller korts kallig, och den formel som Anders Retzius lanserade för att bestämma förhållandet kan kort beskrivas enligt följande:

² Hagerman (2006). *Det rena landet. Om konsten att uppfinna sina förfäder*. Prisma, s. 346.

³ Baudou, Evert (1997). *Gustaf Hallström – arkeolog i världskrigens epok*. Natur och Kultur, s. 158.

Huvudet (kraniet) skulle betraktas uppifrån och först mäta dess största bredd. Detta mått multiplicerades sedan med 100 och dividerades sedan med huvudskålens längdmått. Om exempelvis breddmättet då var 18 cm multipliceras detta tal med 100 = 1 800. Detta värde dividerades sedan med 18, då fick man ett index på 100. Om skallens bredd i stället var 15 cm och längden 20 cm, då blev index 75.⁴

Anders Retzius fastslog senare att ett index över 80 kunde hänföras till kortskalliga personer, att ett index mellan 75 och 80 var ett mellanläge och att ett skallindex under 75 kunde hänföras till långskalliga personer. Skallmätningen var ett av de moment i fältarbetet som genomfördes i de kommande inventeringarna som startade i Sverige strax efter sekelskiftet.

Fältstudierna hade som mål att kartlägga var de lägre raserna fanns i landet, och hur nationen skulle förhindra att dessa lägre raser beblandade sig med högre stående raser, vilket skulle hota att degenerera nationens folkstam. Rasbiologin erkändes i sin samtid som en vetenskap och var en av flera komponenter som gemensamt kom att utgöra en ideologisk stomme i en omfattande försvenskningssprocess. Tydligast i fråga om ett vetenskapligt skallindex var generationen före Hans Hildebrand och Oscar Montelius. Sven Nilsson och Anders Retzius arbetade ihärdigt med att bygga upp teorin om skallindex kopplat till fysiska kännetecken inom frenologin, vilket kom att bli det som mest sammankopplades med rasbiologin. Anders Retzius var även den person som under lång tid byggde upp den första mer omfattande samlingen kranier i Sverige.

Just skallmätningarna är en av de i dag tydligaste markörerna av rasbiologins fältarbete i norra Sverige, och det underlag som Nilsson och Retzius skapade blev det omtalade skallindex som användes i vetenskapliga underlag ända fram till efterkrigstiden. Detta index sorterade in lång- respektive kortskallar i två huvudgrupper och en mellangrupp. Långskallar (dolikocefala ortognater), vilket var den ena huvudgruppen, betraktades som högre stående individer, medan kortskallar (brakycefala prognater) vilket var den andra huvudgruppen, betraktades som lägre stående individer. Dit räknades exempelvis tornedalingar.

⁴ Lundmark, Lennart (2002). *Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm ... Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv*, s. 21–22

3.4 Den framgångsrika lobbyn

Det första försöket att aktivt arbeta för en fast institution för rasbiologi eller rashygienisk forskning i Sverige, kan återkopplas till 1909 när ett av de drivande nätverken i frågan bildades. På hotell Kronprinsen i Stockholm bildades hösten 1909 Svenska Sällskapet för Rashygien, SSFR, av en grupp ivriga intressenter.⁵ Stiftarna var främst akademiker inom bl.a. zoologi, botanik och psykiatri, samt högt uppsatta riksdagspolitiker och företrädare för näringslivet.

Stiftarna för SSFR bestod av bl.a. zoologiprofessorn Wilhelm Ebbe Leche, anatomiprofessorn Vilhelm Hultkrantz, fysikprofessor Svante Arrhenius, läkare och riksdagsman för Liberalerna Ivan Bratt, docent i psykiatri och neurologi Herman Lundborg, Alice Wallenberg samt professorn i psykiatri och socialdemokratiska riksdagsmannen Alfred Petré.

SSFR hade den tyska organisationen Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene som förebild, i vilken rasbiologerna Hans F.K. Günther, Fritz Lenz och Alfred Ploetz var ledande rasforskare. Styrelsesammansättningen och medlemmarna i det svenska sällskapet utgjorde en blandning av företrädare inom akademi, näringsliv och politik, vilket kom att visa sig vara framgångsrikt för lobbyarbetet.

Året efter, alltså 1910, bildades Mendelska Sällskapet i Lund, vilket inriktade sig på genetik och växtförädling. Den första styrelsen för Mendelska Sällskapet bestod av skriftställaren Robert Larsson, zoologen och författaren Lännart Ribbing, botanikern och genetikern Heribert Nilsson, botanikern Åke Åkerman, botanikern Birger Kajanus tidigare Nilsson, zoologen och konstnären Nils Nilsson samt professorn i genetik Herman Nils Nilsson-Ehle. Det kan noteras att skriftställaren Robert Larsson med tiden blev en nyckelperson i det taktiska informations- och lobbyarbetet, då han författade en mängd strategiska artiklar och organiserade informationsarbetet för det genomarbetade lobbyarbetet.

De bägge föreningarna arbetade målmedvetet och långsiktigt med lobbyverksamhet för att skapa en fast plattform för rasbiologin i Sverige. Tidigt kom insikten att man måste nå en bred publik för att skapa motivation för en institution, och därför utvecklade man ett effektivt nätverk av vetenskapsmän, politiker och företagare i hela

⁵ Persson, Curt (2012). *På disponentens tid. Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalningar*. Tornedalica, s. 39.

landet. I en rad artiklar och föreläsningar förde nätverket sedan ut budskapet om det stora samhällshot som konsekvensen av en degenererad folkstam utgjorde.

Eftersom nätverket bestod av samhällsmedborgare ur det övre skiktet, med tyngdpunkt på den akademiska miljön och kända höga riksdagspolitiker, nådde de effektivt fram med budskapet. Maria Björkman uttrycker det välformulerat i sin artikel i *Socialmedicinsk tidskrift*:

Samhällsproblemen var flera, men kan sammanfattas i degeneration, ojämn nativitet i olika befolkningsgrupper, skadliga miljöinflytanden i spåren av industrialiseringen och urbaniseringen samt en allmän försämrad moral.⁶

Den ledande kraften inom SSFR kom att bli Herman Lundborg. Lundborg kom från Väse socken inom Karlstad församling i Värmland. Han studerade en rad ämnen vid Uppsala universitet, bland annat zootomi, morfologi, psykiatri och neurologi. Senare studerade han även embryologi och marinbiologi i Bergen, psykiatri i Nederländerna och kriminalpsykologi i München.

Metoderna i det lobbyarbete som nätverket arbetade med var mycket effektiva. När någon ur SSFR hade författat en artikel i någon av de större dagstidningarna, där artikeln propagerade för ett statligt institut för rasbiologi och samtidigt varnade för den hotande degenereringen av den nordiska rasen, följde någon dag senare en artikel skriven någon ur Mendelska Sällskapet, som underströk den första artikelförfattarens påståenden.

På detta sätt bearbetades effektivt beslutsfattare genom en taktisk opinion för att upprätta ett institut i Sverige. En skicklig strateg i arbetet med just vänskapsrecensioner var Robert Andersson. När exempelvis Herman Lundborg presenterade två olika artiklar i de ledande dagstidningarna i samband med den stora Folktypsutställningen skrev Andersson följande till Lundborg:

Jag skall naturligtvis gärna recensera båda era verk, som nu skall tryckas. Så snart jag har fått dem så skall jag skriva till redaktion på SwD. Du kan alldeles säkert räkna med Heribert-Nilsson. Du kommer att få fina artiklar av M. fil. Eberhard Bäckström i Soc-Dem. Lämnart Ribbing i Stockholms Dagblad och Olof Swedberg i Dagens Nyheter kan man också räkna med.⁷

⁶ Björkman, Maria (2012). *Från rasbiologi till ärftlighetskräck*. Socialmedicinsk tidskrift. 1/2012, s. 37.

⁷ Korrespondens Robert Andersson till Herman Lundborg. Carolia Rediviva brevsamling.

Eftersom recensenterna var erkända samhällsbärare blev metoden mycket verksam. Samtidigt var Herman Lundborg en flitig artikel-författare i olika facktidskrifter, där han effektivt torgförde budskap om vikten av ett statligt forskningsinstitut i rasbiologi för att motverka degenereringen av den svenska folkstammen. Redan 1912 beskriver Lundborg i en artikel i tidskriften *Allmänna Svenska Läkartidningen*, i detalj hur ett forskningsinstitut för rasbiologi i Sverige skulle kunna vara uppbyggt. Just Lundborgs artikel är ett bra exempel på hur den samtida lobbyverksamheten tog sig uttryck i form av längre artiklar i facktidskrifter. De allra flesta dagstidningar i Sverige publicerade därefter artiklar som grundades på just dessa facktidskrifters vetenskapliga artiklar.

Det var alltså ett effektivt lobbyarbete som även tog folkbildningsmetoder till hjälp för att nå den bredare massan. Lundborg tog t.ex. initiativ till en populärvetenskaplig skriftserie om rasbiologiska frågeställningar. Serien gavs ut i åtta nummer, varav tre var dubbelnummer, mellan 1919 och 1923, och det var en billighetsupplaga som alla kunde ha råd med. Skrifterna distribuerades till både utbildningsmiljöer och arbetsplatser och fick därigenom ett stort genomslag.

3.5 Institutet för rasbiologi startas

Denna lobbymetod gav till slut resultat, och ett första förslag till inrättande av ett institut kom i december 1918. Då föreslog rektorn för Karolinska Institutet Frithiof Lennmalm, som även var styrelseledamot i SSFR, i en skrivelse till Nobelkommittén i fysiologi eller medicin att ett Nobelinstitut i rasbiologi och ärftlighetsforskning skulle inrättas vid Karolinska Institutet. Lennmalm, som själv var professor i neurologi, lyfte fram hur viktigt det var att inleda detta arbete med en förhoppning om rasbiologin skulle bidra till ett friskare människosläkte. Förslaget om ett inrättande av ett institut under Nobelkommittén föll dock inte styrelsen i smaken, men ett första konkret förslag hade ändå lagts fram i frågan.

Till slut gav det intensiva och välorganiserade lobbyarbetet resultat. År 1920 arbetades det fram två likalydande motioner till riksdagens bägge kamrar om inrättandet av ett statligt institut för rasbiologi. En motion lades fram i andra kammaren av riksdagsmannen, socialdemokraten och dåvarande undervisningsrådet i Skolöversty-

relsen Wilhelm Björk. Motionen till första kammaren, var i huvudsak författad av Herman Lundborg och anatomiprofessorn Vilhelm Hultkrantz, vid Karolinska Institutet.⁸

Motionerna undertecknades den 13 januari 1920 av bl.a. Björk och socialdemokraten tillika överinspektören för sinnessjukvården i Sverige Alfred Petrén från första kammaren, och från andra kammaren kan noteras att socialdemokraten Hjalmar Branting och högerledaren Arvid Lindman var två av undertecknarna. Efter en proposition med stöd från ett enigt lagutskott beslöt därefter riksdagen att ett institut för rasbiologi skulle grundas i Sverige.

Under riksdagsdebatten om att inrätta ett institut för rasbiologi argumenterade förespråkarna ibland övertydligt för motionens bifallande. Ett exempel på en sådan argumentation kan belysas med ett inlägg från den liberale riksdagsmannen Johan Jönsson i Revinge:

Nationen såsom sådan har både rättighet och skyldighet att skydda sig mot fortplantning av ... släkter och ... individer, som från början är predestinerade för fångelser, dårhus och idiotanstalter.⁹

Men det fanns även ett visst motstånd mot ett etablerande av ett rasbiologiskt institut i den svenska parlamentariska miljön. I riksdagsdebatten kunde skönjas ett motstånd främst baserat på det ekonomiska perspektivet. Motståndarna ansåg att det begärda årsanslaget omfattande 82 500 kronor var för högt, och därför argumenterade enstaka riksdagsledamöter tämligen lamt för att inte inrätta ett institut med anledning av den höga årsbudgeten.

Sverige led, liksom övriga europeiska nationer, fortfarande av ekonomisk kris i svallvågorna efter första världskriget. I protokollen från riksdagsdebatten syns dock inga argument utifrån en etisk kritik, alltså om det skulle vara fel att upphöja rasbiologin till ett vetenskapligt ämne i Sverige.¹⁰

Det går heller inte att klargöra vilka enskilda individer som röstade för eller emot institutets införande, på grund av att detaljerade voteringsprotokoll började föras och arkiveras först 1924.¹¹ I dagspressen finns dock enstaka artiklar från den period när handlägg-

⁸ Lundborg, Herman (1922). *Rasbiologi och rasbygien. Nutida kultur- och rasfrågor i etiske belysning*. P. A. Norstedt & Söners Förlag, s. 45.

⁹ Lindqvist, Bosse (1997). *Förädlade svenskar. – drömmen om att skapa en bättre människa*. Alfabeta Förlag. Hässleholm, s. 54. Se även *Riksdagsprotokoll* Nr 42, s. 48–66. Fredagen den 13 maj 1921.

¹⁰ *Riksdagsprotokoll* Nr 42, s. 48–66. Fredagen den 13 maj 1921.

¹¹ Förfrågan till Juridiska arkivet, riksdagen 2021-04-12.

ningen av motionen hanterades, men dessa artiklar speglar i princip protokollen från riksdagen, dvs. att motargumenten i huvudsak baserades på ekonomiska perspektiv.

I och med riksdagsbeslutet fredagen den 13 maj 1921 avsattes medel i storleksordningen 60 000 kronor för ett inrättande av *Statens institut för rasbiologi*, vilket blev det officiella namnet.¹² För verksamheten tillsattes en styrelse bestående av sju personer med landshövdingen i Uppsala län Hjalmar Hammarskjöld som ordförande. Övriga ledamöter i styrelsen för institutet var Karolinska Institutets rektor, professor Frithiof Lennmalm (vice ordförande), generaldirektören i Kungliga Pensionsstyrelsen Gustaf Adolf af Jochnick, ledamoten av lagberedningen Emilia Broomé, anatomiprofessorn vid Uppsala universitet Vilhelm Hultkrantz, professorn i ärftlighetslära vid Lunds universitet Nils Herman Nilsson-Ehle samt det nya institutets chef Herman Lundborg. Ersättare från 1923 var patologiprofessorn Johan Quensel, anatomiprofessorn Nils von Hofsten samt agronomprofessorn Nils Hansson.¹³

3.6 De tidiga fältstudierna i de meänkielitalande områdena

Det är redan känt att antropologiska fältstudier av samer, tornedalningar, kväner och lantalaiset startade tidigt i Norrbotten och Tornedalen, långt innan tanken på att driva systematiska antropologiska studier av folkgrupperna i norr. Linné hade redan under 1700-talet lagt grunden för rasindelning i sitt stora verk *Systema Naturae* (1735).

De tidigaste fältinventeringarna i Norrbotten – med syftet att studera folkgrupperna, hur de levde, verkade och såg ut i förhållande till den framväxande idealbilden av den germanska nordliga rasen – gjordes av bl.a. läkaren, anatomen och etnografen Gustaf von Düben och makan fotografen Charlotta (Lotten) von Düben.

Gustaf von Düben var professor i anatomi och fysiologi och hade redan som yrkesverksam ett stort intresse för de anatomiska samlingar som fanns vid institutet, när han efterträdde Anders Retzius 1861 som professor i anatomi vid Karolinska Institutet.¹⁴ Redan

¹² Riksdagsprotokoll Nr 42, s. 48–66. Fredagen den 13 maj 1921.

¹³ Svensk statskalender 1923, s. 586.

¹⁴ Ljungström, Olof (2004) *Oscariansk antropologi. Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. Gidlunds Förlag, s. 45.

under 1860-talet startade von Düben en katalogisering av den omfattande kraniesamlingen, vilken innehöll kranier hämtade från Norrbotten och Lappland. Hans mål med katalogiseringen var att skapa en kortfattad etnologisk beskrivning av samerna, vilken skulle ingå i katalogiseringen.¹⁵ Mot bakgrund av detta genomförde makarna von Düben två resor till Lappland – den första 1868 och den andra 1871. Ett av resultaten från dessa resor, vilket inte redovisas i denna undersökning, blev det omfattande bokverket *Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske. Ethnografiska studier af Gustaf von Düben*.¹⁶ Boken blev det första omfattande svenska verket om i första hand urfolket samerna men även om förhållandena i Norrbotten.

I en andra modern faksimilupplaga från 1977 tillkom Lotten von Dübens fotografier, vilka är de äldsta fotografiska illustrationerna av samer och de svenska fjällmiljöerna. De flesta bilderna presenterade personerna i en position rakt framifrån och från sidan, för att illustrera huvudformen. Just detta sätt att avbilda och objektifiera personerna kom sedan att bli stilbildande i de kommande fältstudierna, även under Institutet för rasbiologis verksamhetstid.

Men den utgåva som kom att bli stilbildande för den svenska rasbiologins senare publikationer var praktverket *Finska kranier* av Gustaf Retzius, som gavs ut 1878. Till grund för publikationen låg en omfattande antropologisk studie av finska kranier samt natur- och litteraturvetenskapliga undersökningar. Retzius arbetade med boken i drygt 5 år, och stora bärande delar av arbetet hade publicerats tidigare i bl.a. *Tidskrift för antropologi och kulturhistoria* 1875–1876, i *Ny Illustrerad Tidning* 1875, samt vid den antropologiska–arkeologiska kongressen i Stockholm 1874. Retzius skrev i förordet om hur han ville forska mer på den ”finska stammen”, som han också benämner som kväner:

Förf. hade hoppats, att, innan detta arbete utgafs, åtminstone kunna afhjälpa några af dessa studiers brister och utfylla deras större luckor; framför allt hade han önskat egna en undersökning åt kvänerna, den finska stam, som minst varit föremål för forskning. Då, detta likväl icke låtit sig göra, har förf. nu icke ansett sig längre kunna uppskjuta utgifvandet af dessa studier; men han gör det med den uttryckliga önskan, att de icke må uppfattas annat än såsom sådana, såsom försök till forsk-

¹⁵ von Düben, Gustaf (1977) *Om Lappland och lapparne*. Gidlunds. Faksimilutgåva Nordiska museet. Förord av Jan Garnet, s. VII.

¹⁶ Första upplagans titel 1873.

ning i en synnerligen svår och invecklad del af den antropologiska vetenskapen.¹⁷

Publikationen är den första som konkret beskriver den finska invandringen och populationen i Sverige ur ett rasbiologiskt perspektiv. I huvudsak beskriver Retzius den finska etableringen i Värmland och Dalarna men i inledningstexten i avsnittet beskriver han även den finska etableringen i Norrbotten och den norska nordkusten och han nämner även specifikt behovet av att undersöka kväverna i Finland. Det sju sidor långa avsnittet i framställningen som beskriver finska etableringar i Sverige är illustrerat med exempel på individer med finskt ursprung i Värmland samt ett tiotal illustrationer av typiska finska byggnader, t.ex. bastu och pörten. Första stycket i inledningen till avsnittet om finsk närvaro i Sverige lyder:

Det har från början ingått i planen för dessa här föreliggande forskningar i den finska antropologien att göra icke blott Finlands egna inneväanare och de i den aflägsna österboende finska stammar till föremål för utredning, utan äfven att härvid taga i betraktande den finska rasens utposter i väster. Som bekant hafva ända in i senare åren finska etniska element förefunnits inom den skandinaviska halvföns gränser, detta såväl i norra Sverige och Norge som i vissa delar af båda landens midt. I Lappland och Norrland hafva från gränstrakterna i Finland, sedan långa tider tillbaka, finnar i större och mindre skaror utvandrat och slagit sig ned; och till Norges nordkust lär ännu en sådan utvandring ega rum. Säkert är, att ett betydande finskt element ingått i det nordliga Skandiniavens befolkning. En utredning af detta finska elements forntida och nutida utsträckning skulle ega ganska stort etnologiskt intresse, synnerligen i samband med en undersökning af *kväverna*¹⁸ i Finland; hitills föreliggande dock inga undersökningar i denna riktning.¹⁹

Att Herman Lundborg tagit intryck av detta arbete är tydligt, och detta tar sig uttryck i Lundborgs kommande egna utgivningar inom rasbiologin, där det ofta och ingående hänvisas till Gustaf Retzius tidigare antropologiska arbeten.

¹⁷ Retzius, Gustaf (1878) *Finska kranier. Jämte några natur- och litteraturstudier inom andra områden af finsk antropologi*. Skildrade af Gustaf Retzius. E. O. Professor vid Karolinska institutet. Stockholm. Central-Tryckeriet, s. Försättsblad.

¹⁸ Författarens kursivering.

¹⁹ Retzius, Gustaf (1878). *Finska kranier. Jämte några natur- och litteraturstudier inom andra områden af finsk antropologi*. Skildrade af Gustaf Retzius. E. O. Professor vid Karolinska institutet. Stockholm. Central-Tryckeriet, s. 141.

3.7 Fältstudier på tornedalingar, kväner och lantalaiset

De första systematiska fältstudierna av rasbiologisk karaktär i Norrbotten och i synnerhet i norra Tornedalen, genomfördes av dåvarande docenten i rasbiologi och ärftlighetslära vid Uppsala universitet, Herman Lundborg. Syftet med undersökningarna var att i första hand påvisa den negativa effekten av rasblandningen hos befolkningen i övre Tornedalen. Den medicinska fakulteten vid Uppsala universitet där Lundborg var verksam anslog verksamhetsåret 1913 ekonomiska medel för att Lundborg skulle kunna genomföra fältstudier av "befolkningsmaterialet" i Tornedalen och Sapmi.²⁰

Tillvägagångssättet för dessa fältstudier var i grunden detsamma som vid Retzius och Hultkrantz stora inventeringar av värnpliktiga 1897–1898. Den stora skillnaden var förutom att mätningarna kompletterades med fler och olika mått samt okulära iakttagelser av exempelvis hud- och hårfärg samt en generell bedömning av ras-tillhörighet, dessa mätningar och bedömningar av människor, gjordes i individernas och gruppernas hemmiljöer.

Den första fältstudieresan som Lundborg genomförde var väl förberedd och skedde i nära samverkan med pastor Georg Bergfors i Vittangi. Inför denna första fältstudieresa hade byarna Masugnsbyn och Svappavaara gemensamt valts ut av Bergfors och Lundborg. Valet av dessa byar hade som grund att de bägge bosättningarna ansågs vara starkt "förfinskade" enligt Bergfors grundliga redogörelse av byarnas sammansättning. Bergfors byggde detta dels på sin kunskap om kyrkoböckerna i församlingen som beskrev familjebildningarna, dels på egna observationer i samband med pastorns tjänsteutövningar i de bägge byarna.

Masugnsbyn benämndes ursprungligen för Junosuando Malmberg för att omkring 1850 få namnet Junosuando Masugn och i början av 1900-talet benämns Masugnsbyn. Masugnsbyn fick sina första bosättare i samband med fyndet av järnmineraliseringar omkring 1630-talet, vilket ledde till järnmalmsbrytning några år senare. Den andra byn, Svappavaara, har lika gamla anor, då det började brytas kopparmalm där i mitten av 1650-talet. Befolkningarna i dessa byar har flera olika ursprung. När den tidiga gruv-industrin etablerades flyttade nyrekryterade specialister till bl.a. Svappavaara och Masugnsbyn. Dessa

²⁰ Hagerman, Maja (2015). *Käraste Herman. Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*, s. 55.

var främst klensmeder och konstmästare från Vallonienregionen i Belgien. Förutom dessa specialrekryterade och yrkesskickliga arbetare var det främst finskspråkiga och samiska bosättare i byarna.

Pastorn Bergfors kan ses som en nyckelperson i det lokala nätverket för att möjliggöra fältarbetet för rasbiologiska undersökningar. Georg Bergfors föddes i den 6 september 1882 i Ytterlännäs socken, Ångermanland. Efter studentexamen 1903 tog Bergfors en teologie kandidatexamen 1907 och han prästvigdes samma år. Han var först resepräst i Pålkem, Gällivare socken, och blev därefter vicepastor i Jukkasjärvi lappmarksförsamling 1909 och därefter komminister i Vittangi kapellförsamling 1913. Han var först resepräst i Pålkem, Gällivare socken och blev därefter vicepastor i Jukkasjärvi lappmarksförsamling 1909. Därefter även komminister i Vittangi kapellförsamling 1913. Bergfors kom att arbeta i Vittangi fram till han utnämndes till kyrkoherde i Gideå 1922. Efter detta arbetade han som kyrkoherde i Sollefteå och Multrä 1941–1953 samt som kontraktsprost 1938–1941 i Örnsköldsvik och därefter i Sollefteå 1949–1952.

Bergfors hem i Vittangi kyrkby kom att redan från 1913 utgöra ett nav för de tidiga fältstudierna i norra Tornedalen. Förutom att hemmet användes som logi för i första hand Lundborg utgick även de olika fältstudiernas resor från familjen Bergfors hem de första åren. Redan hösten 1912 skedde en tät korrespondens mellan Herman Lundborg och Georg Bergfors inför de kommande fältstudierna 1913, där en lokal organisation för fältstudierna byggdes upp steg för steg enligt de behov som Lundborg beskrev för Bergfors. Förutom rent praktiska delar som att ordna logi och transporter behövdes även omfattande förarbeten för att fältstudierna skulle kunna utföras. I ett brev daterat den 31 december 1912, skriver Lundborg till Bergfors att det bl.a. behöver upprättas familjeregister för de byar där fältstudierna ska genomföras.²¹ Bergfors har i sin tjänst tillgång till församlingens kyrkoarkiv, innehållande husförhör, födelse- och dödböcker med mera, och han organiserar ett arbete med att bygga familjeregister över i första hand Jukkasjärvi församling eftersom de byar som Bergfors föreslagit till Lundborg sorterar under Jukkasjärvi församling. För detta omfattande arbete engageras folkskolläraren August Ljung, och arbetet får stöd av Luleå stift som senare även tillgängliggör kyrkoarkiv för fler församlingar i Norrbotten.

²¹ Brev från Herman Lundborg till Georg Bergfors 1912-09-31. Carolina Rediviva arkiv.

Fältundersökningarna 1913 kom att utgå i huvudsak från byn Svappavaara, där pastor Bergfors även hade engagerat folkskolläraren Olof Holm, och dennes syster nomadsskolläraren Hilja Holm. Syskonen Holm utgör också ett tydligt exempel på hur försvenskningens processen påverkade enskilda individer, såväl i arbetet som privatlivet.

Syskonen Holm föddes i Nedertorneå församling, Norrbottens län, och bar då efternamnet Paakkari.²² Syskonen försvenskade sitt efternamn till Holm efter att de examineras till folkskollärare respektive nomadsskollärare. Detta gjorde man likt många andra med finsklingande efternamn under tidigt 1900-tal, som kom att arbeta inom skolväsendet eller någon annan statlig myndighet. Ett annat exempel på namnbyte utgör tidigare nämnde folkskolläraren August Ljung *tidigare Raattamaa* vilken senare fick fast anställning som genealog vid Institutet för rasbiologi.

På tågresan upp till Norrbotten för denna första fältundersökning hade Lundborg resesällskap med den dåvarande disponenten för gruvbolaget, Luossavaara Kiirunavaara Aktiebolag (LKAB), Hjalmar Lundbohm. Pastor Bergfors i Vittangi hade redan presenterat disponent Lundbohm för Lundborg i flera av de många breven som var en del i förberedelserna för fältarbetet. I dessa brev beskrev pastor Bergfors disponenten som väldigt intresserad av de stundande fältarbetena i Norrbotten och om rasbiologin i allmänhet. Under samtalen på tågresan norrut stod det klart att Lundbohm ville veta mer om Lundborgs fältarbeten och rasbiologin i allmänhet, varför Lundborg bjöds in till disponentbostaden efter att tåget anlät till Kiruna,²³ och vid det efterföljande besöket hos disponenten lades en viktig grund för det lokala nätverket, där ekonomiskt bistånd möjliggjorde kommande fältarbeten i främst övre Tornedalen.

Det lokala nätverket kom att bestå av auktoriteter som kyrkoherde, präster, folkskollärare, företagsledare, lästadianpredikanter och olika entreprenörer inom handel. Med auktoriteter avses här personer som innehade en viss form av maktställning i lokalsamhället eller inom en grupp. En viktig person för det tidiga fältarbete i övre Tornedalen som Lundborg genomförde var tidigare nämnde August

²² Befolkningen i Sverige 1820–1947. Arkivdigital:

https://app.arkivdigital.se/register-collections/register-posts/r5.p100929731?birth_date_from=1877&birth_date_to=1877&query=Olov%20Johan%20Holm®ister_collection=28, hämtat 2021-01-22.

²³ Hagerman, Maja (2015) *Kävraste Herman. Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*, s. 76.

Ljung. Ljung fick senare i uppdrag av Herman Lundborg att bygga ett familjeregister över ett flertal församlingar i Torne lappmark. Dessa familjeregister skulle sedan utgöra en bas för fältstudierna tillsammans med fältundersökningarnas resultat. Totalt byggde Ljung familjeregister utifrån 32 norrbottniska församlingar.

Denna första fältstudieresa våren 1913 skulle komma att följas av en mängd fältinventeringsresor till övre Tornedalen de närmaste två decennierna. Efter varje resa skulle material från fältresorna systematiseras och skrivas in i rapporter. Dessa skulle senare ligga till grund för artikelskrivande och bokutgivning, vars delsyfte även var att stärka lobbyarbetet för ett rasbiologiskt institut i Sverige. Allt material från de fältstudier som genomfördes innan institutet öppnade, överfördes efter öppnandet till institutets arkiv. Denna första fältstudieresa i övre Tornedalen, kom att stå som modell för de efterkommande fältstudierna.

Redan efter fältstudieresan 1913 gav Lundborg ut en populärvetenskaplig bok om rasbiologi 1914 med titeln *Rasbiologi och rashygien*, vilken kom att bli den första bok på svenska som behandlade den svenska rasbiologin. Skälet till utgivningen var att nå en bredare publik i det pågående lobbyarbetet samt att stärka acceptansen för rasbiologin som erkänd vetenskap. De flesta utgivningar inom området skrevs i på tyska eller franska, men i den svenska lobbyen var det angeläget att nå en större del av den svenska befolkningen, varför arbetet gavs ut på svenska.

Boken fick stor uppmärksamhet och följdes av ett antal artiklar som lovprisade boken och dess innehåll, och dessa artiklar skrevs i huvudsak av medlemmar i nätverken Svenska Sällskapet för Rashygiene och Mendelska Sällskapet. Lundborg slår tydligt an tonen i förordet, där han lägger ut texten om den nordiska rasen:

Vårt folk är av ett renare germanskt ursprung än något annat folk i världen, det vet vi genom Retzius och Fürsts undersökningar. Den nordiska eller germanska rasen utmärker sig genom äkta långskallighet (med skallindex intill 75), reslig kroppsbyggnad (170 cm eller däröver) samt blont hår och ljusa ögon.²⁴

Just denna bok hade med största sannolikhet en positiv effekt hos de som var intresserade av rasfrågan i landet, då ett flertal olika enskilda finansörer nu träder fram som aktivt vill stödja Lundborgs

²⁴ Lundborg, Herman (1914) *Rasbiologi och rashygien*: små populärvetenskapliga skisser. Stockholm.

fältstudier. En av de som visade intresse för Lundborgs fältarbeten och kom att bidra med ekonomiskt stöd var konstnären Anders Zorn, som var nära vän med disponent Lundbohm. Det var framför allt Lundbohms nätverk som kom att bli betydelsefullt för såväl genomförandet av fältstudierna i meänkielitalande områden som lobbyarbetet för ett rasbiologiskt institut i Sverige.

En person som disponent Lundbohm tidigt engagerade som föreläsare, och som utgör ett bra exempel på nätverkens kraft, var zoologiprofessorn Wilhelm Leche som kom att bli SSFR:s förste ordförande. Just detta tidiga arrangemang visar nätverkens betydelse tidigt i frågan om den alltmer accepterade rasbiologin som vetenskap.

Leche engagerades för en föreläsningsturné i Norrbotten av disponenten i hans roll som ordförande i Norrbottens folkbildningsförbund. Ämnet som Leche skulle föreläsa om var inte helt okontroversiellt, och därför var kommittén i Luleå tvekande till föreläsningen. Lundbohm stod på sig och ordnade ekonomin och det praktiska för turnén i Norrbotten. I ett brev till professor Leche skrev Lundbohm, efter att ha avhandlat de praktiska och ekonomiska frågorna, följande i slutet på brevet:

[L]åt mig också veta om du kommer ensam eller om du har sällskap med dig. Ämnen: Om du själv vill bestämma blir jag tacksam. Hvas du kan ge oss om människans utvecklingshistoria, de rudimentära organen, de äldsta människorna och hjertat på två föreläsningar – det vilja vi ha. Luleåborna tåla nog ej sanningen så bra som vi.

Din vän

Hjalmar Lundbohm.²⁵

3.8 Efterföljande fältstudier i Tornedalen

Nästa fältundersökningsresa genomfördes 1914 inom ungefär samma undersökningsområde, och den kom även att bilda modell för efterkommande fältstudier i meänkielitalande områden. Redan nu fanns ett väl fungerande lokalt nätverk av frivilliga och avlönade, exempelvis fältassistenter och fotografer, vilket var en förutsättning för fältundersökningarnas genomförande; förutom lokal kännedom om

²⁵ Brev från Hjalmar Lundbohm till professor Wilhelm Leche. 1903-08-26. LKAB:s arkiv, brevsamling Kiruna.

geografin och de olika byarnas sammansättning krävdes även språkkunskaper i meänkieli och nordsamiska.

Men därtill krävdes även ett informellt bemyndigande för att rasforskarna och fältassistenter skulle kunna komma in till familjerna och utföra undersökningarna. Tillträde till familjerna kunde ske genom tillåtelse av auktoritära lokala företrädare som exempelvis kyrkoherden eller folkskolläraren, eller ett godkännande av någon av de lokala læstadianska predikanterna.

Den læstadianska inomkyrkliga väckelsen i Torne lappmark hade vid tiden för fältundersökningarna genomgått en omfattande splittning sedan ett tiotal år tillbaka, vilket resulterat i att i huvudsak två huvudförgreningar av väckelsen var aktiva i Torne lappmark. Dessa var i huvudsak de förstföddas församling (även benämnda västlæstadianer eller västkristna) samt gammellæstadianer (även benämnda östlæstadianer eller östkristna).²⁶

I denna undersökning kan den læstadianska inomkyrkliga väckelsen ses både som ett system och ett nätverk – system i den bemärkelsen att väckelsen verkade inom den svenska statskyrkans hägn, och nätverk i den bemärkelsen att väckelsen präglas av sin egen särart och kommunicerar med fokus på Lars Levi Læstadius efterlämnade predikningar.²⁷ Inom nätverket råder även ett starkt hierarkiskt patriarkalt system, där nätverken/församlingarna leds av ett råd, kallat de äldstes råd/bord.

De nämnda byarna var starka fästen för den læstadianska väckelsen när det rasbiologiska fältarbetet startade med fältstudier och inventeringar. Det skapade vissa tillgänglighetsproblem för Lundborg och hans medhjälpare. Inom den læstadianska väckelsen var t.ex. utbildning av människan en av de svåra synderna, vilket kunde ställa till stora svårigheter för rasbiologiska studier, eftersom fotografering av individer och grupper var en av de fundamentala delarna i själva fältarbetet. Men med lokala læstadianpredikanter medgivande kunde även fotografering genomföras som ett led i undersökningarna. En av dessa lokala predikanter var August Lundberg i Lanna-

²⁶ Persson, Curt (2008) *Læstadianism: dess uppkomst, utveckling och riktningformationer*. Ingår i: Norrbotten: årsbok 2008, Luleå: Norrbottens hembygdsförbund. 2008, s. 134–165.

²⁷ Haavio-Mannila & Suolinna Kirsti (red.) (1991). *Den læstadianska väckelserörelsen i Tornedalen*. Studier kring gränsen i Tornedalen. Göteborgs Offsettryckeri AB, s. 89–95

vaara som var behjälplig för att Herman Lundborg skulle komma in hos familjerna i Sopperobyarna²⁸ och genomföra fältstudier.

August Lundberg föddes i Aspeboda församling, Kopparbergs län.²⁹ Lundberg rekryterades av prinsessan Eugénie (1830–1889) av Sverige och Norge att till en början biträda ledarskapet för verksamheten för Lappska missionens vänner i Lannavaara.³⁰ Lappska missionens vänner startades på initiativ av prinsessan Eugénie i slutet av 1879, med huvudsyfte att missionera kristendom bland samerna i Torne lappmark. Ett annat syfte var att motverka den læstadianska väckelsens dominerande ställning inom svenska statskyrkans verksamhetsområde i Torne lappmark.

Med tiden antog dock Lundberg en mer positiv inställning till den læstadianska väckelsen, för att till slut bli en av de ledande östlæstadianska predikanterna i Torne lappmark. August Lundberg var verksam som föreståndare för Lappska missionens vänner 1885–1930.

För fältundersökningarna 1914 får Herman Lundborg dels det lokala nätverket som stöd i det praktiska arbetet med att organisera och genomföra boende, dels tillgång till familjer som lokaliserats genom de familjeregister som August Ljung upprättat. De lokala nätverken var avgörande för fältarbetets genomförande. Det är även tydligt att Herman Lundborg fick generösa ekonomiska anslag från lokala givare, exempelvis från disponent Lundbohm. Till fältsäsongen 1914 anslår Lundbohm ett bidrag för verksamheten med 1 500 kronor, vilket motsvarar cirka 77 500 kronor 2022.³¹

Förutom det ekonomiska stöd som Lundbohm gav direkt till Lundborg och fältarbetet, bidrog disponenten även med praktiskt stöd för rasbiologins bredare arbete. Disponent Lundbohm gav tidigt stöd till exempelvis arkeologen Gustaf Hallström, när Hallström genomförde sina tidiga expeditioner i Torne lappmark med i huvudsak Kiruna som utgångspunkt.

Försommaren 1907 ombads Hallström att utföra kranieämätningar av de kranier som blottades när golvet i Jukkasjärvi kyrka skulle bytas ut. Under golvet fanns ett hundratal personer begravnade, såväl

²⁸ Med Sopperobyarna avses orterna Lannavaara, Nedre Soppero, Silkimuotka och Övre Soppero.

²⁹ *Husförhörsbok Jukkasjärvi (BD) AIIa:1 (1900–1910) Bild: 1090 s. 99.*

³⁰ Brännström, Olaus (1990) *Lannavaara-missionen och læstadianismen*. BIBLIOTHECA THEOLOGICAE PRACTICAE Kyrkovetenskapliga studier 46. Almqvist & Wiksell International Stockholm, s. 57–59.

³¹ För 1 500 kronor 1914 kunde man köpa lika mycket varor och tjänster som för 77 518 kronor 2021, mätt med konsumentprisindex. Källa: <http://historia.se/prisomräknare>.

urfolket samer som lantalaiset. Konkret bidrog Lundbohm med både finansiell och praktisk hjälp till Gustaf Hallström, när Hallström genomförde sina arkeologiska fältstudier i Torne lappmark. I brevkorrespondens mellan Lundbohm och Hallström kan tydligt utläsas Lundbohms starka intresse för Hallströms forskningsresor i främst Torne lappmark – ett intresse som bidrar till att han ordnar finansiering för Hallströms resor säsongen 1907.

Lundbohm har ett flertal synpunkter på den promemoria som Hallström upprättade angående ”arkeologiska och geografiska undersökningar i Lappland”. Ett av flera påpekanden Lundbohm gör handlar om vikten av att Hallström borde lära sig samiska och finska hjälpligt för att kunna kommunicera både i Torne lappmark, och i de norska delarna av undersökningsområdet. Av korrespondensen framgår det att Lundbohm står för en större del av Hallströms finansiering av projektet med eget kapital. Av den totala budgeten för 1907 års undersökningar ser uppställningen ut som följer:

Datum	Givare	Summa
1907-03-22	Disponent Hjalmar Lundbohm	500 kronor
1907-03-25	Lars Hjiertas minne	800 kronor
1907-04-08	Sederholmska stipendiet	500 kronor
1907-04-10	Vitterhetsakademin	250 kronor
1907-06-03	Disponent Hjalmar Lundbohm	200 kronor
1907-08-27	Disponent O Almgren	50 kronor
1907-10-03	Disponent Burhardt	20 kronor
Totalt		2 320 kronor³²

Att arkeologin är nära sammankopplad med rasbiologin vid denna tid är synnerligen tydligt i Hallströms fall. I korrespondensen med Hallström gav Lundbohm tydliga direktiv när Hallström beskrev upplägget för sina tänkta fältstudier. Vid ett tillfälle telegraferade Lundbohm till Hallström, att Hallström borde tidigarelägga sin resa till Torne lappmark och Kiruna och Jukkasjärvi. – Anledningen var att Jukkasjärvi gamla träkyrka höll på att renoveras sommaren 1907, delvis med finansiering av LKAB och genom Lundbohms försorg, och det var ytterst angeläget att Hallström skulle komma till Jukkas-

³² Forskningsarkivet Umeå. *Gustaf Hallströms samlingar*. Finansiering, arkeologisk- och geografisk expedition Lappland 1907.

järvi innan byggnadsarbetena hunnit så långt att de nya golven blev lagda. Lundbohm ville att Hallström skulle utföra mätningar av kranier på det hundratalet kroppar som låg under kyrkans golv, till största delen av samisk och lantalaisk härkomst. Mätningarna skulle sedan tillföras den omfattande undersökningen som rasbiologen Herman Lundborg bedrev. Lundbohm skrev i ett telegram till Hallström:

Benäget underrätta när ni beräknas komma till lappland. Vid restaureringen af Juckasjerfvi kyrka anträffades inemot 100 lik under kyrkokoret om ni avfser det vore af intresse att göra kraniemätningar, borde detta ske mycket snart emedan nya golfet med allra första kommer att inläggas.³³

Hallström genomförde dessa skullmätningar innan golvet till kyrkan lades på plats, och han beskriver att han hade med sig ”instrumenten”, med vilket han menar skullmätningsutrustningen till Jukkasjärvi, men att han endast använde dessa på skeletten i kyrkan.

Ett annat tillfälle då Hjalmar Lundbohm bidrar med praktiskt och ekonomiskt stöd till rasbiologin är när han upplåter några av LKAB:s transportfordon för en expedition till Rounala gamla begravningsplats. Rounala är beläget cirka 2 km väster om den gamla bosättningen vid Saarikoski i Könkämäälven, nära Treriksröset.

Expeditionen leddes av arkeologen Eskil Olsson och hade som mål att samla in kranier från de gravsättningar som fanns på platsen. Eskil Olsson var vid tillfället anställd som amanuens vid Uppsala universitets anatomiska museum för nordiska fornsaker (numera benämnt Gustavianum).³⁴

Uppdraget var i grunden att samla in kranier till den anatomiska samlingen vid det anatomiska museet. I den detaljrika rapporten, anger Olsson att ”hela kyrkogården fullständigt genomgrävdes”, vidare att han tog vara på alla kranier som påträffades, utom två som var i dåligt skick.³⁵ I brevväxlingen inför expeditionen mellan Hjalmar Lundbohm och professor Johan Vilhelm Hultkrantz, framgår hur viktig disponenten var för genomförandet av dessa insamlingar av material till rasbiologins verksamhet. Hultkrantz skriver till Lundbohm angående Lundbohms och LKAB:s stöd till expeditionen:

³³ Forskningsarkivet Umeå. *Gustaf Hallströms samlingar*. Telegram från Hjalmar Lundbohm till Gustaf Hallström. 12 augusti 1907.

³⁴ Svanberg, Fredrik (2015) *Människosamlarna*. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950. Historiska museet, s. 129.

³⁵ Olsson, Eskil (1915) *Berättelse öfver de antropologiska gräfningarna å Rounala gama kyrkogård i Karesuando sn, Lappland sommaren 1915*. Anatomiska institutionens arkiv Kapsel D8 I.

Skattkärr (Värml.) den 7 juni 1915
Disponenten och Kommendören
Fil. Doktor J. O. Hj. Lundbohm, Kiruna.
Herr Doktor!

Enligt ett meddelande från Statsrådet O. von Sydow, som jag för ett par dagar sedan mottog, har Ni, Herr Doktor, haft godheten utlova att ställa en bil till amanuensen Eskil Olssons förfogande för resorna mellan Gellivara och Karesuando, då han efter midsommar, såsom vi hoppas, blir i tillfälle att företaga en arkeologisk-antropologisk expedition till Rounala gamla tingsplats och ödekyrkogård. Första tanken på denna expedition väcktes af docenten H. Lundborg, som fäste min uppmärksamhet på möjligheten att å nämnda plats förvärfva en del gamla lappska kranier, hvilka naturligtvis skulle vara af oskattbart antropologiskt värde. Efter samråd med Professorerna Wiklund och Almgren beslöts att kombinera de antropologiska gräfningarne med en del arkeologiska undersökningar, och sedan nödiga medel ställts till förfogande, dels ur medicinska fakultetens i Upsala Regnellska fond, dels af Statsrådet personligen, hoppas vi nu kunna realisera nämnda plan, så snart gynnsamt svar från vederbörande myndigheter erhållits.

Å deras vägnar, som tagit initiativet till denna expeditionen, anhåller jag nu att få frambara våra varma tack för det intresse Herr Doktorn genom välvilliga löfte visat företaget, och den värdefulla hjälp som detsamma innebär.

Skulle Herr Doktorn på ett brefkort vilja meddela till hvilken person i Gellivara Amanuensen Olsson att vända sig för att göra upp närmare angående bilen, så vore vi särdeles tacksamma.

Med utmärkt högaktning,
J. Vilh. Hultkrantz
Prof. i anatomi
vid Upsala Universitet.³⁶

Statsrådet Oscar von Sydow, vilken nämns i brevet, var civilminister 1914–1917 och senare statsminister mellan den 23 februari 1921–den 13 oktober 1921. von Sydow var nära vän med disponent Lundbohm och besökte disponenten och LKAB vid ett flertal tillfällen, ofta i sin egenskap av landshövding för Norrbottens län 1911–1917. von Sydow var även ledamot i renbeteskommissionen 1913–1919.³⁷

³⁶ Brev till Hjalmar Lundbohm från Johan Villhelm Hultkrantz 1915-06-07. LKAB arkiv brevsamlingen Kiruna.

³⁷ Sveriges överenskommelser med främmande makter. N:o 5. Konvention mellan Sverige och Norge angående flyttlapparnas rätt till renbetning Kristiania den 5 febr. 1919. (Ratificerad av Sverige den 27 maj 1919.)

Professor Hultkrantz får svar av disponent Lundbohm bara efter tre dagar, där Lundbohm bekräftar åtagandet som han utlovat till Rounalaexpeditionen:

Den 10 juni 1915.

Herr Professor J. Willh. Hultkrantz, Skattkärr, Värmland.
Brevet av den 7 dennes har jag mottagit i dag.

Som jag förut meddelat statsrådet von Sydow, skola vi ställa en bil till förfogande eller, om detta icke kan ske, den kostnad som erfordras för hyrande av en sådan. För ändamålet behöver sålunda amanuensen Eskil Olsson endast anmäla sig på eller helst förut skriva till Luossavaara-Kiirunavaara Aktiebolags kontor i Malmberget.

Jag hoppas, att hans arbete där uppe kommer att bliva givande.

Högaktningsfullt
Hjalmar Lundbohm.³⁸

I samband med 1914 års fältarbeten lägger Herman Lundborg även upp strategin för kommande års fältundersökningar i området. Nu när Lundborg etablerat sig i området och byggt upp ett väl fungerande nätverk, och därtill fått acceptans för sitt projekt, skissar han i ett brev till Gustaf Retzius den strategi som han tänker använda i övre Torne-dalen. Samtidigt understryker han hur viktigt detta lokala arbete är för rasbiologin och hur allvarligt hotet med degenereringen av den nordiska rasen är. Han skriver:

Det är utan allt tvivel viktigt för oss svenskar att få dessa frågor vetenskapligt lösta, ty vi hotas allt mer av invandringen från öster. Den ädla svenska stammen blir allt mer uppblandad och försämrad, om detta saklöst får ske. Dessa rasblandningsfrågor äro naturligtvis också av största vikt för övriga germaner och amerikanarna.³⁹

I de kommande årens fältarbeten som ska genomföras skriver han vidare i brevet till Gustaf Retzius, hur han ser på rasblandningen i de byar han genomfört fältstudier hittills, och hur han avser att närmaste tiden utveckla fältstudierna i Norrbotten. Det är tydligt att Lundborg inspirerats av Gustaf Retzius publikation *Finska kranier*. Av planbeskrivningen kan utläsas att han även tagit intryck av bland annat disponent Lundbohms tankar om utvidgade undersökningar även i Västerbotten:

³⁸ Brev från Hjalmar Lundbohm till Johan Villhelm Hultkrantz 1915-06-10. LKAB arkiv brev-samlingen Kiruna.

³⁹ Brev från Herman Lundborg till Gustaf Retzius 1914-02-20. Carolina Rediviva arkiv.

Jag är nu i Lappland och fortsätter mina forskningar här. Det ser ut som om de skulle giva ganska rikt utbyte. Jag tror mig kunna uppvisa, att de rena lapparna och de mer rena svenskarna äro rasbiologiskt bättre kvalificerade än en befolkning uppkommen genom blandning mellan svenskar, finnar och lappar.

Som närmaste mål har jag satt mig före att undersöka på ett och samma sätt 4 olika befolkningsgrupper (med hjälp av stam- och antavlor) nämligen:

1. Rena fjällappar inom Jukkasjärvi församling.
2. Två byars bofasta befolkning här som uppkommit genom blandning mellan svenskar, finnar samt i mindre utsträckning lappar.
3. Blandbefolkning mellan lappar och svenskar i Arvidsjaur och Malå.
4. Rena svenskar i Värmland. Jag har redan utsett platsen där, det är Ölme mellan Kristinehamn och Karlstad, varest vi ha i övervägande antal blond, blåögd befolkning.

Var och en av dessa grupper omfatta c:a 800 personer.

Herman Lundborgs fältundersökningar i meänkielitalande områden, pågick i stort sett kontinuerligt under två decennier. Från 1930-talet arbetade Lundborg själv med insamlat material för olika sammanställningar inom institutets verksamhet, men efter att Lundborg avgick som chef för institutet 1935 upphörde de välorganiserade fältundersökningarna i Tornedalen, för Institutet för rasbiologins vidkommande.

Under de drygt två decennier som Herman Lundborg bedrev fältundersökningar i meänkielitalande områden och övriga delar av norra Sverige kan det av kvarlämnat material i Carolina Redivivas arkiv utläsas att fältstudier av tornedalingar, kväner och lantalaiset genomförts på ett flertal orter i det meänkielitalande området. I det efterlämnade materialet kan även utläsas att det främst var de norra delarna av meänkielitalande området som undersöktes.

När det gäller gruppen tornedalingar, kväner och lantalaiset kan även konstateras att dessa finns representerade i större omfattning än vad som tidigare varit känt. Att beakta i det kvarvarande materialet är att man från institutets synvinkel ofta även har angett tornedalingar som "finska undersåtar" och i vissa fall förekommer även benämningen "tattare" i arkivmaterialet, vilket torde innebära att det föreligger ett mörkertal vad gäller antalet tornedalingar i arkivmaterialet.

I arkivmaterialet finns bilder och dokument som synliggör att rasbiologiska fältstudier genomförts på ett flertal orter i det meänkielitalande området, med tyngdpunkt på de nordligaste delarna. Bland

de orterna där det med säkerhet har kunnat fastställas i undersökningen, främst genom bildmaterial, kan nämnas Karesuando, Silkki-muotka, Övre Soppero, Nedre Soppero, Lannavaara, Vittangi, Svappavaara, Jukkasjärvi, Kurravaara, Käyrävuopio, Kattuvuoma, Junosuando, Tärendö, Pajala, Korpilombolo, Övertorneå och Haparanda.

Generellt är personerna i bildmaterialet anonymiserade och objektiviserade när de presenteras i de olika bokutgivningar som Institutet för rasbiologi gav ut. I grundmaterialet som rapporten arbetat med är däremot namn och ort bitvis nedtecknat, vilket ger en beskrivning av såväl individ som familjetillhörighet. I rapporten kunde 154 personer identifieras med namn och hemort tillhörande gruppen tornedalingar, kväner och lantalaiset. Till detta tillkom bl.a. gruppbilder på skolbarn och konfirmander, där oftast endast lärarna var namngivna.

Brevkorrespondensen ger vidare en bild av vilka orter som var knutpunkter i fältarbetet där aktiva personer arbetade med insamling av data dels som fältassistenter mot ersättning, dels genom sin roll som auktoritetsperson, exempelvis folkskollärare eller präst på orten. Bland orterna som utgjorde viktiga knutpunkter för fältarbetet märks Vittangi, Svappavaara, Övre Soppero och Kurravaara. Auktoritetspersoner var, vilket tidigare nämnts, ofta folkskollärare, präster och handelsmän på platsen.

Brevkorrespondensen ger även en bild av enskilda personers engagemang på de olika orterna i Tornedalen. Engagemanget bestod oftast i enskilda penninggåvor direkt till Herman Lundborg, eller praktisk hjälp bestående av logi, transport och förplägnad i samband med institutets fältarbeten.

3.9 Det praktiska arbetet i fält

Hur gick då fältarbetet till rent praktiskt och vilken utrustning användes för arbetet? I stort sett var grundutrustningen för fältinventeringen densamma som vid den stora mätning av värnpliktiga som genomfördes 1897–1898. Skillnaden var att i fältundersökningarna i det meänkielitalande området tillkom en mer omfattande fotografering, olika okulära bedömningar av t.ex. hud- och hårfärg samt ras-tillhörighetsbedömning.

När Herman Lundborg med medhjälpare kom till platsen där själva studierna skulle genomföras inkvarterades gruppen i en i förväg iordningställd byggnad där gruppen kunde ha sin bas.⁴⁰ De första två fältsäsongerna, 1913 och 1914, hade byggnaden hyrts i förväg av Georg Bergfors för gruppens räkning. En tid före fältarbetet hade Bergfors i samråd med folkskolläraren, och/eller lokala predikanter förberett folket i den aktuella byn på vad som skulle ske och hur undersökningarna skulle genomföras. De vuxna i byn ombads komma till den byggnad där gruppen var stationerad enligt ett förväg uppgett schema, medan barnen i de flesta fallen undersöktes i en eventuell skolbyggnad i samband med ordinarie undervisningstid.

Vad som mättes vid fältstudierna framgår av själva fältkortet där alla värden skrevs in av de medföljande fältassistenterna, vilka oftast var rekryterade på den ort som inventerades. Den lokala rekryteringen var viktig dels för legitimeringen av verksamheten, dels för att överbrygga språkförbistringen. I fältkortet fördes basuppgifter om individen in på första sidan i form av födelseår och härkomst, namn på individen och namn på föräldrarna, var individen var född samt antal levande syskon till den undersökta individen. För att ange kön på individen klipptes ett hörn av på inventeringskortet. Klipptes det högra hörnet av var det en kvinna; klipptes det vänstra hörnet av var det en man.

På den andra sidan av fältkortet angavs alla detaljuppgifter som erhöles av själva mätandet. I den översta delen angavs bl.a. kroppsvikt, hull, ögonfärg, hårfärg samt näsans form och vinkel. Den större delen av baksidan på fältkortet var indelad i ett fyrtiotal kolumner, där olika mått angavs. Måtten angavs i procent av avvikelse från ett idealmått som ansågs utgöra normen för den rena nordiska ariska rasen, och detta idealmått utgick från en skala utformad enligt Martins *Lehrbuch der anthropologie in systematischer darstellung*.⁴¹

Rudolf Konrad Louis Martin (1864–1925), var en antropolog och etnograf som grundlade det antropologiska mätsystem som de fältarbetande rasbiologerna använde sig av. Idealmåtten utgick alltså från normen för den nordiska ariska rasen, och om personen som mättes t.ex. inte nådde upp till ideallängden för den norm som tagits

⁴⁰ Brevkorrespondens Georg Bergfors till Herman Lundborg 1912. Brevsamling Carolina Rediviva.

⁴¹ Martin, Rudolf (1914) *Lehrbuch der anthropologie in systematischer darstellung. Mit besonderer berücksichtigung der anthropologischen methoden. Für studierende ärzte und forschungsreisende.* (1:a bilagan).

fram angavs en avvikelse, exempelvis 20 procent, i fältkortets kolumn för längdmått.

Instrumenten som användes för att utföra mätningarna var olika vinkelgradsinstrument och talmetrar⁴² och det instrument som mest förknippas med rasbiologin är utan tvekan den graderade krumcirkeln. Detta verktyg fanns i olika utföranden och användes för att fastställa måtten för huvudets grundform, enligt det av Retzius framtagna skallindexet.

Även hud- och hårfärg skulle anges i fältstudien, såväl för huvud och ansikte som för kropps- och könshår. För att avgöra hud- och hårfärg användes två olika färgskalor – en för hår och en annan för hud. Den som undersökte individen höll upp en färgskala intill exempelvis ansiktet. När en kulör ansågs överensstämma med individens hudkulör angavs den beteckning som fanns på skalan och fördes in avsedd kolumn på fältkortet.

Samma förfarande skedde för att bestämma hårfärg för kroppsbehåring, könshår, hår på huvud och eventuellt skägg. Förutom dessa basuppgifter fanns även ett fält där det kunde anges vilken ras typ individen tillhörde. Inventeringskortet innehöll även ett individnummer som kopplades till de fotografier som togs av individen.

3.10 Bilden som verktyg i fältarbetet

När det gäller fotografering av individer tillämpades en så kallad antropologisk avbildning. Formen för antropologisk avbildning grundlades, vilket tidigare nämnts, för svenska förhållande av Lotten von Düben, i samband med hennes och maken Gustafs tidigare beskrivna Lapplandsresor. Senare standardiserades metoden för att även användas i samband med fotografering av kriminella inom fångvården och polisiärt arbete.

Metoden innebar strikta och avskalade bilder som tydligt skulle visa den avbildades huvudform och ansikte.⁴³ Generellt togs en porträttbild framifrån och en bild från sidan, och i vissa fall togs även en bild snett framifrån. Vidare togs helkroppsbilder framifrån och från sidan och i vissa fall fotograferades individen avklädd. I de första fältstudierna anlätade Lundborg oftast lokala fotografer.

⁴² Avser måttband och linjaler av olika längder.

⁴³ Johansson, Björn Axel (2017) *Att se världen*. Svensk fotografi under 175 år. Dædalus 2016/2017 Årgång 84 Tekniska museet. Svenska folket i bild, s. 220.

En fotograf som tidigt anlidades inom Jukkasjärvi församlings byar var Borg Mesch. Mesch hade varit verksam i området sedan 1899 och hade redan ett omfattande fotografiskt material av urfolket samer samt tornedalningar, kväner och lantalaiset. Vid samma tid anlidades även Mesch för att fotografera miljöer och människor i de tornedalska byarna för att marknadsföra bilden av fattigdom och nöd, för att samla in medel för Norrbottens Läns Arbetsstugor. Många av bilderna som togs för arbetsstugornas verksamhet användes i bägge syftena, eftersom dessa bilder genom sin objektifiering visade tornedalningar i armod och de typiska kulturmiljöerna i de meänkielitalande områdena.

Senare lärde sig Lundborg själv att hantera kameran och tillkommande utrustning och då fotograferade han ofta själv. I Vittangi kyrkby fick han genom Georg Bergfors kontakt med provinsialläkaren Medicine doktor Jonas Alfred Söderlind. Söderlind var en driven amatörfotograf och gav Lundborg grundläggande kunskaper för fotografering i fält. Han lånade dessutom ut sin utrustning åt Lundborg till fältstudierna den första tiden.

Lundborg förstod tidigt vikten av att kunna ta tekniskt bra bilder i fältarbetet för kommande publikationer och därför anlidade han professionell hjälp inför det stora arbetet med den kommande folktypsutställningen. Inför utställningen bildades ett ekonomiskt utskott där bl.a. Arvid Odenocrants, professor Otto von Friesen, samt doktor John Hertzberg ingick.⁴⁴

Odenocrants arbetade tillsammans med Lundborg med ett större fotoprojekt kopplat till arbetet med folktypsutställningen, vilket uppmärksammades i *Svenska Dagbladet* med rubriken *Hela svenska folket i bild/En stor typutställning i höst*. Här skrev Odenocrants också en längre artikel – *Konsten att avbilda människor/Något om folktypstudiets teknik*.⁴⁵ Artikeln var en slags fortbildning om den lämpligaste tekniken för att avbilda folktyper.

Det går inte att undvika att märka hur engagerad Odenocrants var i projektet, när man tar del av artikeln. Han skrev bl.a. om vikten att använda färgkänsliga plåtar när fotografering av material till folktypsutställningen ska samlas in, jämfört med t.ex. Svenska Turistföreningens bilder av människor. Han skriver:

⁴⁴ Johansson, Björn Axel (red) (2017) *Att se världen. Svensk fotografi under 175 år*. Dædalus 2016/2017 Årgång 84 Tekniska museet. Svenska folket i bild, s. 220.

⁴⁵ Johansson, Björn Axel (red) (2017) *Att se världen. Svensk fotografi under 175 år*. Dædalus 2016/2017 Årgång 84 Tekniska museet. Svenska folket i bild, s. 163.

Det kan ej nog framhållas, att färgkänsliga plåtar aldrig ge sämre, alltid något bättre, och med gulskiva mycket bättre resultat. Litet var har nog sett de negerbilder, solbränna ger upphov till – dem slipper man då ifrån. Likaså från fräknar och ojämnheter i hyn. Även ögonen komma mer till sin rätt – och vår nordiska blondhet förbytes ej av kameran till mörka lockar.⁴⁶

När fältinventeringarnas fotografering genomfördes skedde detta oftast i den byggnad där inventerarna hade sin tillfälliga bas i den aktuella byn. Ofta kunde basen vara belägen i folkskollärarens tjänstebostad, eller eventuellt i skolhuset. Vid samma tillfälle som fotografering gjordes, togs även a övriga måttuppgifter som skrevs in på fältkortet. För fotograferingen användes i vissa fall även ett tygstycke bakom för att få en neutral bakgrund. I vissa bildserier tagna i samma by känns ofta bakgrunden igen och därför går det ibland att identifiera i vilket hus som arbetet utfördes.

När institutets verksamhet bedrivits några år utökades det materiel som användes för fältarbetet. Depåer med mätinstrument fanns på strategiska platser i det meänkielitalande området, där lokala fältassistenter kunde utföra inventeringar enligt instruktioner från institutets ledning. Hur länge dessa inventeringar pågick lokalt är dock svårt att fastställa med anledning av det bristfälliga arkivmaterialet.

3.11 Regionala medhjälpare

I de undersökningar som Lundborg bedrev i de meänkielitalande områdena mer eller mindre kontinuerligt från 1913 hade han god hjälp av enskilda medhjälpare samt deras lokala nätverk, vilket också var en förutsättning för att han skulle komma närmare den lokala befolkningen i fältstudierna.

Under perioden fram till att Institutet för rasbiologi startade 1922 var det lokala och det regionala nätverket avgörande för att man över huvudtaget skulle kunna genomföra de rasbiologiska fältstudierna. När det gäller det arkivmaterial som belyser de lokala medhjälparna i de meänkielitalande områdena så är det i huvudsak de nordligaste delarna av området som materialet belyser.

Den tidigare nämnde medhjälparen Georg Bergfors var en av Lundborgs mest förtrogna medarbetare och en nyckelperson för

⁴⁶ Särtryck bilaga i Svenska Dagbladet den 26 maj 1918. Svenska folket i bild. En typutställning i konst.

Lundborg i att på ett effektivt sätt verka i de vidsträckta områdena som Torne lappmark utgjorde. Georg Bergfors byggde privat upp ett lokalt klipparkiv om rasforskningens utveckling i Sverige, där många av artiklarna var skrivna av honom själv. Artikelsamlingen omfattar nio klippböcker och är i dagsläget placerat i Kiruna kommuns centralarkiv.

Det går inte att ta miste på Georg Bergfors djupa engagemang för rasbiologin, i synnerhet om man tar del av hans artikel i jubileumsskriften för den svenska rasbiologins historia som gavs ut 1921. Skriften gavs ut på engelska med titeln *The Swedish Nation – in Word and Picture* och den skulle marknadsföra den svenska rasbiologins framsteg som forskningsområde. Georg Bergfors artikel i publikationen med titeln *The Swedish National Character – Scattered Thoughts and Aphorisms from Different Sources* är en beskrivning av den svenska rasens överlägsenhet genom tiderna. Artikeln publicerades senare även i en svensk version som stöd för rasbiologins arbete. Georg Bergfors avslutar sin artikel i lika högtravande stil som merparten av artikeln:

Slutligen kan det vara tillräckligt att säga, att Sverige är det äldsta oberoende kungariket i Europa. Högsinta gärningar har åstadkommits av svenskar i alla tider, till fördel och ära för sitt eget hemland.⁴⁷

Även Georg Bergfors bror arbetade tidvis åt Lundborg med inventeringar. Hans bror Gustaf Bergfors reste för Rasbiologiska institutets räkning till Hawaii 1927, där han genomförde omfattande inventeringar och mätningar av polynesier. Med sig tillbaka till Sverige hade han över 1000 ifyllda blanketter med registrerade observationer från både Hawaii och Samoas. Underlaget användes inom institutet för diverse föreläsningar och artikelskrivande.

Utöver Georg Bergfors så var tidigare nämnde lappfogden och folkskolläraren Olof Holm en av de viktigaste personerna i det lokala nätverket för rasbiologins fältstudier. Olof Holm ägde stor kännedom om geografi, färdvägar och byarnas innevånare i övre Tornedalen. I egenskap av folkskollärare åtnjöt han dessutom en viss auktoritet hos byborna, eftersom han dels var flerspråkig, dels var en representant för det lokala styret inom Jukkasjärvi landskommun. När han senare även rekryterades som lappfogde, dvs. statens tillsy-

⁴⁷ Lundborg, Herman & Runström John (1921) *The Swedish nation in word and picture*. A jubilee book given out, with the cooperation of experts commissioned by the Swedish society for race-hygiene. Hasse W Tullberg CO.LTD, s. 34-38

ningsman för rennärigen i övre Tornedalen, stärktes hans auktoritära ställning bland allmogen. Holm blev därför den perfekta medhjälparen i det lokala nätverket för institutets fortsatta verksamhet i området.

Även Olof Holms syster Hilja Holm kom att bli en viktig medhjälpare i fältinventeringarna, främst när urfolket samerna skulle inventeras. Hennes roll som nomadskollärrinna och flerspråkig gav henne en speciell ställning bland samerna. Författaren Sara Ranta-Rönnlund beskriver i boken *Nådevalpar* hur auktoritära folket i byarna uppfattade Lundborg och hans medhjälpare.

Lundborg kom till fjällbyn Årosjokk uppe i Kalix älvdal omkring midsommartid 1919. Förutom nomadskollärrinnan Hilja Holm, hade Lundborg vid detta tillfälle även med sig sonen Gunnar Lundborg. Sara Ranta-Rönnlund beskriver när Lundborg anländer med sitt följe till byn. Såväl Hilja Holm som sonen Gunnar bär samiska dräkter med lokalt mönster och lokal färgsättning, möjligen för att dämpa osäkerheten och rädslan hos de som ska undersökas:

En dag vid midsommartiden kommer en båt med en gråsprängd herre och en pojke på 16 år, klädd i lappdräkt. Det är biologen och hans son och med dem följer en lärarinna som är igenkänd, lappfogden Holms syster Hilja, som förestod professors hushåll. Professorn tar in i två kåtor, som tidigare ställts iordning för honom. Per Huuvas sommarkåta använder han till sovrum för sig själv och sonen. Husföreståndarinnan ligger i kötskåtan, som samtidigt tjänar som matrum. Professorn tar emot sina gäster i husföreståndarinnans kåta.⁴⁸

Man kan notera att Sara Ranta-Rönnlund använder ordet ”gäster” för att beskriva de boende i Årosjokk som Lundborg skulle mäta och beskriva grundligt. Vidare skriver Ranta-Rönnlund hur det gick till när Lundborg ville visa på sin son hur han skulle undersöka folket i byn, för att skingra den oro de kände inför aktiviteten:

Professorn visade först på sin son vad han tänkte göra. Många av barnen var rädda men lugnade sig, när lärarinnan helskinnad och med bibehållet utseende klarade sig igenom mätningarna. Professorns son skrev på ett papper medan fadern halvhögt dikterade obegripliga siffror och konstiga ord. Det analyserades och det mättes längder och kroppsvikter och det undersöktes ögonfärger.⁴⁹

⁴⁸ Ranta-Rönnlund, Sara (1971) *Nådevalpar. Berättelser om nomader och nybyggare i norr*. Askild & Kärnekull Förlag AB, s. 82.

⁴⁹ Ranta-Rönnlund, Sara (1971) *Nådevalpar. Berättelser om nomader och nybyggare i norr*. Askild & Kärnekull Förlag AB, s. 83.

Men vad kunde ursprungsfolket samerna och tornedalingarna egentligen sätta emot när statens utsände, i kraft av en auktoritet och en professor utförde sina undersökningar i enlighet med statens beslut? En redan för tiden stark auktoritetsrädsla förstärktes förmodligen av den närgångna undersökningen och det hela underbyggde sannolikt känslan av mindre värde ur ett storsvenskt perspektiv.

Tidigare i denna sammanfattning har de lokala læstadianpredikanternas roll som ledare i de læstadianska grupperingarna beskrivits i samband med fältundersökningarna. Det är samtidigt viktigt att understryka att det inte är en generell beskrivning av den læstadianska väckelsen; auktoritära individer förekommer i alla skikt av grupperingar. Liksom utanför väckelsen fanns auktoriteter i de flesta miljöer vid denna tid.

Missionsföreståndaren August Lundberg var en av de tydliga medhjälparna i fältarbetet i denna inomkyrkliga väckelse, vilken även kan ses som ett nätverk i Svenska statskyrkan. Lundberg tillhörde det ledande skiktet inom den læstadiankristna östliga riktningen i Torne lappmark, och i samband med att Herman Lundborg genomförde fältstudier i Sopperobyarna var August Lundberg en nyckelperson i rollen som læstadianpredikant. I och med att Lundberg bejakade och godkände undersökningarna fick Herman Lundborg tillträde till de enskilda familjerna i de starkt læstadiankristna familjerna.

3.12 Hur tornedalingar, kväner och lantalaiset framställs i institutets material

Allt material som hämtades in under de omfattande fältinventeringarna, systematiserades och arkiverades därefter i institutets eget arkiv.⁵⁰ Merparten av insamlade data användes för att konstruera olika grafer och diagram, som skulle påvisa de olika raserna utbredning i landet. Samtidigt var huvudändamålet med fältinventeringen och insamlingen av data att påvisa den hotande degenereringen av den nordiska rena svenska rasen. Hotet ansågs vara det som föll utanför den föreställda normen för den nordiska rasen, och till hotet hörde bl.a. tornedalingar, kväner och lantalaiset.

⁵⁰ Broberg, Gunnar (1995, 2002) *Statlig rasforskning*. En historik över Rasbiologiska institutet, s. 18.

När det gäller bildmaterial generellt inom den historiska forskningen, brukar det talas om *tyst kunskap – tacit knowledge*. Begreppet innefattar exempelvis bilder, anteckningar, brev, konstverk, målningar, helt enkelt olika visuella uttryck som på ett eller annat sätt kan verifiera utsagor i berättelsen. Just bilden är ett viktigt tidsdokument inom *tyst kunskap* för att understödja primärkällor i arkiv, intervjuer och viss litteratur, eftersom bilden innehåller informell kunskap och kompetens.⁵¹ Men denna tysta kunskap kan även användas i olika syften, beroende på vem som presenterar bilden och hur detta görs.

I det efterlämnade bildmaterialet från Institutet för rasbiologi utgör merparten av bildmaterialet ett ovärderligt och neutralt material för såväl forskningen som de efterlevande släktingarna till de avfotograferade.

Ett exempel på det dualistiska innehållet i en bild är ett fotografi taget av fotografen Borg Mesch i övre Tornedalen, Kurravaara by cirka 1901. Bilden föreställer en familj utanför deras hem och bilden är tagen strax innan delar av familjen är på väg till sina dagliga sysslor.

I institutets propaganda användes bilden både i den omfattande folktypsutställningen 1919 men även i ett flertal olika publikationer. I bokverket *Svenska Folktyper* beskrivs bilden bl.a. på s. 49 under huvudrubriken *Norrbottensfinnar och finska typer*. Och underrubriken *Norrbottensfinnar utanför hemmet*.⁵² I övrigt fanns inga förklarande texter om personerna på bilden eller någon förklarande kontext. Bilden ingår i boken, i stycket *Norrbottensfinnar och finska typer bland svensk befolkning i Sverige och Svensk-Finland*. Själva avsnittet innehåller exempel på rasindivider som utgör ett hot mot den nordiska rasen. Genomgående i avsnittet på s. 43–70 är de avbildade människorna anonymiserade och objektifierade. De representerar endast olika exempel på lägre stående raser som utgjorde ett hot mot den föreställda svenska nordiska homogena och rena rasen.⁵³

⁵¹ Persson, Curt (2015) *Hjalmar Lundbohm. En studie om ledarskap inom LKAB 1898–1921*. Diss. Institutionen för ekonomi, teknik och samhälle. Avdelningen för samhällsvetenskap. Studier i norr Europas historia 9. Luleå tekniska universitet, s. 23.

⁵² Lundborg, Herman (1919) *Svenska folktyper*. Bildgalleri, ordnat efter rasbiologiska principer och med en orienterande översikt av Dr H. Lundborg. Docent i rasbiologi och medicinsk ärftlighetsforskning. Till detta arbete höra fem planscher i trefärgstryck. Stockholm, AB Hasse W. Tullbergs Förlag, s. 49.

⁵³ Lundborg, Herman (1919) *Svenska folktyper*. Bildgalleri, ordnat efter rasbiologiska principer och med en orienterande översikt av Dr H. Lundborg. Docent i rasbiologi och medicinsk ärftlighetsforskning. Till detta arbete höra fem planscher i trefärgstryck. Stockholm, AB Hasse W. Tullbergs Förlag, s. 43–70.

Men bilden har även en helt annan berättelse beroende på vem som tillåts äga berättelsen och vem som lyssnar. Bilden återfinns i ett flertal hem hos släktingar till individerna på bilden, där bilden berättar om släktingar med namn och egna individuella berättelser länkade till levande släktingar i nutid. Människorna på bilden deltog aktivt till det svenska välfärdsbygget på olika sätt, exempelvis genom arbete i det nya gruvsamhället Kiruna. Där har de i generationer skapat välstånd för nationen i snart 135 år. Människorna på bilden har identiteter och namn och de är väl kända i övre Tornedalen.

Bilden föreställer en del av familjen Larsson i Kurravaara by, belägen vid Torneälven cirka 13 km nordöst om Kiruna, och personerna på bilden är på intet sätt okända. Från höger i bild sitter Elmina Larsson i famnen på sin mor Maria Larsson från Vittangi kyrkby. Elmina var äldsta dottern i en syskonskara på tolv barn till Maria och hennes make Petter. Till vänster om Maria står hennes svåger Elias Larsson född i Kurravaara by. Till vänster om honom finner vi pigan Helena Bogdanoff som håller om Marias äldste son Wilhelm, sittandes på Petters näverkant. Till vänster om Helena står Henrik ”Heikki” Johansson Ulkulahti och till vänster om honom står den finske timmermannen Karl Majava och i förgrunden Karl Majavas son Sanfrid med kaffepannan i högerhanden.

I boken är personerna på bilderna helt anonymiserade objekt men i samband med försvars- och jordavrymningsarbetena uppe vid Kiirunaavaara vid samma tid var dessa lantalaiset avgörande för att de omfattande förberedelserna för gruvdriften skulle kunna genomföras.⁵⁴ Dessutom var de en förutsättning för att logistiken med materiel- och persontransporter i det otillgängliga området skulle fungera.

Maria Larsson och svägerskan Eva-Lisa Lindmark drygade därutöver ut hushållskassan genom omfattande materieltransporter mellan Kurravaara och Luossajärvi, utöver det stora arbetet som gjordes hemmavid.

Det kan noteras att merparten av personerna på bilden tagen cirka 1901 även fotograferades under de senare fältinventeringarna 1916–1920. En viktig detalj i dessa omfattande fotograferingar av tornedalingar, kväner och lantalaiset är att ingen av de undersökta fick någon information om vad som alla bilder och olika mått skulle användas till. Denna kunskap fick de utsatta reda på först när institutets material började publiceras i bokutgåvor och artiklar. Det dröjde dock

⁵⁴ En jordavrymning genomförs innan en gruva startar.

lång tid innan dessa praktverk nådde till de meänkielitalande områdena, och blev tillgängliga för vanliga medborgare.

Det som är slående i det rasbiologiska materialet är den höga fotografiska kvaliteten och den konstnärliga verkshöjden av bilderna som togs i fältarbetet. Samlingarna ordnades systematiskt och för varje bild gjordes noggranna anteckningar i ett formulär. Förutom uppgifter om skallindex antecknades även ögonfärg, synliga kännetecken, synliga kroppsfunktionsnedsättningar, exempelvis om personen var halt, och andra fysiska yttre kännetecken.

Ibland förekommer även namnet på någon individ i enstaka monterade fotografier på planscher i samband med utställning, men det vanligaste är att personerna är anonymiserade och på så sätt fråntagna sin identitet även i presentationen, vilket förstärker överhetens nedlåtande inställning till individerna genom att personerna objektifieras i en negativ kontext.

Bildmaterialet från fältinventeringarna presenterades i olika publikationer och på olika förevisningar. Första tillfället när bilder på tornedalingar visades var, förutom i enstaka artiklar, i samband med den stora folktyps-utställningen 1919. Typiskt objektifierades enskilda individer ur den nationella minoriteten tornedalingar, kväner och lantalaiset i utställningen, där prefix för gruppen angavs på olika sätt. Växelvis benämndes gruppen som *finska typer från svenska finnbygden, finnar och lappar i Sverige, finska typer huvudsakligen från Norrbotten, blandbefolkning, Norrbottens finnar och finska typer, typisk finne eller lapp-finska*. Genomgående är att de avbildade personerna objektifieras och beskrivs utan namn eller härkomst och sammanhang.

Vidare ges exempel på individer ur den rena nordiska rasen i boken *Svenska Folktyper*, oftast med både namn och sysselsättning. Som goda exempel på rena svenska folktyper förevisas i boken bl.a. en bild på världskändisen och sångerskan Jenny Lind.⁵⁵ Ytterligare exempel på goda svenska folktyper ges på s. 134 i boken, där bland andra biskopen i Luleå stift Olov Bergqvist samt ärkebiskopen

⁵⁵ Lundborg, Herman (1919) *Svenska folktyper*. Bildgalleri, ordnat efter rasbiologiska principer och med en orienterande översikt av Dr H. Lundborg. Docent i rasbiologi och medicinsk ärftlighetsforskning. Till detta arbete höra fem planscher i trefärgstryck. Stockholm, AB Hasse W. Tullbergs Förlag, s. 7.

Nathan Söderblom samt hans företrädare Petrus Kenicius (1555–1632) beskrivs som goda svenska folktyper.⁵⁶

På s. 136 presenteras under rubriken *Rena nordiska typer och svenska blandtyper* även gruvidponenten Hjalmar Lundbohm som ett exempel på god svensk rastyp. Bilden är ett fotografi av konstnären och nära vännen Carl Wilhelmssons oljemålning av Lundbohm, sittandes på verandan vid sin tjänstebostad i Kiruna.⁵⁷ För övrigt återfinns konstnärens eget porträtt på s. 135, med undertexten; *Konstnär, bördig från Bohuslän. Övervägande svensk typ.*

Att disponent Lundbohm exemplifierar nordisk blandtyp förefaller kanske märkligt med anledning av att han var relativt kortvuxen och med största sannolikhet inte nådde fram till idealmått för den föreställda nordiska rena rasen. Anledningen till att dessa personer framställs som goda exempel, har dock sannolikt att göra med deras stöd till rasbiologin som verksamhet.

3.13 Sammanfattning – slutord

I denna sammanfattning beskrivs i vilken omfattning tornedalingar, kväner och lantalaiset, förekommer i Institutet för rasbiologiska undersökningar från verksamhetens start till dess avveckling. Sammanfattningen beskriver även det viktiga förarbetet till institutets etablering, med anledning av de tidiga fältundersökningarna i de meänkielitalande områdena. För att få en uppfattning om komplexiteten i frågeställningen är det nödvändigt att i rapporten resonera om definitioner och begrepp vad gäller tornedaling, Tornedalen och det icke homogena perspektivet. Rapporten har även försökt ge en bakgrundsbeskrivning av hur rasbiologin etablerades som vetenskap i Sverige och slutligen växte samman med den politiska idén om en homogen nation genom försvenskingsprocessen.

Det är även nödvändigt att här i sammanfattningens slutord framhålla att alla nationella minoriteter – tornedalingar, sverigefinnar, romer

⁵⁶ Lundborg, Herman (1919) *Svenska folktyper*. Bildgalleri, ordnat efter rasbiologiska principer och med en orienterande översikt av Dr H. Lundborg. Docent i rasbiologi och medicinsk ärftlighetsforskning. Till detta arbete höra fem planscher i trefärgstryck. Stockholm, AB Hasse W. Tullbergs Förlag, s. 134.

⁵⁷ Lundborg, Herman (1919) *Svenska folktyper*. Bildgalleri, ordnat efter rasbiologiska principer och med en orienterande översikt av Dr H. Lundborg. Docent i rasbiologi och medicinsk ärftlighetsforskning. Till detta arbete höra fem planscher i trefärgstryck. Stockholm, AB Hasse W. Tullbergs Förlag, s. 136.

och judar, inklusive urfolket samerna – var offer för de negativa konsekvenserna av Institutet för rasbiologis verksamhet. Detta innebär att dessa folkgrupper delar den utsatthet och kränkning som åsamkats av rasbiologins verksamhet, om än i olika proportioner och delvis skilda upplevelser.

I grunden syftade den svenska rasbiologin genom det statliga uppdraget att urskilja hotet mot den svenska nordiska rasen genom att identifiera folkgrupper som avvek från den föreställda homogena nordiska rasen. I den tresidiga programförklaringen inför institutets start tecknar den nytillsatte chefen Herman Lundborg följande i den inledande verksamhetsförklaringen:

Den rasbiologiska forskningen, som arbetar för ett högt och ädelt mål: skydd mot släktets degeneration och främjande av goda rasegenskaper, växer sig för varje dag allt starkare. Den utgår från den synpunkten, att det ej gives högre värden i ett land än själva folkmaterialet, helst om detta, såsom hos oss, av gammalt är av god beskaffenhet, denna forskningsuppgift är att närmare utreda och kartlägga alla de förhållanden beträffande ärftlighet och miljö, som förorsaka ett höjande eller ett sänkande av ett folks inre värde. Fasta hållpunkter och direktiv kunna först härigenom givas statsmakterna vid deras strävan att befordra folkets och rasens utveckling i sund riktning.⁵⁸

Grunden i verksamheten för det nya institutet var alltså att identifiera hotet mot degenereringen av den rena nordiska rasen i Sverige – ett hot som redan innan institutet startat identifierats i det som i vår nutid betecknas som Sveriges nationella minoriteter och urfolk.

I sammanfattningen har beskrivits hur Institutet för rasbiologi startats, finansierats samt hur verksamheten varit organiserad från dess start till dess att verksamheten upphörde i sin ursprungliga form 1958, för att sedan inkorporeras i olika delar under Institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet.

Sammanfattningen har även beskrivit vilka medhjälpare som gjorde detta möjligt och på vilket sätt förarbetet och de viktiga nätverken arbetade för att genom lobbyverksamhet påverka det politiska parlamentariska systemet i Sverige, till att grunda ett rasbiologiskt institut – det första i världen.

Institutet för rasbiologi lobbades fram i en tid då försvenskningsprocessen var en stark rörelse inom nationalstaten Sverige och den föreställda homogena bilden av en svensk nation med en svensk

⁵⁸ Lundborg, Herman (1922) *Rasbiologi och rashygien*. Nutida kultur- och rasfrågor i etisk belysning. P. A. Norstedt & Söners Förlag, s. 49–52.

homogen folkstam växte fram. Den svenska rasbiologin bör därför ses som en delverksamhet i försvenskningsspolitiken, där målet var att gradera den svenska befolkningen efter rastillhörighet för att synliggöra hot och möjligheter för den svenska folkstammen kortsiktigt och på längre sikt. En politisk enighet gav verksamheten legitimitet från start trots ett motstånd från akademien, vilket ledde till att institutet från starten aldrig inordnades under någon fakultet inom universitetsmiljön.

Frågeställningarna i undersökningen från kommissionen, kretsar i huvudsak kring konsekvenserna av rasbiologin och agerandet av institutet som verksamhet och av individer i verksamheten. I det kortsiktiga perspektivet, när verksamheten pågick med institutets av politiken fastställda verksamhetsplan, uppfattades verksamheten som vilken statlig organisation som helst inom statsförvaltningen.

Få, om ens några, negativa eller ifrågasättande röster mot verksamheten kan spåras inom de politiska ideologier som då var representerade i den svenska riksdagen. De få röster i riksdagen mot etableringen handlade i huvudsak om ekonomi, att det i efterkrigstidens Sverige var oansvarigt att satsa drygt 80 000 kronor på verksamheten.⁵⁹ Inte heller några röster i dagspress som reste några etiska tvivel om verksamheten kan skönjas i materialet vid tiden för starten av institutet.

Det är tydligt att Herman Lundborg väldigt tidigt blir i det närmaste besatt av att studera rasblandningen mellan de olika folkgrupperna i de meänkielitalande områdena, för att han med hjälp av resultaten skulle kunna påvisa den hotande degenereringen av den rena nordiska rasen. Med hjälp av statliga stipendier och privata donatorer var det möjligt för honom att redan från 1913 genomföra fältstudier av tornedalingar, kväner och lantalaiset. Från och med den första resan till de meänkielitalande områdena startade även det viktiga nätverksbygget och relationsbygget med lokala medhjälpare, för att långsiktigt och strategiskt bygga upp en lokal plattform. Med stöd från de aktiva nätverken i lobbyföreningarna SSFR och Mendelska Sällskapet, kunde Lundborg effektivt marknadsföra betydelsen av att staten borde starta ett statligt institut för rasbiologi, vilket till slut gav resultat 1921.

⁵⁹ För verksamheten äskades cirka 80 000 kronor, men man beviljades cirka 60 000 kronor vid starten 1922.

De för fältundersökningarna så viktiga lokala medhjälparna har kunnat identifieras när det gäller den övre delen av Tornedalen. Med anledning av den pågående coronapandemin har dessvärre tillgången till bredare arkivmaterial varit starkt begränsad under tiden för materialinsamlingen. Därför bör ytterligare en studie genomföras för att kartlägga de lokala nätverken och medhjälpare, i den sydöstliga delen av Tornedalen och ett antal byar inom Gällivarebyarna. Dock visar redan i denna undersökning hur viktigt och avgörande det lokala närverken var för fältstudierna.

Vilka konsekvenser fick då verksamheten för den nationella minoriteten tornedalingar, kväner och lantalaiset? I det korta perspektivet – innan institutet var verksamt i fältarbetet och när Lundborg bedrev egna fältstudier finansierade av stipendier och donatorer – fanns ännu inte kunskapen hos de individer som blev utsatta för rasbiologernas inventeringar vad arbetet skulle leda till och varför det genomfördes. Det skulle dröja fram till att folkupplagorna av institutets utgivningar och lokala tidningsartiklar nådde in till de meänkielitalande områdena och de människor som berördes.

Men när barnen i folkskolorna och arbetsstugorna i de meänkielitalande områdena läste om rasbiologin och degenereringshotet mot den svenska folkstammen i klassuppsättningarna av folkupplagan *Rasbiologi och rashygien* kunde de läsa i inledningen som är tryckt på titelbladet som ett slags eldskrift som återkommer i fler utgåvor: *Ett folkmaterial av god rasbeskaffenhet är ett lands största rikedom*.⁶⁰ Längre fram i samma bok kunde de läsa om vilka som utgjorde degenereringshotet – deras egna föräldrar samt deras mor- och farföräldrar.

Här skriver Lundborg om två stora fiender till det svenska folket – det yttre hotet och det inre hotet. Det yttre hotet beskriver han som de rovlystna grannarna och andra maktgrupper som vill ta över landet. Det inre hotet anser Lundborg vara av allvarligare natur. Han skriver:

De inre däremot, som äro minst lika betydelsefulla, sammanhänga på det allra närmaste med frågor rörande orsakerna till ett folks urartning (degeneration). Härmed menas ärftligt betingad undermålighet av ett eller annat slag.

⁶⁰ Lundborg, Herman (1922) *Rasbiologi och rashygien. Nutida kultur- och rasfrågor i etisk belysning*. P. A. Norstedt & Söners Förlag, s. II Titelbladet.

./ Ingen har rätt att skjuta dessa problem åt sidan, ty folkets framtid beror på, hur vi handla eller t. o. m. på vad vi underlåta att göra.⁶¹

I boken kan barnen sedan läsa vilka raser som utgör hotet och i slutet av boken finns ett mindre bildgalleri som visar exempel på dessa raser. Här kan de se bilder på sina egna släktingar under rubriken *Främmande rastyper*.⁶² Ett tydligt exempel på hur rasbiologin även var en solitär del i den övergripande försvenskningssprocessen är att institutet gav klassuppsättningar av folkbilagan av *Rasbiologi och ras-hygien* till arbetsstugorna i de meänkielitalande områdena.

En konsekvens av rasbiologins agerande när de första resultaten av fältundersökningarna gavs ut i tryck blev inledningen på en tystnadskultur hos tornedalingar, kväner och lantalaiset. Denna tysthetskultur kom att bäras som en kollektiv skam genom generationer. Redan i den första stora utgåvan av *Svenska Folktyper* är det övertydligt vilka folkgrupper som utgör hotet mot den svenska folkstammen. Men det tog lång tid innan denna praktutgåva nådde de meänkielitalande områdena. Ytterst få personer hade möjlighet att förvärva boken minst av allt de tornedalingar, kväner och lantalaiset, som exponeras som lägre stående raser i boken.

I rapporten framkommer det i intervjuer hur svårt det är att hantera kunskapen om vad rasbiologin stod för och den tysthetskultur som omgärdade hela den svåra frågan. I samtalen med barn och barnbarn till personer som utsattes för rasbiologernas undersökningar, beskrivs i många av samtalen hur skam om vetenskapen ledde till tystnad. När de personer som till slut fick se sig själva i institutets publikationer och artiklar som pekade ut dessa människor som ett hot och en lägre ras slöt sig skammens tystnad. Banen till de personer som förevisades i de olika publikationerna, fick aldrig det samtal som hade behövts. Barnbarnen fick ingen kunskap alls om det, eftersom det svenska samhället generellt inte ventilerade ämnet från 1960-talet fram till i dag.

Det stigma som drabbade tornedalingar, kväner och lantalaiset var en stigmatisering såväl på ett individuellt som på ett kollektivt plan. Stigmat blev dessutom tyngre i samverkan med den pågående försvenskningssprocessen, med alla dess delar. Detta påverkade, för-

⁶¹ Lundborg, Herman (1922) *Rasbiologi och rashygien. Nutida kultur- och rasfrågor i etiska belysning*. P. A. Norstedt & Söners Förlag, s. II Titelbladet, s. 15.

⁶² Lundborg, Herman (1922) *Rasbiologi och rashygien. Nutida kultur- och rasfrågor i etiska belysning*. P. A. Norstedt & Söners Förlag, s. II Titelbladet, s. 169 plansch II.

minskade och påverkar än i dag gruppen tornedalingar, kväner och lantalaiset, såväl på ett individuellt som ett kollektivt plan. Stigmat i sig skapade även en begränsning i levnadsbetingelserna, för såväl individen som gruppen.

För den generation som växte upp i slutet av 1930-talet, vars mor- och farföräldrar utsattes för inventeringen, fick kunskapen om vad institutet hade för uppgift sammantaget med vetenskapen om att de varit beskrivna som en lägre stående ras och ett hot mot den svenska folkstammen, en traumatisk effekt som i några fall ledde till personliga tragedier.

I intervjumaterialet kan utläsas att meddelare berättar att skallmätning förekommit i Tornedalen så sent som på 1960-talet. I undersökningen har inget i källmaterialet däremot kunnat verifiera att det vid den tiden skulle ha varit en verksamhet påkallad av myndigheter. Däremot kan det mycket väl ha utförts skallmätning av enskilda personer utan sanktion från Uppsala universitet och den institution där verksamheten fanns och inkorporerades inom universitetets medicinska fakultet.

Att någon form av aktiviteter från institutet förekom relativt sent i tid kan ändå fastslås, eftersom det i slutet av institutets verksamhetsperiod levererades serier av hälsokort på avgångsklasser i folkskolan, bl.a. i Korpilombolo och Tarendö landskommuner.

Rasbiologiska institutets siste chef, genetikern Jan Böök, ledde verksamheten fram till 1958. Då ägnade sig institutet åt mer vetenskapligt underbyggd forskning inom genetik. Böök genomförde bl.a. omfattande studier i Tornedalen, där studierna ingick i ett större projekt som syftade till att belysa eventuella effekter av nära giftermål inom släkt. Förmodligen uppfattades dessa undersökningar som en rasbiologisk studie av dem som blev undersökta.

Det är även känt från intervjuer att fortfarande under 1960-talet kunde lärarstuderande läsa extra kurser i fysisk antropologi vid Uppsala universitet. Många av dessa lärare tjänstgjorde sedan i de meänkielitalande områdena, med så kallade finnbygdsstipendier. I olika intervjuer berättar sagespersoner om lärare som tillämpat antropologiska mätningar (i form av skallmätningar) på elever i olika byskolor i Tornedalen. Dessa aktiviteter har dock inte kunnat beläggas i källmaterialet i denna studie; troligast är att handlingarna utförts på eget initiativ av enskilda lärare.

Institutet för rasbiologi kan i ett historiskt perspektiv ses som ett av flera verktyg som användes för att forma den föreställda bilden av den etniskt homogena nationen. I efterdyningarna från första världskriget och de ekonomiskt svåra tiderna sökte nationalstaternas politiker efter komponenter och argument för att konstruera bilden av en framgångsrik nation. För att synliggöra det unika och framgångsrika behövdes det en motbild till detta. Här var idén om ett institut för rasbiologi en konstruktion som ingen kunde motstå. Genom ett institut skulle man genom de senaste vetenskapliga rönen kunna identifiera hoten mot den föreställda etniskt homogena svenska nationen.

Avslutningsvis: Den övergripande frågeställningen från Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaïset är om staten har ett ansvar för den rasbiologiska verksamheten som drabbade tornedalingar, kväner och lantalaïset? Utifrån undersökningens resultat är svaret tveklöst ja.

Staten bejakade rasbiologin som vetenskap och bidrog aktivt genom riksdagsbeslut till att etablera ett Institut för rasbiologi i Sverige det sjätte i ordningen i världen men det första statliga institutet i västvärlden. Förutom riksdagsbeslutet om Institutet för rasbiologi, agerade även enskilda statsråd för att underlätta bl.a. insamlandet av kvarlevor från gamla begravningsplatser i Norrbotten.⁶³ Genom ekonomiskt stöd från Uppsala universitet till Herman Lundborgs tidiga fältstudier, innan institutet öppnades, bidrog staten indirekt till att ge rasbiologin en vetenskaplig acceptans, inom såväl akademien som allmänheten.

I allians med den då statliga kristna lutherska kyrkan samverkade dessutom stat och kyrka i det aktiva arbetet med rasbiologin, där kyrkan, genom dess företrädare i form av allt från biskop till pastor, deltog aktivt i såväl planering som genomförande av rasbiologiska fältstudier i meänkielitalande områden.

Genom att tillgängliggöra kyrkoarkiv för att bygga familjeregister som därefter användes av rasbiologerna för att samköras med uppgifterna från fältstudierna möjliggjordes en systematisk rasgradering av tornedalingar, kväner och lantalaïset. Tillgången till kyrkoarkiv var vid denna tid begränsad för vanliga medborgare; förutom präster inom kyrkan var det exempelvis bara advokater som i olika familjemål kunde få tillgång till dessa arkiv.

⁶³ Se bland annat brevkorrespondens mellan Hultkrantz och Lundbohm; Brev från Hjalmar Lundbohm till Johan Vilhelm Hultkrantz 1915-06-10. LKAB arkiv brevsamlingen Kiruna.

Som en effekt av institutets arbete kom den systematiska rasgraderingen att tillämpas även inom andra av statens institutionella verksamheter, exempelvis inom undervisning och arbetsliv. Detta fick långtgående konsekvenser för enskilda individer i gruppen tornedalingar, kväner och lantalaiset. Därför råder det ingen tvekan om att staten har ett ansvar för vad gruppen utsatts för inom ramen för Institutet för rasbiologisk verksamhet.

Det är tydligt att det inom språkfrågan, undervisningen och rasbiologin, inte finns någon homogen uppfattning om huruvida dessa solitära aktiviteter i försvenskningssprocessen upplevdes som övervägande negativa eller positiva för individen eller gruppen – vare sig ur individens eller gruppens perspektiv.

Under studiens process har många röster hörts om Institutet för rasbiologi och dess verksamhet, med fokus på tornedalingar, kväner och lantalaiset. De allra flesta rösterna har tydligt i olika grad uttryckt en känsla av övergrepp, förnedring och förminskning. Samtidigt finns det röster som hävdar att Institutet för rasbiologi inte var något speciellt negativt och t.o.m. uttrycker: ”Alla mättes ju!” Just detta argument att alla mättes har framförts ett antal gånger även i media och press i nutid, och visst finns det en viss relevans i detta. Uppskattningsvis genomfördes mätningar av (vad det finns kännedom om) närmare 100 000 personer i Sverige av institutets medarbetare.

Men det är samtidigt viktigt att konstatera det som en av de många utsatta i intervjumaterialet uttrycker: ”Alla blev inte klassade som ett hot mot den rena svenska folkstammen men det blev tornedalingar, kväner och lantalaiset.”

3.14 Referenser

Otryckt källmaterial

Eriksson, Benjamin E. (2013). *Delaktighet som pedagogik*. – Föreställd ras och publikpositioner i den svenska folktypsutställningen. Examinerande uppsats: 45 hp. Mastersprogrammet i humaniora: Idé och lärdomshistoria. Uppsala universitet.

Nätresurser

Uppsala universitetsbibliotek Carolina Rediviva. Information och sökväg för Institutet för rasbiologis efterlämnade material. Översikt. <https://ub.uu.se/hitta-i-vara-samlingar/verk-och-samlingar-i-urval/rasbiologiska-institutet/>. Hämtat 2021-08-15

Forskningsarkivet Umeå universitet: handskriftssamlingen, prosten Georg Bergkvist: <https://arken.kb.se/downloads/se-q-handskrift-74.pdf>. Hämtat 2020-03-30.

Svensk arkivinformation SVAR Digitala forskarsalen: <https://sok.riksarkivet.se/digitala-forskarsalen>

Arkiv Digital: <https://www.arkivdigital.se/>.

Arkiv

Kiruna kommun, centralarkiv.

Tärendö landskommun skolarkiv.

Korpilombolo landskommun skolarkiv.

Carolina Rediviva Uppsala universitetsbiblioteks arkiv, Institutet för rasbiologis arkiv.

Umeå universitet forskningsarkivet.

LKAB Kiruna, arkiv brevsamling.

Jukkasjärvi landskommun arkiv /Kiruna kommun Centralarkiv.

Riksarkivet Stockholm.

Riksarkivet Landsarkivet Härnösand.

Lannavaara-arkivet. August Lundbergs efterlämnade brev, skrifter och handlingar.

Intervjuer

Intervjuer gjorda i samband med förstudien 2017–2018.

Artiklar

- Drouard, Alain (1998) *Concerning Eugenics in Scandinavia: An Evaluation of Recent*. CNRS-UMR 8596: Centre Roland Mousnier. Paris. Research and Publications (Population, 3, 1998).
- Elenius, Lars (2016) *Tornedalens skola i den etniskt neutrala nationalstaten*. Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Hagerman, Maja (2020) *En svensk raspionjär*. Expo Nr:3 2020.
- Lundborg, Herman (1922) *Hybrid types of the human race. Racial Mixture as a Cause of Conspicuous Morphological Changes of the Facial-type*, s. 274–280. The Journal of Heredity.

Litteratur

- Andra kammarens protokoll 1921. Nr 42. *Angående ett rasbiologiskt institut*. Fredagen den 13 maj 1921.
- Arbetsmarknadsdepartementet (2014) *Den mörka och okända historien*. Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet.
- Aro, Stefan (2018) *Ette tohtia olla oma itte : samtalsbok om språk, tro och identitet i Tornedalen; intervjuer av Roland Asplund ; översättning har skett i samarbete med Meän Akateemi-Academia Torneadaliensis; Erling Wande, Anders Alapää och Linnea Nylund*.
- Baudo, Evert (1997). *Gustaf Hallström – arkeolog i världskrigens epok*. Natur och Kultur.
- Bolmqvist, Håkan (2006). *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse för nazismen*. Carlssons.
- Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias (2005). *Oönskade i folkhemmet*. Rashygien och sterilisering i Sverige. Dialogos Förlag. Viborg.

- Broberg, Gunnar (1995, 2002). *Statlig rasforskning*. En historik över Rasbiologiska institutet.
- Brännström, Olaus (1990). *Lannavaara-missionen och lestadianismen*. Bibliotheca theologiae practicae, kyrkovetenskapliga studier 46. Almqvist & Wiksell International Stockholm.
- Catomeris, Christian (2004). *Det ohyggliga arvet*. Sverige och främlingen genom tiderna. Ordfront. Stockholm.
- Elenius, Lars (2001). *Både finskt och svenskt*. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939. Diss. Umeå universitet.
- Elgström, Ossian (1919). *Lapplaiset. Resor i Lappland och Norge*. Albert Bonniers Förlag. Stockholm.
- Elgström, Ossian (1922). *Hyperborer. Resoliv och forskningar bland Jukkasjärvilapparna*. Albert Bonniers Förlag. Stockholm.
- Elgström, Ossian (1922). *Karesuandolapparna. Etnografiska skisser från Köngämä och Lainiovuoma 1916-1919*. Åhlén & Åkerlunds Förlag SB. Stockholm.
- Ericsson, Martin (2016). *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige*. – en analyserande kunskapsöversikt. Historiska institutionen vid Lunds universitet. Rapport till Forum för levande historia. Elanders tryckeri. Stockholm.
- Furuhagen, Björn (2006). *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter*. En inventering av forskningen. 326:2006. Bilaga till regeringsuppdrag redovisat av Forum för levande historia 2007-03-30. Stockholm.
- Fürst, Carl Magnus & Retzius, Gustaf (1902). *Anthropologia suecica. Beiträge zur Anthropologie der Schweden nach den auf Veranstaltung der schwedischen Gesellschaft für Anthropologie und Geographie in den Jahren 1897 und 1898 ausgeführten Erfhebungen* (Stockholm).
- Gould Stephen Jay (1983). *Den felmätta människan*. Översättning av Werdelin, Lars. Alba. Bonniers. Stockholm.
- Haavio-Mannila & Suolinna Kirsti (Red) (1991). *Studier kring gränsen i Tornedalen*. Göteborgs Offsettryckeri AB.
- Hagerman, Maja (2006). *Det rena landet. Om konsten att uppfinna sina förfäder*.

- Hagerman, Maja (2015). *Käraste Herman. Rasbiologen Herman Lundborgs gåta.*
- Hansson, Hertha (1994). *Alkemi, romantik och rasvetenskap. Om en vetenskaplig tradition.* Nya Doxa. Nya Scandbook. Falun.
- Hübinette, Tobias (red) (2017). *Ras och vithet. Svenska rasrelationer i går och i dag.* Studentlitteratur AB Lund.
- Johansson, Björn Axel (red) (2017). *Att se världen. Svensk fotografi under 175 år.* Dædalus 2016/2017 Årgång 84 Tekniska museet. Svenska folket i bild.
- Kramár, Leo (2009). *Rasismens ideologier. Från Gobineau till Hitler.* Norstedts. Smedjebacken.
- Kungl. Maj:ts proposition Nr 114. Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående upprättandet av ett rasbiologiskt institut; given Stockholms slott den 11 februari 1921.
- Lindqvist, Bosse (1997). *Förädlade svenskar – drömmen om att skapa en bättre människa.* Alfabet Förlag. Hässleholm.
- Ljungström, Olof (2004). *Oscariansk antropologi. Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal.* Gidlunds Förlag.
- Lundborg, Herman (1918). *Biologiska och kulturella verkningar av rasblandningar och släktgiften.* Kort granskning och översikt av Doc. H. Lundborg. Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A-B. Uppsala.
- Lundborg, Herman (1919). *Svenska folktyper.* Bildgalleri, ordnat efter rasbiologiska principer och med en orienterande översikt av Dr H. Lundborg. Docent i rasbiologi och medicinsk ärftlighetsforskning. Till detta arbete höra fem planscher i trefärgstryck. Stockholm, AB Hasse W. Tullbergs Förlag.
- Lundborg, Herman (1922). *Rasbiologi och rashygien.* Nutida kultur- och rasfrågor i etisk belysning. P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Lundborg, Herman & Runström John (1921). *The Swedish nation in word and picture.* A jubilee book given out, with the cooperation of experts commissioned by the Swedish society for race-hygiene. Hasse W Tullberg CO.LTD
- Lundemark, Erik (1980). *Arbetsstugorna.* Tornedalica Nr 30.
- Lundmark, Lennart (1998). *Så länge vi har marker.* Samerna och staten under sexhundra år. Raben & Prisma. Falun.

- Lundmark, Lennart (2007). *Allt som kan mätas är inte vetenskap*. En populärhistorisk skrift om Rasbiologiska institutet, Publicerad av Forum för levande historia. Skriftserie 4:2007.
- Lundmark, Lennart (2008). *Stulet land*. Svensk makt på samisk mark. Ordfront. Stockholm.
- Lundmark, Lennart (2002). *Lappen är ombytlig, ostadig och obehövlig ... Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv*. Norrlands universitetsförlag, Umeå.
- Lynöe, Niels (2000). *Rasförbättring genom sterilisering*. Ett försök att värdera dåtidens handlingar. En studie av Svenska Läkaresällskapets skrifter 1920–1974. Svensk medicin Gothia nr 68. Växjö.
- Martin, Rudolf (1914). *Lehrbuch der anthropologie in systematischer darstellung. Mit besonderer berücksichtigung der anthropologischen methoden. Für studierende ärzte und forschungsreisende*.
- Motion i Andra kammaren, nr 26. Av herr Björck i Jönköping m.fl., *Angående upprättande av ett svenskt rasbiologiskt institut*. (likalydande med motion nr 7 i första kammaren). Bihang till riksdagens protokoll 1920. 4 saml.12 häft. (Nr 26–28).
- Nordenstreng, Rolf (1917). *Europas människoraser och folkslag*. P.A. Norstedt & Söners Förlag.
- Persson, Curt (2008). *”Lestadianism: dess uppkomst, utveckling och riktningformationer.”* Ingår i: *Norrbottnen: årsbok 2008*, Luleå: Norrbottens hembygdsförbund, 2008, s. 134–165.
- Persson, Curt (2012). *På disponentens tid. Hjalmar Lundbohms syn på same och tornedalingar*. Tornedalica nr 62. Andra upplaga. Luleå Grafiska. Luleå.
- Persson, Curt (2015). *Hjalmar Lundbohm. En studie om ledarskap inom LKAB 1898–1921*. Diss. Institutionen för ekonomi, teknik och samhälle. Avdelningen för samhällsvetenskap. Studier i norr Europas historia 9. Luleå tekniska universitet.
- Persson, Curt (2018). *”Då var jag som en fånge”*. *Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet*. Svenska Tornedalingars Riksförbund. Tornionlaaksolaiset, Met Nuoret. HS Copy & Media Service.

- Petrén, Alfred (1920). *Motion i Första kammaren, nr 7*. Av herr Petré, Alfred, m.fl., angående skrivelse till Konungen med begäran om utredning och förslag i fråga om upprättandet av ett svenskt rasbiologiskt institut. Bihang till riksdagens protokoll 1920. 3 saml. 6 häft. (Nr 7.)
- Pettersson, Ulf (2020). *Från rasbiologi till medicinsk genetik – en hisklig historia*. s. 169–185. Ingår i Medicinhistoriska Föreningens årsskrift 2020. Kph Trycksaksbolaget AB, Uppsala.
- Ranta-Rönnlund, Sara (1971). *Nådevalpar. Berättelser om nomader och nybyggare i norr*. Askild & Kärnekull Förlag AB.
- Retzius, Gustaf (1878). *Finska kranier. Jämte några natur- och litteraturstudier inom andra områden af finsk antropologi*. Skildrade af Gustaf Retzius. E. O. Professor vid Karolinska institutet. Stockholm. Central-Tryckeriet.
- Slunga, Nils (1993). *Skola för glesbygd*. Arbetsstugor i norra Sverige. Stiftelsen Norrbottens Läns Arbetsstugor.
- Svanberg, Fredrik (2015). *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. Historiska museet.
- Sörlin, Sverker (1988). *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Diss Umeå universitet. Carlssons.
- Uddenberg, Nils (2019). *Skallmätaren. Gustaf Retzius – hyllad och hatad*. Fri tanke. Polen.
- Wiklund, Karl Bernhard (1895). *Nationaliteterna i Norrland. Litet historia och några framtidsvyer af K. B. Wiklund*. Ingår i Nordisk Tidskrift, ss. 369–386.
- Zaremba, Maciej (1999). *De rena och de andra. Om tvångssteriliseringar. Rashygien och arvsynd*. Bokförlaget DN.

Övrig anförd litteratur

- Alalehto, Tage (2001). *Tärendö– historien om en svensk tornedalsby*. Barrs Bokförlag. Lund.
- Alalehto, Tage (2021). *Tornedalsk identitet*. Tornedalica nr 65.
- Alatalo, Hasse (2004). *Nurmen lntu – Ängens fågel. Visor och låtar i Norrbottens finnbygder 1677-1984*. Bokförlaget Arena. Värnamo.

- Barck Åke (2000). *Kurravaara genom 300 år*. Kurravaara hembygdsförening. HS Copy.
- Elenius, Lars (2001). Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939. Diss. Kulturens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns norr. Umeå universitet.
- Elenius, Lars (2006). *Nationalstat och minoritetspolitik. Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande perspektiv*. Studentlitteratur. Lund.
- Falck Albert (1998). *Gällivares samiska och finska ortnamn. Gällivare Sockens Hembygdsförening*. Tryckparken AB. Gällivare. Gällivare.
- Gröndahl, Satu. Red. (2002). *Litteraturens gränsland. Invandrar- och minoritetslitteratur i nordiskt perspektiv. Centrum för multi-etnisk forskning*. Uppsala universitet.
- Hederyd, Olof (1991). *Tornedalens historia 1. Från istid till 1600-talet*. Översättning: Matti
- Hederyd, Olof (1992). *Tornedalens historia 3. Haparanda efter 1809: kommunhistoria utgiven med anledning av Haparandas 150-årsjubileum*. Kenttä (finska till svenska), Hannele Huuva (svenska till finska).
- Hederyd, Olof (1993). *Tornedalens historia 2. Från 1600-talet till 1809*. Översättning: Alamäki, Yrjö (svenska till finska), Olof Hederyd (finska till svenska).
- Johansson Henning . Red. (1991). *Meän Akateemi – Academia Tornedaliensis. Gräns vad är det? Raja mikä se (o)on, Ráddji Miidat lea*. Åsbok 1 1991. Luleå.
- Kieri, Gunnar (1976). *Av dig blir det ingenting*. Arbetarkultur. Stockholm.
- Kieri, Gunnar (1978). *Jag skall ändå inte stanna*. Arbetarkultur. Stockholm.
- Kieri, Gunnar (1982). *Varför skulle jag ljuga?* Arbetarkultur. Stockholm.
- Kieri, Gunnar (1985). *Är du inte svensk?* Arbetarkultur. Stockholm.
- Lainio, Jarmo. (red.) (1996). *Finnarnas historia i Sverige 3. Tiden efter 1945*. Finska historiska samfundet.

- Lindmark, Daniel & Sundström, Olle. (red.) (2016). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi. Band 1.* Artos. Uppsala.
- Lindmark, Daniel & Sundström, Olle. (red.) (2016). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi. Band 2.* Artos. Uppsala.
- Lindskog, Gerda Helena. (2005). *Vid svenskhetens nordliga utposter. Om bilden av samerna i svensk barn- och ungdomslitteratur under 1900-talet.* BTJ Förlag.
- Lindskog, Gerda Helena (2010). *Snölandets fattiga ungdom till hjälp. Om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor 1903–1933.* Förlag H-ström. Serie akademi. Umeå.
- Lundberg, Erik. (red.) (2017). *Tolerans mekanismer: en antologi. Forum för levande historia.*
- Lundberg, Erik. (red.) (2017). *Tolerans mekanismer: en antologi. Forum för levande historia.*
- Muokta, Bror. (1996). *Glimtar ur Övertorneå sockens tidigare historia.* Redigerad av Gunnar Kieri. Övertorneå kommun.
- Olsson Uno Fabian (1983). *Folklore i Torne lappmark.* Eget förlag. Fabrici tryckeri AB.
- Snell, William (1942). *Ur folkundervisningens historia i Torne och Kalix älvdalar 1842–1942.* Almqvist & Wiksells boktryckeri AB.
- SOU 1958:22. *Tornedalsutredningen. Första delen. Grundläggande undersökningar av Länsstyrelsen i Norrbottens län.* Iduns Tryckeriaktiebolag Esselte AB 1958. Stockholm.
- SOU 1960:37. *Tornedalsutredningen. Andra delen. Andra delen. Förslag till åtgärder för näringslivets utveckling.* Betänkande avgivet av Länsstyrelsen i Norrbottens län. Iduns Tryckeriaktiebolag Esselte AB 1961. Stockholm.
- SOU 1960:41. *Samernas skolgång.* Betänkande avgivet av 1957 års nomadskoleutredning.
- SOU 2017:60. *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik.*
- Tarkiainen, Kari. (1993). *Finnarnas historia i Sverige 2. Inflyttarna från Finland och de finska minoriteterna under tiden 1.*

4 Sammanfattning av rapport om insamling av mänskliga kvarlevor

av Carl-Gösta Ojala

4.1 Förord

Av direktiven framgår att kommissionen ska analysera omfattningen av och orsakerna till att tornedalingar, kväner och lantalaiset utsattes för rasbiologiska undersökningar samt undersöka hur övergreppen finansierades.

Som ett led i kartläggningsarbetet har kommissionen ingått ett avtal med forskaren Carl-Gösta Ojala vid Institutionen för arkeologi och antik historia vid Uppsala universitet. I uppdraget ingår att undersöka hur tornedalingar, kväner och lantalaiset varit föremål för insamling av mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal samt att utreda huruvida dessa kvarlevor förvaras i museisamlingar i dag.

Nedan följer Carl-Gösta Ojals sammanfattning av rapporten till kommissionen.

4.2 Inledning

Detta är en sammanfattning av resultaten från forskningsuppdraget till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset, gällande insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen och synen på tornedalingar i arkeologisk och närbesläktad forskning. I denna sammanfattning presenteras kortfattat forskningsstudiens resultat. I texten diskuteras också kortfattat frågan om reparering och återbegravning av mänskliga kvarlevor, särskilt vad gäller samiska kontexter där denna fråga diskuterats under lång tid och

flera återbegravningar ägt rum, som del av hanteringen av en mörk historia och som ett steg i försoningsprocesser. En slutrapport kommer att lämnas in till kommissionen, där resonemangen i denna sammanfattning vidareutvecklas och där mer utförlig information och fler källor redovisas.

Forskningsarbetet har genomförts på deltid sedan november 2020, totalt motsvarande en månads heltidsarbete. Arbetet har påverkats negativt av den under denna tid pågående Corona-pandemin, då arkiv, museer och andra institutioner varit stängda och det har varit svårt eller omöjligt att genomföra resor och möten på plats under långa tidsperioder. Forskningsarbetet har också delvis baserats på min tidigare forskning kring frågor om insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal, och kring repatrierings- och återbegravningsfrågor i samiska kontexter och internationellt (se t.ex. Ojala 2009, 2016).

I denna text används ofta beteckningarna tornedalningar och Tornedalen för att benämna de minoritetsgrupper och det geografiska område som Sannings- och försoningskommissionen för tornedalningar, kväner och lantalaiset behandlar, vilket utgör en medveten förenkling av en betydligt mer komplex situation.

4.3 Forskningsuppdraget

Forskningsarbetet är indelat i två huvudsakliga delstudier:

1. Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen, och
2. Synen på tornedalningar i arkeologisk och närbesläktad forskning.

Dessa två delstudier hänger på många punkter nära samman.

Tidsavgränsningen för studien är 1800-tal och tidigt 1900-tal. En central utgångspunkt är att synen på en folkgrupps förflutna, och även dess forntida förflutna (förhistoria), under den aktuella tidsperioden spelade stor roll för hur folkgruppen betraktades i nuet och hur uppfattningar om folkgruppens framtid formades och diskuterades. Därför är det viktigt att förstå föreställningarna om folkgruppens förflutna för att förstå synen på folkgruppens nutid och framtid.

Vad gäller delstudie 1 så har senare tids forskning uppmärksammat och diskuterat insamling av samiska mänskliga kvarlevor under

den aktuella tidsperioden (bland annat i min egen forskning). Det fanns under denna tidsperiod ett stort intresse, från forskare och samlare i Sverige och runt om i världen, för insamling av mänskliga kvarlevor som kategoriserades och behandlades som samiska. Frågan om insamling av kvarlevor från tornedalingar har dock inte uppmärksammats på samma sätt. Fanns det ett intresse att kategorisera mänskliga kvarlevor som tornedalska? Fanns det ett intresse att insamla dessa kvarlevor, och att inkludera dem i anatomiska/rasvetenskapliga samlingar? Det finns inga ”färdiga” svar på dessa frågor, och därför har det krävts en mer ingående studie och diskussion av denna fråga.

När det gäller delstudie 2 är en viktig utgångspunkt att undersöka huruvida, och på vilket sätt, det ”tornedalska” inom forskningen konstruerades och behandlades som ”det andra”, som något ”främmande”, i de nationella historiska narrativen i Sverige, och i vilken grad den tornedalska befolkningen marginaliserats eller osynliggjorts i tidigare forskning. På vilket sätt relaterade synen på den tornedalska befolkningen till de samtida nationella narrativen? Delstudien fokuserar i första hand på arkeologisk forskning, men även viss annan närbesläktad forskning.

Relationen till det samiska är en central aspekt av forskningsarbetet, såväl inom delstudie 1 som delstudie 2. Hur förhöll sig synen på tornedalingar till synen på samer i arkeologisk, anatomisk och annan närbesläktad forskning? Även synen på relationen mellan den tornedalska befolkningen och den finska befolkningen i Finland är en relevant fråga i detta sammanhang.

4.4 De vetenskapliga kontexterna för insamlingen av mänskliga kvarlevor

I Sverige fanns det tre stora anatomiska samlingar, som skapades under 1800-talet och tidigt 1900-tal: vid Karolinska institutet, Uppsala universitet och Lunds universitet. För den kranologiska forskningen och den rasvetenskapliga anatomin eller etnografin, som utvecklades under 1800-talet, krävdes kranier som kunde mätas och undersökas. Skallmätningar skedde inte bara på levande människor utan även på avlidna individers kranier, vilket ledde till utgrävningar och plundringar av gravar. Intresset för jämförande rasstudier var

starkt, vilket ledde till en efterfrågan på kvarlevor, särskilt kranier, från olika folkgrupper runt om i världen. Insamlingen kunde ske genom, eller med hjälp av, t.ex. lokala läkare, forskningsresande och andra resenärer, offentliga eller kyrkliga företrädare, som gåvor och donationer eller genom utbyte och handel.

Det är dock viktigt att betona att det inte bara var kvarlevor från olika urfolksgrupper eller minoritetsgrupper som ingick i dessa samlingar, utan även kvarlevor från en rad andra grupper av människor, inte minst från fattigvården, fängelser och andra socialt utsatta grupper i Sverige. Mänskliga kvarlevor kom också kommit till museisamlingar genom olika former av arkeologiska utgrävningar, t.ex. från utgrävningar av medeltida stadskyrkogårdar eller av olika slags massgravar. Gränsen mellan medicinhistoriska och kulturhistoriska samlingar är dock inte alltid helt tydlig. Och gränsen mellan vad som kan ses som arkeologi och fysisk antropologi eller anatomisk vetenskap är inte heller alltid helt klar under 1800-talet.

En central gestalt i historien om fysisk antropologi i Sverige är anatomen Anders Retzius (1796–1860), kraniolog och skapare av det så kallade ”skallindexet”, som användes för att mäta och klassificera individuella kranier som dolikocefal (långskalle) och brakycefal (kortskalle). I mycket av forskningen i Sverige introducerades olika idéer om hierarkier i vilka de dolikocefala typerna ansågs vara mer högtstående än de brakycefala typerna, och den ”rena” svenska eller nordiska rastypen ansågs vara utpräglat dolikocefal/långskallig. Anders Retzius skapade en stor samling av kranier från folkgrupper runt om i världen, inklusive från samer, vid Karolinska Institutet i Stockholm. I en förteckning över Karolinska Institutets samiska samling från år 1910 är en stor del av de mänskliga kvarlevorna från norra Sverige gåvor från lokala läkare. Här nämns bl.a. kvarlevor från Lycksele, Stensele, Arjeplog, Muoniovaara, Karesuando och Kautokeino (von Düben 1910:18). I Anders Retzius samling ingick också några kranier med beteckningen ”kväner”, vilka tas upp nedan.

Anders Retzius har själv beskrivit sin samling av samiska kranier vid Karolinska Institutet i Stockholm och vikten av att kunna säkerställa deras äkthet, så att de inte blandas ihop med kranier från svenska eller finska nybyggare (Retzius 1864:23f.; texten publicerades första gången 1842).

Efterfrågan på kranier från olika folkgrupper, inte minst olika urfolksgrupper, var stor bland forskare och institutioner i olika delar

av världen. Anders Retzius var involverad i en internationell byteshandel med kranier från olika folkgrupper. Som exempel kan nämnas att han sände kranier, inklusive minst ett samiskt och ett finskt, till vetenskapsmannen Samuel George Morton (1799–1851) i USA, kranilog och storsamlare av kranier.

Anatomen Gustaf Retzius (1842–1919), son till Anders Retzius, var en annan viktig person i den framväxande rasvetenskapliga forskningen under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. 1873 genomförde Gustaf Retzius en forskningsresa till Finland, då man utförde bland annat olika etnologiska uppteckningar och antropologiska mätningar av skall- och kroppsmått. Genom utgrävningar av gravar kom man över ett stort antal kranier, som hamnade på Karolinska institutet (här kan nämnas att krav på återföring av dessa kranier har framförts under senare år). I boken *Finska kranier från 1879* skriver Gustaf Retzius om sitt intresse för nordliga finnar och ”kväner” i Finland, och sin önskan om mer etnografisk och fysisk antropologisk forskning för att förstå etnologi och anatomi hos de nordliga finska grupperna (Retzius 1879:141).

1892 uppstod en brand i Karolinska Institutets anatomiska museum, då en stor del av Anders Retzius kraniesamling förstördes. I ett brev skrev sonen Gustaf att ”den största förlusten utgöres af den förträffliga lapska serien som torde vara oersättlig, inskaffad af min fader under en lång följd af år, hvartill kommo de genom Düben från Nordvi inköpta 17 skelett ur lappgrafvar” (Ljungström 2004: 228, 427).

Under tidigt 1900-tal växte den rasbiologiska forskningen, och den därmed förknippade rashygieniska ideologin, i betydelse. 1922 öppnades Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Det rasbiologiska institutet i Uppsala genomförde olika rasbiologiska undersökningar bland den tornedalska befolkningen, men det kan vara värt att betona att denna forskning i första hand inriktades på levande personer (den rasbiologiska forskningen i Sverige och dess förhållande till den tornedalska befolkningen behandlas av Curt Persson inom ramen för Sannings- och försoningskommissionen). Det finns dock exempel på mätningar av avlidna personers kranier, såsom när kranierna mättes i öppnade gravar inne i Jukkasjärvi kyrka år 1907, och även vad gäller utgrävningen av gravar i Rounala 1915, där Herman Lundborg (1868–1943), blivande chef för det rasbiologiska institutet, fanns med i bakgrunden som inspiratör (se vidare nedan).

Relationen mellan tidig arkeologi och fysisk antropologi och tidig rasvetenskap under 1800-tal och mellan arkeologi och rasbiologi under tidigt 1900-tal är en intressant fråga (se t.ex. Svanberg 2012). Mer forskning skulle behövas kring denna fråga, liksom vad gäller relationen mellan anatomiska och arkeologiska samlingar av mänskliga kvarlevor från 1800- och tidigt 1900-tal. Som ett exempel på den nära kontakten mellan arkeologi och rasforskningen kan nämnas att i organisationskommittén för den så kallade Svenska folktypsutställningen, vilken presenterades i flera svenska städer under år 1919, ingick bland annat Oscar Almgren (1869–1945), professor i arkeologi (nordisk och jämförande fornkunskap) vid Uppsala universitet.

I källorna kan man också i vissa fall spåra negativa reaktioner från lokalbefolkningen, vilket kommer att lyftas fram i avsnittet om Enontekis gamla kyrkogård (för vidare exempel på lokalt motstånd mot insamlingen av mänskliga kvarlevor, se Ojala 2016).

4.5 Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen

Det har under arbetets gång inte varit möjligt att spåra någon mer storskalig insamling av mänskliga kvarlevor specifikt inriktad mot den tornedalska befolkningen, av det slag som riktats mot den samiska befolkningen. Det är sedan tidigare känt att det rasbiologiska projektet, delvis under ledning av Herman Lundborg vid Statens institut för rasbiologi i Uppsala, hade ett intresse för den tornedalska befolkningen (se t.ex. Hagerman 2015, 2016; Persson 2018). Men det har även funnits ett visst intresse inom forskningen för den befolkning som i dag kallar sig tornedalingar, kväner och lantalaiset när det gäller fysisk antropologi och anatomiska samlingar.

Det storskaliga intresset under 1800-tal och tidigt 1900-tal vad gäller insamling av mänskliga kvarlevor riktades i första hand mot den samiska befolkningen. Här fanns också ett stort internationellt intresse från forskare och samlare runt om i Europa och andra delar av världen, vilket ledde till utbyte och handel med mänskliga kvarlevor betecknade som samiska.

Här är det dock mycket viktigt att understryka att även den insamling av mänskliga kvarlevor som specifikt inriktades mot den samiska befolkningen kan, på olika sätt, ha påverkat den tornedalska befolkningen. Först måste man betona att frågan om olika individers

etnicitet (tillhörighet till en viss folkgrupp) är en mycket komplex fråga i Tornedalen, vilken blir alltmer svårdefinierad ju längre bakåt i tiden man rör sig. Det fanns inte nödvändigtvis några skarpa gränser mellan de olika befolkningarna i Tornedalen, och det är väl känt att det under lång tid funnit kontakter och släktskap mellan de olika befolkningsgrupperna i Tornedalen. De historiska förhållandena längre bakåt i tiden är inte heller särskilt väl undersökta och det finns många frågor om tidigare relationer mellan samiska och tornedalska grupper som är outforskade.

Svenska statens politik, och assimilering- och försvenskning-processerna, i Tornedalen har även haft påverkan på relationerna mellan vad som i dag betraktas som tornedalska och samiska grupper. Man måste också betänka att vissa av de individer som klassificerades som samer av forskare under tidigare perioder mycket möjligt, på grund av släktskap och assimileringprocesser, kan vara förfäder till den nuvarande tornedalska befolkningen.

Till stor del handlade det om definitioner, och makten över definitionerna: vem betraktades som same, vem betraktades som tornedaling (finsk), vem bestämde detta, och vilken var den faktiska grunden för denna indelning? För många forskare och samlare var ett centralt problem att avgöra att de samiska kvarlevorna som insamlades var "äkta samiska". Denna "äkthetsstämpel" var en stark drivkraft, vilket också kan ha påverkat etniska beteckningar och benämningar.

I det följande kommer jag att gå närmare in på ett antal fall av insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen som är relevanta för forskningsuppdraget. De viktigaste fallen gäller Enontekis (Markkina) gamla kyrkogård och Rounala gamla kyrkogård. Här har drivkrafterna främst rört sig om att finna samiska kvarlevor, men dessa kvarlevor kan, såsom diskuterats ovan, även ha relevans för dagens tornedalningar, kväner och lantalaiset. Jag kommer även att ta upp insamlingen av mänskliga kvarlevor vid Akamella kyrkogård i Pajala kommun, utförd av aktörer från Finland, vilken är mycket intressant för denna undersökning.

4.5.1 Insamling/plundring av mänskliga kvarlevor vid Enontekis (Markkina)

En plats som återkommer i beskrivningar av utgrävningar/plundringar av gravar under 1800-talet är Markkina/Enontekis gamla kyrkogård, nordväst om Karesuando (på finska sidan av gränsen). Här var såväl svenska som utländska aktörer verksamma, såsom den franska La Recherche-expeditionen 1838–1840 (Knutsen & Posti 2002). Även företrädare för Svenska kyrkan var involverade i dessa utgrävningar/plundringar. En viktig person var kyrkoherden Lars Levi Læstadius.

Lars Levi Læstadius (1800–1861), kyrkoherde i Karesuando och senare Pajala församlingar, är som grundare av den læstadianska väckelserörelsen en centralgestalt i Nordkalottens samhälls- och kyrkohistoria. Læstadius var också botaniker och upprätthöll kontakter med många ledande naturforskare i sin samtid. Vad som är mindre känt är att Læstadius också var delaktig i gravplundringen och hanteringen av samiska kvarlevor.

I sin avhandling om Læstadius som naturvetare har dock Olle Franzén presenterat ett flertal exempel på dennes medverkan i plundringen av samiska gravar (Franzén 1973). Även forskare som Gunnar Broberg och Lennart Lundmark har lyft fram hans delaktighet i gravplundringar (Broberg 1982; Lundmark 2008). Att Læstadius tjänster var efterfrågade av olika kategorier vetenskapsmän visar han själv i ett brev från år 1835 till botanikern J.G. Agardh i Lund: ”Emellertid vilja botanisterne, ibland hvilka en del är omättelig, gärna hafva fjellväxter i ’100de tals Exemplar’. Entomologerne vilja ha skorfvar; Ornithologerne foglar; Physiologerne död skallar” (Læstadiusarkivet 1835).

Olle Franzén beskriver en händelse, som utspelas år 1837 och som återgivits i zoologen Sven Lovéns dagbok, då Lovén, länsman E.U. Grape, Læstadius, kateketen E. Kolström och pastor Liljeblad i Muonioniska begav sig till Enontekis gamla kyrkogård i Markkina för att plundra gravar och insamla samiska kranier (Franzén 1973: 213).

I en serie osignerade tidningsartiklar, som allmänt tillskrivits Læstadius själv (se Franzén 1973: 213f. och Lundmark 2008: 146), beskrivs plundringen av gravar under den franska La Recherche-expeditionen till Nordkalotten och Spetsbergen (1838–1840, vilken leddes av Joseph Paul Gaimard), då Læstadius agerade som guide och lokal expert för expeditionens medlemmar i området kring Kare-

suando. Sällskapet genomförde 1838 ”en excursion till Enontekis, för att söka Lappskallar”:

Här fann President Gaimard, Hrr Robert och Sundewall en stor skatt, kanske det bästa fynd de gjorde under hela resan, nemlingen 2 tunn-säckar fulla med Lappskallar och menniskoben. Presidenten sjelf blef på slutet mycket ifrig att samla hvar enda benskärfva, som kom opp ur grafven. Doktor Sundewall fruktade endast, att vårt dödgrävararbete kunde komma ut bland Lappallmogen, hälst vi hade med oss en Död-gräfvare från Karesuando, som gräfvde upp grafvarne. (Franska wetenskapliga expeditionen 1838: nr. 72)

Artikelförfattaren avslutar: ”Efter att hafwa gjort denna skörd af Lappben och skallar reste wi förnöjde hem till Karesuando ...” (Franska wetenskapliga expeditionen 1838: nr. 73). Senare frågade en nybyggare artikelförfattaren om det verkligen var rätt att plundra de döda på ett sådant sätt som hade skett i Enontekis.

Vid ett tidigare tillfälle när han hade visat några andra naturforskare till samma kyrkogård i Markkina, Enontekis, och dessa endast samlade in kranier, frågade en kvinna honom vad som skulle hända på uppståndelsens dag när skallarna var skilda från kropparna med tusentals kilometer (Franska wetenskapliga expeditionen 1838: nr. 72).

I museet Musée de l’Homme i Paris finns ett antal samiska kranier som härrör från La Recherche-expeditionen, vilka anges komma från Kautokeino. Lennart Lundmark frågar sig dock om det inte kan röra sig om en sammanblandning mellan Kautokeino och Karesuando och att dessa eventuellt kommer från gravplundringen i Markkina, Enontekis (Knutsen & Posti 2002: 121ff.; Lundmark 2008: 147).

Læstadius förhållande till samiska gravar och kvarlevor visas vidare av innehållet i ett av hans brev till zoologen C.J. Sundevall (som också deltog i La Recherche-expeditionen), daterat september 1846 i Karesuando, där han kommer med ett hänsynslöst och känslkallt förslag:

Om Bror ville vara god och framföra min hällsning till Doctor eller Professor Retzius, (hvikendera af Bröderna som först träffas) att det icke är någon lätt sak, att få ett Cranium af ett nyfödt Lappbarn. Men Wretholm reser hit ibland vintertiden, och grafven står öppen hela vintern. Monne icke han som Chirurg, kunde skära af hallssen på ett sådant Barnlik? (Læstadiusarkivet 1846)

År 1842 tackade Anders Retzius Doktor Wretholm (provinsialläkare bosatt i Nedertorneå församling) för hjälp med att få tag i samiska

kranier. I samma sammanhang nämnde han även att han i sina samlingar hade kraniet från en tvåårig samisk flicka (Retzius 1864: 23, 28; texten publicerades ursprungligen 1842).

Med tanke på dessa exempel kan man fråga sig vilken syn Læstadius egentligen hade på den samiska och den finska (torne-dalska) befolkningens gravar och kvarlevor efter deras anhöriga – liksom hur hans syn överensstämde med mer allmänna synsätt på de dödas kvarlevor och skydd av gravplatser i sin samtid. Dessa exempel visar också med stor tydlighet att det fanns ett lokalt motstånd mot gravplundringen, även bland nybyggare, som de ansvariga forskarna och utgrävarna kände till men valde att inte respektera.

Här finns anledning till vidare reflektion kring Lars Levi Læstadius roll i insamlingen av mänskliga kvarlevor, hans relationer till den anatomiska och fysisk antropologiska forskningen och dess företrädare, liksom hur detta påverkade den tornedalska befolkningen genom den framträdande position Læstadius innehade i lokalsamhällena under sin livstid.

I Karolinska institutets anatomiska samlingar har det ingått kvarlevor från Enontekis gamla kyrkogård, i form av ett kranium benämnt ”Finne/Qvän”, som enligt uppgift inköpts av zoologen Sven Lovén under 1830-talet (personlig kommunikation Olof Ljungström). Detta kranium finns bevarat i Karolinska institutets samlingar i dag (se vidare nedan).

I Uppsala universitets samlingar har det även funnits kvarlevor från Enontekis kyrkogård. Enligt katalogen: ”377.1. Kranium från Enontekis kyrkogård. (Lapp?) Tillvarataget af aman. Eskil Olsson. 1915. 6231”, samt ”377.2. Kraniefragment från Enontekis kyrkogård. (Lapp?) (se föreg.)” (Museum Gustavianum katalog; Svanberg 2015: 278). Dessa kvarlevor kommer alltså från Eskil Olsson, samma år som hans utgrävning av gravarna vid Rounala kyrkogård, 1915 (se vidare nedan). Det finns alltså anledning att tro att Olsson besökte Enontekis gamla kyrkogård (Markkina) i samband med utgrävningarna vid Rounala och där insamlade dessa kvarlevor, vilka sedan fördes till Uppsala universitets anatomiska samlingar. Museum Gustavianum vid Uppsala universitet har i dag kvar åtminstone ett av dessa kranier i sina samlingar (se vidare nedan).

4.5.2 Insamling av mänskliga kvarlevor från Rounala kyrkogård 1915

Ett mycket omdiskuterat fall gäller insamlingen av mänskliga kvarlevor från Rounala kyrkogård, nordväst om Karesuando. År 1915 genomfördes en utgrävning av kyrkogården under ledning av Eskil Olsson från Uppsala, med syfte att ”tillvarataga det antropologiska materialet å Rounala gamla kyrkogård och undersöka de eventuella resterna efter den vid kyrkan belägna forna marknadsplatsen” (Wiklund 1916:17).

Utgrävningen skedde på uppdrag av Anatomiska institutionen i Uppsala och med bidrag från Regnelliska fonden, civilministern och landshövdingen Oscar von Sydow, och LKAB. I ett brev i LKAB:s arkiv från Vilhelm Hultkrantz (1862–1938), professor i anatomi vid Uppsala universitet, till Hjalmar Lundbohm (1855–1926), disponent vid LKAB, förklarar Hultkrantz hur den första tanken på en utgrävning i Rounala väcktes av Herman Lundborg, senare chef för Statens institut för rasbiologi i Uppsala, med syfte att finna samiska kranier till den anatomiska samlingen. Hultkrantz samrådde med Karl Bernhard Wiklund (1868–1934), professor i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet, och Oscar Almgren, professor i arkeologi vid Uppsala universitet, innan planerna fastslogs och Eskil Olsson anlätades för arbetet (LKAB:s arkiv Korrespondens 1915).

Även Gaston Backman (1883–1964), känd rasbiologisk forskare, senare (från 1933) professor i anatomi vid Lunds universitet, var inblandad i planerna för utgrävningen i Rounala (Lidén et al. 2019). Hultkrantz var också starkt engagerad i rasbiologisk forskning, som en av initiativtagarna till Statens institut för rasbiologi, ledamot av institutets styrelse, och organisatör av Svenska folktypsutställningen 1919. Detta exempel visar tydligt på nätverken vid Uppsala universitet och de nära banden mellan de olika ämnena i Uppsala: anatomi, rasbiologi, språkvetenskap och arkeologi.

Eskil Olsson avled senare samma år, och det finns mycket lite dokumentation bevarad från utgrävningarna 1915 (Museum Gustavianum 1915). Enligt uppgifter fördes två skelett och 21 kranier till Anatomiska institutionen i Uppsala. Eskil Olsson och K.B. Wiklund uppger att länsman Karl Bäcklund i Muonio i Finland redan på 1880-talet hade grävt upp ett antal (minst 10) kranier på kyrkogården,

vilka sänts till Helsingfors universitets anatomiska samlingar (Wiklund 1916; Ruohonen 2012:65f.).

En forskningsgrupp bestående av arkeologerna Thomas Wallerström från NTNU i Trondheim och Kerstin Lidén från Stockholms universitet har under en tid bedrivit ett projekt om Rounala kyrkogård. Nya C-14-prover som analyserats inom projektet visade på att begravningarna från Rounala är mycket äldre än vad som tidigare antagits, med dateringar till medeltiden (de äldsta förefaller ligga på 1300-talet), vilket betyder att man behöver tänka om den medeltida historien, påverkan från kristendomen och etableringen av de första kyrkogårdarna i området (Aronsson 2013; Wallerström 2017; Lidén et al. 2019; Fjellström 2020). Enligt forskargruppen tyder forskningsresultaten på att de begravda på platsen var del av en samisk kulturell kontext, men att det kan finnas även andra individer begravda här, t.ex. präster, handelsmän, nybyggare och bönder från älvdalen (Lidén et al. 2019).

Sametinget framförde år 2009 krav på att kvarlevorna skulle repatrieras från Historiska museet och att kontrollen över dem skulle överföras till Sametinget. Sametinget betonade att frågan inte enbart handlade om det formella juridiska ägandet, utan att den var av mycket större symbolisk betydelse, och man hänvisade även till internationell rätt (Sametinget 2009).

En överenskommelse uppnåddes, vilket innebar att de mänskliga kvarlevorna från Rounala kunde överföras till Ájtte i Jokkmokk, för att där ingå i en samisk kontext. Äganderätten, och därmed rätten att bestämma om en eventuell återbegravning, skulle dock kvarstå hos svenska staten (Statens historiska museer 2009). Under år 2021 har dock Ájtte framfört önskemål om att kvarlevorna från Rounala ska återbegravas. I januari 2022 har Sametinget lämnat in en hemställan till Uppsala universitet om repatriering av de mänskliga kvarlevorna (Sametinget 2022).

4.5.3 Insamling av mänskliga kvarlevor från Akamella kyrkogård

Ett annat mycket intressant fall gäller utgrävningen vid Akamella ödekyrkogård vid Muonioälven, i Pajala kommun. Sommaren 1878 genomförde Edvard Pfaler, medicine kandidat från Finland, en utgrävning vid en kyrkogård på den svenska sidan av Muonioälven,

norr om Muonioniska (Muonio) kyrka, vilken av honom betecknades som en ödekyrkogård. Detta rör sig alltså om Akamella ödekyrkogård. Enligt uppgifter ska Pfaler ha samlat in minst 25 kranier från vad han betecknade som en vintergrav på kyrkogården (Weymarn 1881; Ruohonen 2012:63ff.). Dessa kranier fördes till de anatomiska samlingarna vid Helsingfors universitet. Sedan 2001 förvaras 23 av kranierna från Akamella kyrkogård vid Siida – samiskt museum i Enare, norra Finland (personlig kommunikation Eija Ojanlatva).

Museum Gustavianum har i sina samlingar ett kranium som i katalogen betecknats ”1878 Fr. Kyrkogård vid Myonioiska [Muonioniska] (sannolikt ej Finne) i Norrbottens län” (Museum Gustavianum katalog; Svanberg 2015:267; se vidare nedan). Detta kranium kan med stor sannolikhet komma från utgrävningarna utförda av Pfaler vid Akamella kyrkogård. Varför kraniet markerades med ”sannolikt ej Finne” är oklart. Man kan tillägga att Akamella ligger inom det tornedalska området, och att det i beskrivningen från 1881 anges att vissa av kranierna till synes är relativt sentida (Weymarn 1881:95).

4.5.4 Undersökningar av kyrkor och gravplatser

Inom arkeologin har betydligt färre arkeologiska forskningsprojekt, och arkeologiska undersökningar och inventeringar, ägt rum i de norra delarna av Sverige, t.ex. i Norrbottens län, än i de mellersta och södra delarna av landet (se vidare Loeffler 2005; Ojala 2009; Hagström Yamamoto 2010). Eftersom Torneälven inte är utbyggd har inte heller Tornedalen omfattats av de arkeologiska undersökningar som ägde rum inför vattenkraftsutbyggnaden av andra älvar i norra Sverige. De mer systematiska arkeologiska inventeringar som genomförts i Tornedalen har varit sentida och inte särskilt omfattande (Edbom et al. 2001; se även Hederyd et al. 1991; Hederyd & Alamäki 1993).

Vid kyrkoundersökningar i Jukkasjärvi kyrka 1907 har även skullmätningar på avlidna individer förekommit. När golvet i Jukkasjärvi kyrka skulle renoveras i början av 1900-talet och gravar framkom under kyrkgolvet, uppmanade LKAB:s disponent Hjalmar Lundbohm arkeologen Gustaf Hallström att göra skullmätningar på de kranier som framkommit vid renoveringsarbetet (Persson 2013:91ff.; Gustaf

Hallströms arkiv Korrespondens 1907). Ett antal gravar under kyrkgolvet undersöktes och kraniologiska mätningar av de avlidnas kranier genomfördes på plats (Hallström & Leijonhufvud 1908; Gustaf Hallströms arkiv 1907).

År 1947 skedde en ny undersökning av gravarna inne i Jukkasjärvi kyrka. Efter den slutförda undersökningen lades kvarlevorna tillbaka i jorden under kyrkgolvet, kistorna lades tillbaka i gravarna och lösa likdelar nedlades i nygjorda lådor (Norrbottens museum Jukkasjärvi socken). I rapporten över undersökningen anges också att likdelar och kistor förefaller ha varit i oordning under kyrkgolvet sedan undersökningen år 1907 (ATA 1948).

Det kan vara värt att nämna att även Gällivare gamla kyrka har varit föremål för gravundersökningar. Jöran Grapenson skriver att den gamla kyrkan var i mycket dåligt skick och 1901 genomfördes en restaurering, då det tidigare delvis murkna golvet ersattes med ett nytt. Man påträffade ett antal lik under golvet, vilka flyttades till en gemensam grav på kyrkogården (Grapenson 1942:57). Det finns också en kort beskrivning av en gravundersökning inne i Gällivare gamla kyrka år 1889 av H.V. Rosendahl, läkare i Gällivare och känd för insamling av samisk materiell kultur och samiska heliga föremål (Gustaf Hallströms arkiv 1889).

Vid fornminnesinventeringen år 1992 vid den gamla begravningsplatsen, kallad Manganiemi, nära Pajala tätort, gjordes följande notering i inventeringsboken, då en provgrop grävdes: "På 1 meter djup framkom ett obränt människokranium. En osteologisk analys visade att kraniet tillhört en kvinna som dött vid 18–30 års ålder. Kvinnan hade ett kort, brett och förmodligen högt kranium (kraniet var inte helt). Hon var brachycephal eller kortskallig" (Fornsök, inventeringsbok 1992-10-22, Manganiemi, L 1992:2006, RAÄ Pajala 16:1). Man kan se det som ett anmärkningsvärt språkbruk att definiera det påträffade kraniet som brachycephalt eller kortskalligt så sent som år 1992, vilket anknyter till det tidigare rasbiologiska språkbruket.

4.6 Samlingar med mänskliga kvarlevor från Tornedalen och från tornedalinger, kväner och lantalaiset i Sverige

I detta avsnitt tas kända fall av mänskliga kvarlevor i museisamlingar i Sverige upp, som har koppling till Tornedalen, vilka framkommit under forskningsarbetet.

Tidigare försök att kartlägga mänskliga kvarlevor i samlingar i Sverige har framför allt fokuserat på samiska mänskliga kvarlevor (Edbom 2005; Harlin 2008; se även Ojala 2016). Fredrik Svanberg har studerat de anatomiska samlingarna vid Uppsala universitet (Svanberg 2015). En kunskapsöversikt, genomförd av Statens historiska museer tillsammans med Statens museer för världskultur, har presenterat en översiktsbild av hanteringen av mänskliga kvarlevor vid museer i Sverige, men utan detaljuppgifter (Drenzel et al. 2016).

Här bör man nämna att det också finns eller funnits samlingar med mänskliga kvarlevor i Finland som är relevanta i detta sammanhang. Det gäller bland annat kvarlevorna från Rounala (minst 10 individer) och kvarlevorna från Akamella (minst 25 individer) som fördes till de anatomiska samlingarna vid Helsingfors universitet. Var Rounala-kranierna finns i dag är okänt. 23 av kranierna från Akamella förvaras i dag vid Siida – samiskt museum i Enare (personlig kommunikation Eija Ojanlatva).

4.6.1 Historiska museet, Stockholm

Historiska museet i Stockholm har de största arkeologiska och osteologiska samlingarna i Sverige. Det har inte gått att finna några mänskliga kvarlevor från Tornedalen i de osteologiska samlingarna vid Historiska museet (Historiska museet online-katalog; personlig kommunikation Johnny Karlsson).

4.6.2 Museum Gustavianum, Uppsala universitet

Vid Anatomiska institutionen vid Uppsala universitet växte en anatomisk samling fram under 1800-tal och tidigt 1900-tal. I denna samling ingick också en stor kraniologisk samling med kvarlevor från framför allt Sverige, men också andra delar av världen (Svanberg 2015).

I de anatomiska samlingarna vid Uppsala universitet, som i dag förvaltas av Museum Gustavianum, Uppsala universitet, har det ingått ett kranium från vad som i katalogen beskrivs som en man ”1878 Fr. Kyrkogård vid Myonioiska [Muonionniska] (sannolikt ej Finne) i Norrbottens län” (Museum Gustavianum katalog; Svanberg 2015:267). Varför kvarlevorna i katalogen har markerats med ”troligen ej Finne” är oklart. Detta kranium kan sannolikt komma från de utgrävningar som enligt uppgift genomfördes sommaren 1878 vid Akamella kyrkogård, i nuvarande Pajala kommun, av Edvard Pfaler från Finland (eventuellt via ett utbyte mellan Uppsala universitets och Helsingfors universitets anatomiska samlingar; se ovan). Detta kranium finns i dag bevarat i Museum Gustavianums nuvarande samlingar (personlig kommunikation Anne Ingvarsson).

Av särskilt intresse är samlingen av kvarlevor från Rounala, nordväst om Karesuando, vilka utgrävdes 1915 under ledning av Eskil Olsson och fördes till de anatomiska samlingarna vid Uppsala universitet (dessa har diskuterats mer i detalj ovan).

I Uppsala universitets anatomiska samlingar har det även funnits kvarlevor från Enontekis kyrkogård (på finska sidan av gränsen). Enligt katalogen: ”377.1. Kranium från Enontekis kyrkogård. (Lapp?) Tillvarataget af aman. Eskil Olsson. 1915. 6231”, samt ”377.2. Kraniefragment från Enontekis kyrkogård. (Lapp?) (se föreg.)” (Museum Gustavianum katalog; Svanberg 2015:278). Dessa kvarlevor kommer alltså från Eskil Olsson, samma år som hans utgrävning av gravarna vid Rounala kyrkogård, 1915. Åtminstone ett av dessa kranier från Enontekis kyrkogård (nr. 377.1) finns bevarat i Museum Gustavianums samlingar i dag. Kraniefragmentet (377.2) har inte museets personal kunnat identifiera i samlingarna (personlig kommunikation Anne Ingvarsson).

Förutom Rounala-kvarlevorna har de anatomiska samlingarna vid Uppsala universitet inrymt ett antal kvarlevor klassificerade som samiska, bland annat kvarlevor inköpta från handelsmannen Georg Andreas Nordvi (1821–1892) från Varanger i Nordnorge, kvarlevor

från arkeologen Gustaf Hallströms forskningsresor på Kolahalvön i början av 1900-talet, och att antal kvarlevor från olika platser i norra Sverige (se Ingvarsson Sundström & Metz 2012; Svanberg 2015; personlig kommunikation Anne Ingvarsson).

4.6.3 Historiska museet, Lunds universitet

Vid Lunds universitet byggdes också en anatomisk samling med mänskliga kvarlevor från olika folkgrupper runt om i världen. I denna samling fanns också samiska kvarlevor, bland annat kraniet efter ett samiskt barn från Jämtland förmodligen skänkt av Anders Retzius, kraniet efter en samisk kvinna född i Lycksele och död på sjukhus i Lund 1864, och skelettet av en kvinna från Varanger i Nordnorge som inköpts av Georg Andreas Nordvi.

Enligt uppgifter från Historiska museet vid Lunds universitet, som i dag förvaltar de gamla anatomiska samlingarna, finns det inga kvarlevor som är specifikt angivna som finska (tornedalska). Från Norrbottens län finns det ett kranium märkt på hjässan ”Lapp från Arjeplog 1852 af kand. Waldenström”. Det pågår för närvarande en process för repatriering och återbegravning av detta kranium, efter en begäran från Arjeplogs sameförening. Vidare finns två kranier från Luleå markerade på hjässorna med ”Från Luleå November 1875” och som kommer från samlingarna tillhörande Sven Nilsson (1787–1883; personlig kommunikation Jenny Bergman), professor i naturalhistoria vid Lunds universitet, känd för sin inflytelserika storutbredningsteori, enligt vilken den samiska befolkningen hade utgjort den tidigaste befolkningen inte bara i Skandinavien utan även i stora delar av norra Europa (se vidare nedan).

4.6.4 Karolinska institutet, Stockholm

Vid Karolinska institutet, Stockholm, finns i dokumentationen som härstammar från de gamla anatomiska samlingarna uppgifter om ett antal mänskliga kvarlevor som kan vara relevanta för den aktuella kartläggningen. Det rör sig om åtminstone fyra kranier som betecknats som ”kvänska” (Ljungström 2014; personlig kommunikation Olof Ljungström). Ett kranium, benämnt ”Finne/Qvän”, härstammar från Enontekis gamla kyrkogård (Markkina) och har, enligt

uppgift, inköpts av Sven Lovén på 1830-talet. Två andra kranier är endast benämnda ”Finne/Qvän”, utan mer detaljerade proveniensuppgifter, och anges ha tillhört Anders Retzius samlingar. Det fjärde kraniet är benämnt ”Finne/Qvän”, och uppges komma från en individ som avled på 1790-talet i Fredrika (Västerbottens län) och hade donerats av Dr. Lindström. Dessa fyra kranier benämnda ”Finne/Qvän” finns enligt uppgift bevarade i Karolinska institutets nuvarande samlingar (personlig kommunikation Olof Ljungström).

Samlingarna har även inrymt ett kranium från Karesuando, insamlat av J.A. Wahlberg, och ett kranium från Muoniovaara, inlämnat av Dr. Salomon, vilka redovisas i Gustaf von Dübens publikation *Crania Lapponica* från 1910 (von Düben 1910:18). Kranierna från Karesuando och Muoniovaara finns dock inte bevarade i Karolinska Institutets nuvarande samlingar (personlig kommunikation Olof Ljungström).

De kranilogiska samlingarna vid Karolinska institutet drabbades av en brand år 1892, varvid stora delar av samlingarna skadades eller förstördes. Det är fortfarande oklart hur mycket av samlingarna som gick förlorade. Efter mitten av 1900-talet föll denna och andra anatomiska samlingar i Sverige i oordning, på grund av minskat intresse från forskarvärlden för denna typ av kranilogisk och anatomisk forskning. Även dokumentationen, i form av kataloger m.m., har i flera fall förstörts eller försvunnit. Mycket av de gamla anatomiska samlingarna har först under senare år inventerats och en hel del arbete återstår fortfarande.

Här finns det behov av ett mer ingående forskningsarbete, vilket inte har varit möjligt att genomföra under projektets gång. Karolinska institutet har också initierat ett arbete med att gå igenom de gamla anatomiska samlingarna, vilka har en komplex historia och har förvaltats av flera olika institutioner under de senaste årtiondena (Ek 2022; personlig kommunikation Olof Ljungström).

4.6.5 Norrbottens museum, Luleå

Norrbottens museum i Luleå är länsmuseum för Norrbottens län, vilket omfattar det tornedalska området. I museets samlingar förvaras ett antal mänskliga kvarlevor från Norrbottens län, i huvudsak från olika arkeologiska undersökningar i länet. Enligt uppgift har

museet inte några samlingar med mänskliga kvarlevor som är direkt relevanta för det aktuella forskningsuppdraget. Personalen vid museet arbetar dock för närvarande med en genomgång av de arkeologiska samlingarna, vilken inte är färdig. Som exempel på mänskliga kvarlevor i samlingarna kan nämnas kvarlevor från utgrävningar vid den gamla kyrk- och marknadsplatsen i Jokkmokk, samt kvarlevor från de arkeologiska räddningsundersökningarna vid Silbojokks kyrkogård, Arjeplogs kommun (personlig kommunikation Emma Boman).

4.7 Repatrierings- och återbegravningsdebatter

Sedan lång tid har krav på repatriering och återbegravning av samiska mänskliga kvarlevor i samlingar förts fram av samiska företrädare och aktivister. Det som på allvar startade en större och bredare debatt om repatriering och återbegravning i Sverige var ett beslut av Sametingets plenum i Sverige i februari 2007, då man krävde en genomgång av alla samiska mänskliga kvarlevor i statliga samlingar, en kartläggning av hur museerna och institutionerna tillskansat sig dessa lämningar, samt en repatriering och värdig återbegravning (Sametinget 2007).

För närvarande intar frågor om repatriering återigen en synlig plats i den allmänna samhällsdiskussionen, inte minst till följd av 100-årsminnet av öppnandet av Statens institut för rasbiologi i Uppsala år 1922. Framför allt har diskussionerna gällt samiska mänskliga kvarlevor. På senare tid har även repatriering gällande andra samlingar, såsom etnografiska och arkeologiska, diskuterats. Nordiska museet har visat intresse för att starta en dialog med det samiska samhället om framtidens förvaltning av det samiska kulturarv som förvaras vid museet. Krav har även ställts på återföring till Sápmi av arkeologiskt fyndmaterial, såsom de föremål som insamlades av arkeologen Gustaf Hallström vid utgrävningen år 1915 av den samiska offerplatsen Unna Saiva i Gällivare kommun, och som för närvarande förvaras vid Historiska museet i Stockholm (Andersson 2021). Det kan i sammanhanget också nämnas att det under den senaste tiden har framförts krav från samiska aktörer på en överföring av förvaltningen till Sametinget av de album med fotografier av samer som tagits under rasbiologiska expeditioner vid Statens institut för rasbiologi i Uppsala och som i dag förvaras vid Uppsala universitets-

bibliotek. Det finns också rasbiologiska album med bilder på torne-
dalingar vid biblioteket (Persson 2018).

Det har skett ett antal återbegravningar av mänskliga kvarlevor i
samiska kontexter i Sverige. Här kommer de mest uppmärksammade
återbegravningsfallen rörande samiska mänskliga kvarlevor i Sverige
kortfattat nämnas.

Det första mer uppmärksammade fallet av en återbegravning av
samiska mänskliga kvarlevor i Sverige gällde den så kallade
Sojevvengeelles ("Skuggmannens") grav i Tärna socken i Väster-
bottens län. Graven grävdes ut 1950 av Ernst Manker från Nordiska
museet i Stockholm (Manker 1961: 156ff.). I samband med utgräv-
ningen lovade Manker skriftligen i ett brev att benen skulle återföras
till sin plats efter analyserna, vilket dock inte skedde. Efter krav från
en lokal sameförening medgav Historiska museet att benen kunde
återbegravas. Innan återbegravningen utförde Västerbottens museum
en ny undersökning av gravplatsen och nya C-14-dateringar visade att
begravningen troligen kunde dateras till 1400-talet, vilket var en
mycket tidigare datering än vad som tidigare hade antagits. I oktober
2002 ägde återbegravningsceremonin rum vid gravplatsen, och
graven rekonstruerades (Heinerud 2004; Stångberg 2005). Detta fall
visar på möjligheter att föra en dialog och att nå överenskommelser
mellan lokalbefolkning och arkeologer, som kombinerar vetenskap-
liga analyser, vilka kan ge ny kunskap om historien, med förståelse
och respekt för den lokala befolkningens önskemål.

En annan återbegravning ägde rum år 2011 vid Gransjön i norra
Jämtland. Graven upptäcktes på 1980-talet, då den undersöktes och
benen fördes till läns museet Jamtli i Östersund. Senare framfördes
krav på en återbegravning av kvarlevorna från den lokala samebyn.
Läns museet och länsstyrelsen gick med på en återbegravning, men
före återbegravningen genomfördes nya analyser och dateringar
(Hansson 2012).

Den hittills största återbegravningen i en samisk kontext i Sverige
ägde rum i Lycksele i augusti 2019, då 25 kranier, som samlats in vid
en arkeologisk undersökning år 1950 på den gamla kyrkogården som
varit i bruk under 1600- och 1700-tal, återbegravdes. En mycket intres-
sant lokal process ägde rum, i vilken Liksjuon Sámiensiäbrrie/
Lycksele sameförening, Lycksele kommun, Svenska kyrkan och
Västerbottens museum m.fl. deltog. Syftet med denna process var
inte enbart att verka för en återföring och återbegravning av kvar-

levorna utan även att undersöka hur utgrävningen gått till 1950, hur kvarlevorna hanterades efteråt, vilka de centrala aktörerna var, och hur lokalbefolkningen och andra berörda grupper påverkats av och upplevt denna process. Syftet var även att bidra till en större försoningsprocess (Aurelius 2019). Efter återbegravningen i Lycksele har ett par ytterligare återbegravningar ägt rum, såsom återbegravningen av ett kranium i Lycksele år 2020, som tidigare tillhört Uppsala universitets anatomiska samlingar.

Här kan också nämnas (åter-)begravningen av kvarlevorna av den judiske mannen Levin Dombrowski, som avled i fängelse i Lund under slutet av 1800-talet. Hans kvarlevor togs till de anatomiska samlingarna vid Lunds universitet. Efter krav från den judiska församlingen i Malmö medgav rektorn för Lunds universitet år 2005 en återbegravning, vilket dock ledde till starka protester från vissa forskare vid Lunds universitet (Berggren 2005). Det har också förekommit en rad internationella repatrieringar av mänskliga kvarlevor från museisamlingar i Sverige till andra länder, oftast efter krav från olika urfolksgrupper. Internationella repatrieringar har skett till bland annat Australien, Nya Zeeland, USA och Franska Polynesien.

4.7.1 Repatrieringsprocesser i Finland

Även i Finland skedde utgrävningar av gravplatser och kyrkogårdar i syfte att finna samiska kranier och skelett till fysisk antropologisk och kraniologisk forskning. Vid Helsingfors universitets anatomiska samlingar bildades en stor samling samiska kranier och skelett, bland annat från Utsjoki, Enare och Savukoski (se vidare Isaksson 2001; Harlin 2008: 196; Ruohonen 2012).

I Finland ägde en återbegravning av ett stort antal kranier från de anatomiska samlingarna vid Helsingfors universitet rum på en gammal samisk begravningsplats vid Enare 1995. Dessa kranier hade grävts upp under tidigt 1900-tal. Enligt en överenskommelse överfördes år 2001 resterande delar av samlingen med samiska kvarlevor vid Helsingfors universitet till Siida – Samiskt museum i Enare. Sametinget och Siida delar ansvaret för samlingarna, men utan rätt att själva bestämma om en eventuell återbegravning (Lehtola 2005; Harlin 2008: 11). Under senare tid har dock Sametinget och Siida initierat en process för att återbegrava dessa kvarlevor, utifrån önskemål från det samiska sam-

hället. En återbegravningsceremoni är planerad till sommaren 2022 (Niittyvuopio 2021; personlig kommunikation Harlin).

Här kan man också nämna den pågående repatrieringsprocessen av de samiska etnografiska samlingarna (ej mänskliga kvarlevor) vid Nationalmuseet i Helsingfors till Siida – Samiskt museum i Enare (Anttila & Kataja 2021).

4.7.2 Repatrieringsprocesser i Norge

I Norge har det förekommit en storskalig insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal, som del av fysisk antropologisk och rasbiologisk forskning (se vidare Evjen 1997; Schanche 2000; Kyllingstad 2004, 2014).

Det har även förekommit ett par fall av återbegravningar av mänskliga kvarlevor i en samisk kontext i Norge. Ett mycket uppmärksammat och symbolladdat fall i Norge rörde (åter)begravningen av Mons Sombys och Aslak Hættas skallar. De två männen avrättades för sin delaktighet i Kautokeinoupproret 1852. Deras skallar fördes därefter till de anatomiska samlingarna vid universitetet i Oslo. Efter en långvarig kamp av släktingar (och svårigheter att finna Aslak Hættas kvarlevor i samlingarna) kunde männens skallar begravas vid kyrkan i Kåfjord (Mathiesen 2017).

Ett annat mycket uppmärksammat fall har rört den ortodoxa skoltsamiska gravplatsen i Neiden i Nordnorge. Fallet har varit omdiskuterat då olika åsikter rörande huruvida kvarlevorna skulle återbegravas omedelbart eller vara tillgängliga för forskning om den lokala skoltsamiska historien hade förts fram av lokalbefolkningen. Efter en tids diskussioner återbegravdes i september 2011 kvarlevorna efter 94 individer i Neiden (Svestad 2013, 2017).

I Norge finns en särskild överenskommelse om hur de samiska kvarlevorna i de anatomiska samlingarna får förvaras och studeras, vilket bland annat inbegriper att forskare måste ansöka om tillstånd från Sametinget för att få genomföra studier på benmaterialet (Holand & Sommerseth 2013).

Man kan i detta sammanhang också nämna det så kallade Bååstede-projektet, inom vilket omkring hälften av de etnografiska samlingarna (ej några mänskliga kvarlevor) repatrierats från Norsk folkemuseum i Oslo till flera samiska museer i Norge (Gaup et al. 2021).

4.7.3 Repatriering, urfolksrättigheter och minoritetsrättigheter

Diskussionerna i de nordiska länderna angående samiska mänskliga kvarlevor anknyter till internationella debatter om repatriering och återbegravning av mänskliga kvarlevor i samlingar, i synnerhet gällande mänskliga kvarlevor från olika urfolksgrupper, vilka varit och är mycket viktiga i stora delar av världen. Det finns en mycket omfattande litteratur kring repatrierings- och återbegravningsfrågor i olika delar av världen, men i synnerhet rörande USA, Kanada, Australien och Nya Zeeland (se t.ex. Fforde et al. 2002; Gabriel & Dahl 2008; Colwell 2017; Fforde et al. 2020; Meloche et al. 2021).

De samiska kraven kan ses som del av ett större komplex av frågor som handlar om självbestämmande vad gäller kulturarvsförvaltning och kulturmiljövård – och som del av en större global rörelse av urfolk som kräver rätten till självdefinition, självbestämmande och vad som ibland brukar benämnas ”rätten till sin egen historia”. Dessa krav har på ett globalt plan utmanat den traditionella forskningen och tvingat forskare att betänka och omvärdera hur man insamlar, förvarar, studerar och ställer ut mänskliga kvarlevor. Även om det finns många exempel på intressekonflikter, så finns det också många positiva exempel där repatrieringskrav bidragit till såväl nya samarbetsformer som nya perspektiv och ny kunskap (se vidare Ojala 2009).

Inom repatrieringsdebatterna spelar urfolksrättigheter och internationell rätt en stor roll, så även inom den samiska repatrieringsrörelsen. FN:s Deklaration om urfolks rättigheter från år 2007, som Sverige skrivit under, är särskilt relevant i detta fall, då den innehåller flera paragrafer om urfolks kulturella rättigheter. I paragraf 12.1 anges att:

Indigenous peoples have the right to manifest, practice, develop and teach their spiritual and religious traditions, customs and ceremonies; the right to maintain, protect, and have access in privacy to their religious and cultural sites; the right to the use and control of their ceremonial objects; and the right to the repatriation of their human remains. (UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples)

År 2015 fick Statens historiska museer, tillsammans med Statens museer för världskultur, i uppdrag av regeringen att redovisa en kunskapsöversikt om mänskliga kvarlevor vid offentliga museer. I rapporten Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer: en kunskapsöversikt

från 2016 betonar arbetsgruppen vikten av mer forskning om de anatomiska samlingarnas insamlings- och forskningshistoria, och det efterfrågas nationella riktlinjer och vägledningar i repatrieringsfrågor (Drenzel et al. 2016). En av rekommendationerna utifrån arbetet med kunskapsöversikten formulerades på följande sätt av arbetsgruppen:

Vi rekommenderar att ett större grepp tas om frågan kring kvarlevor från minoritetsgrupper och urfolk i svenska samlingar genom att en mera ingående kunskapssammanställning utförs i form av en fördjupad forskningsuppgift på statligt initiativ. Uppdraget bör innefatta en närmare kartläggning av förekomsten av denna slags kvarlevor i samlingar vid museer och myndigheter samt bakgrunden kring insamling, hantering och användning över tid. (Drenzel et al. 2016: 5)

I regeringens proposition för en ny kulturarvspolitik lyftes frågan om repatriering av mänskliga kvarlevor och behovet av nationella riktlinjer för hanteringen av mänskliga kvarlevor i samlingar och för handläggning av återförandeärenden, vilket inte funnits i Sverige tidigare (Proposition Kulturarvspolitik 2017). Riksantikvarieämbetet fick uppdraget att formulera dessa vägledningar. Som resultat av detta arbete presenterade Riksantikvarieämbetet under år 2020 två nya vägledningar i god samlingsförvaltning för kulturarvssektorn i Sverige, dels gällande stöd i hantering av mänskliga kvarlevor i museisamlingar (RAÄ 2020a) och dels gällande stöd för museer i återlämnandeärenden (RAÄ 2020b).

I dessa vägledningar lyfts FN:s Deklaration om urfolks rättigheter fram som ett relevant dokument inom den svenska kulturarvsförvaltningen och kulturarvförvaltningen: ”Samerna är ett urfolk och har därigenom, med utgångspunkt i FN-deklarationen för urfolk, rätt att få tillgång till eller repatriering av sina ceremoniella föremål och mänskliga kvarlevor” (RAÄ 2020b: 9; se även RAÄ 2020a: 8). I vägledningen Stöd för museer i återlämnandeärenden tas även de nationella minoriteterna upp:

När det gäller kvarlevor från andra minoriteter bör lagen (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk (minoritetslagen) beaktas. I minoritetslagen fastslås att de nationella minoriteterna ska ges möjlighet till inflytande och samråd i frågor som berör dem. (RAÄ 2020b: 9)

Här kan även nämnas Ramkonventionen om skydd för nationella minoriteter, som Sverige undertecknat och ratificerat, och vilken trädde

i kraft i Sverige år 2000. Artikel 15 fastställer följande angående nationella minoriteters rätt till deltagande:

Parterna skall skapa nödvändiga förutsättningar för att den som tillhör nationella minoriteter effektivt skall kunna delta i det kulturella, sociala och ekonomiska livet samt i offentliga angelägenheter, särskilt sådana som berör dem. (SÖ 2000:2)

4.8 "Försvenskning" av forntiden

I det följande ges en översiktlig sammanfattning av delstudie 2, som inrymmer en diskussion om synen på Tornedalen och tornedalingar, kväner och lantalaiset inom arkeologisk och närliggande forskningsområden. Denna diskussion kommer att utvecklas närmare i slutrapporten, med redovisning av fler källor och referenser.

Framväxten av arkeologin som ämne i de nordiska länderna var nära kopplat till nationsbyggerna i de olika länderna. Arkeologin har rötter som sträcker sig långt bakåt i tid, ända till 1600-talets antikvariska forskning i Sverige, då man tolkade forntida skrifter av olika slag, som t.ex. de isländska sagorna och andra medeltida och tidig-medeltida handskrifter, och då man började intressera sig för de fornlämningar som fanns i landskapet och kunde utgöra källor till berättelser om forna tider.

Detta var under Sveriges stormaktstid, då det svenska riket behövde en storslagen forntid. I skapandet av ett mäktigt förflutet för ett mäktigt rike som eftersträvade en mäktig framtid spelade även arkeologiska undersökningar och insamlingen av fornfynd (artefakter) en viktig roll. Redan under 1600-talet diskuterade de lärde om de nordliga folkens ursprung, och om den samiska befolkningens relation till den finska befolkningen, bland annat i Johannes Schefferus *Lapponia* från 1673 (Schefferus 1956 [1673]). I dessa tidiga diskussioner talade man ofta om samernas och finnarnas ursprung inom ett gemensamt ramverk.

Under denna tid var Finland en del av det svenska riket, och på Nordkalotten ägde det rum en kamp över världsliq och kyrklig kontroll av området och dess invånare, en konkurrens om naturresurser, handel, handelsvägar och -platser, och skattläggning, mellan Sverige-Finland, Norge-Danmark och Ryssland.

Arkeologin som ett vetenskapligt ämne växte dock fram i Sverige i huvudsak under 1800-talet – alltså efter det att Sveriges stormakts-

tid var slut, och det svenska riket hade förlorat Finland till Ryssland. Under tidigt 1900-tal institutionaliserades arkeologin, med arkeologiska institutioner och professorer. Under 1900-talet växte också en allt starkare kulturminnesvård fram i Sverige, med lagar och förordningar som skyddade arkeologiska lämningar, det som i dag kallas kulturmiljövård.

Under tidigt 1800-tal sågs samerna av många forskare som hela Sveriges och Skandinavians, och även stora delar av övriga Nord-europas, första ursprungliga befolkning. En viktig teori var den så kallade storutbredningsteorin utvecklad av Sven Nilsson, professor i naturalhistoria vid Lunds universitet, vilken framfördes i hans arkeologiska pionjärverk *Skandinaviska Nordens Ur-invånare* (1838–1843). Slutsatserna baserades på en kombination av arkeologiska studier och kraniologiska studier av kranier från t.ex. megalitgravar i södra Sverige.

Även Anders Retzius, professor i anatomi vid Karolinska Institutet, var anhängare av teorierna om den samiska befolkningens stora utbredning under förhistorisk tid och förde fram dessa teorier även på ett internationellt plan. Här kan man kanske finna en ledtråd till Anders Retzius intresse för ”kvänerna” – med tanke på de kranier som betecknats som ”kvänska” i Karolinska Institutets anatomiska samlingar – som ett forntida folk. Detta kan tolkas som en del av hans intresse att utifrån kraniologiska undersökningar försöka förstå den förhistoriska befolkningen på Nordkalotten och relationen mellan samiska och finska befolkningsgrupper.

Under sent 1800-tal skedde en stor förändring i synen på relationen mellan vad som betraktades som ”svensk”, ”samisk” och ”finsk” historia. Under det sena 1800-talet blev samerna betraktade som ett ”främmande” folk som invandrat under relativt sen tid till Skandinavien österifrån. Bland de forskare som förde fram liknande tankar kan nämnas Gustaf von Düben (1822–1892), professor i anatomi vid Karolinska institutet (von Düben 1977 [1873]), Oscar Montelius (1843–1921), arkeolog och riksantikvarie, och Gustaf Hallström (1880–1962), arkeolog, verksam i norra Sverige (Hallström 1929).

Inom forskningen skapades en rad dikotomier mellan ”vi” och ”de”, mellan det nationella och ”de andra”, vilka inte ansågs ha bidragit med något särskilt betydelsefullt till den nationella historien och identiteten, och som inte riktigt hörde hemma i Sverige. Frågan om samernas invandring från öster blev därefter ett tema i forskningen

under lång tid, ända fram till 1970-talet. Även den tornedalska (finska) befolkningen i Norrbotten sågs som ”de andra”, och exkluderades från den nationella självbilden i Sverige.

Denna förändring i synsätt inom forskningen mot slutet av 1800-talet har samband med ökad nationalism i Sverige, och även den framväxande rasvetenskapliga forskningen, med dess hierarkier av folkgrupper och kulturer. Vidare kan man se en koppling till ökade konflikter i norra Sverige över naturresurser och ökad konkurrens om mark och vatten.

Forskare inom olika discipliner har visat på hur det efter 1808–1809 års krig påbörjades en process att omtolka den nationella självbilden i Sverige, vilken även omfattade forntidsforskningen och den framväxande arkeologiska forskningen. Denna process skulle kunna beskrivas som en ”försvenskning” av forntiden.

Det följande citatet i artikeln ”Nationaliteterna i Norrland” av Karl Bernhard Wiklund (1868–1934), senare professor i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet och ansedd som sin samtids främsta vetenskapliga expert på de samiska och tornedalska grupperna, kan tjäna som en illustration av synen på det samiska och det finska (tornedalska) under den tid då arkeologin växte fram som en akademisk vetenskap. Syftet med artikeln var att besvara frågorna, vilka ansågs vara av stort aktuellt intresse, rörande hur länge de ”främmande” folken samer och finnar (tornedalingar) hade levt i Sverige, hur stora deras bosättningsområden hade varit historiskt och vilken framtid de kunde ha i ”vårt land”:

Vi se ... huruledes den svenska nationaliteten så väl i finntrakternas skogar som i Lapplands karga marker öfverallt trängt fram och tränger fram med den rätt, som den högre kulturen har öfver den lägre, och vi kunna icke bättre avsluta denna uppsats än med en önskan, att den civilisation, för hvilken svenskarne äro representanter, måtte, så vidt möjligt är, en gång komma att omfatta hela vårt fosterland. (Wiklund 1895: 385f.)

4.8.1 Tornedalen och tornedalingar, kväner och lantalaiset i fornforskning och arkeologi

Den omtvistade relationen mellan arkeologiska lämningar från historisk och förhistorisk tid och olika nutida grupper i Tornedalen har diskuterats av bland annat Thomas Wallerström (2006) och Sara

Hagström Yamamoto (2010: 116ff.). Denna fråga inrymmer också flera konfliktfyllda element, där arkeologiska lämningar har varit föremål för nutida lokala konflikter, ofta centrerade kring frågan om ”vem var först” och olika tolkningar av det förflutna, med kopplingar till konflikter över resurser, och land-, fiske- och jakträttigheter, vilket har uppmärksammats av arkeologiska forskare (Wallerström 2006; Hedman 2007; Hagström Yamamoto 2010). Historikern Lars Elenius har i ett stort antal arbeten diskuterat konstruktioner av tornedalsk, kvänsk, finsk, samisk och svensk etnicitet i de nordliga områdena, och förståelsen av områdets etniska historia, bland annat i förhållande till etnopolitiska och nationalistiska rörelser, språkpolitik och samtida vetenskapliga perspektiv (Elenius 2001, 2017, 2018, 2019).

Frågan om tidighistorisk och förhistorisk etnicitet är en svår fråga. Detta gäller inte minst Tornedalen, där frågan om tidighistoriska och förhistoriska etniska identiteter är mycket komplicerad. Tornedalen ligger inom det samiska bosättningsområdet, med den tornedalska minoritetsbefolkningen med djupa historiska rötter, liksom i senare tid inflyttade grupper från såväl Sverige som Finland. Tornedalska aktörer har även under senare tid framfört krav på urfolksstatus, i likhet med samerna. Komplexiteten i att använda etniska tolkningar och beteckningar under förhistorisk tid har diskuterats inom arkeologisk forskning under lång tid. Det ligger utanför det här forskningsarbetets uppdrag att fördjupa sig i denna fråga, men det är viktigt att peka på att etnicitetsfrågan är relevant vad gäller insamlingen av äldre mänskliga kvarlevor från Tornedalen. Frågan är, som nämnts ovan, kontroversiell och har utgjort en konfliktyta mellan olika befolkningsgrupper i det aktuella området.

Det ligger också utanför ramarna för det här arbetet att i detalj utreda hur frågan om ”kvänerna” som en befolkningsgrupp under tidighistorisk och förhistorisk tid har behandlats i historisk och arkeologisk forskning (se vidare diskussioner i t.ex. Wiklund 1896; Tenerz 1962: 104ff.; Julku 1986; Elenius 2018, 2019). Det är dock viktigt att påpeka att det funnits ett intresse också från anatomisk och fysisk antropologisk forskning att utforska den ”kvänska frågan” (se ovan om Karolinska institutet, Anders Retzius och Gustaf Retzius).

Under arbetets gång har relationen mellan synen på samiska grupper och tornedalingar framstått som mycket central. Det handlar om synen på vem som är same och vem som är tornedaling, kvän

eller lantalainen, och hur denna syn förändrats över tid. Dessa grupper har gemensamt att de under lång tid behandlats som ”de andra”, i förhållande till den nationella svenska normen, inom arkeologisk och annan forskning som berör historisk och förhistorisk tid.

Såväl de samiska som de finska (tornedalska) befolkningsgrupperna konstruerades som folk som inte riktigt hörde hemma i Sverige. Det var dock inte möjligt att helt ignorera de samiska och finska befolkningsgrupper i de norra delarna av landet, och man var inom forskningen tvungna att på något sätt skapa en plats för samer och finnar i bilden av forntiden i Sverige. På så sätt blev såväl den samiska som den finska (tornedalska) befolkningens existens i norra Sverige ett historiskt problem, som forskare kommenterade på olika sätt.

Inom forntidsforskningen var relationen mellan samiska grupper och finska grupper central när det gäller de nordliga områdenas förhistoria. I denna större fråga ingick frågan om de forntida ”kvänerna” som en viktig länk. Frågan har också kopplingar till diskussioner om de föränderliga relationerna mellan Sverige och Finland när det gäller forntidsforskning, där även språkstriderna i Finland spelade en viktig roll (Jensen 2009, 2012).

4.9 Sammanfattning av forskningsuppdragets resultat

4.9.1 Övergripande slutsatser – Delstudie 1

Det har inte gått att finna spår av en mer storskalig insamling av mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal specifikt riktad mot den tornedalska (finska) befolkningen i Norrbottens län. Den storskaliga insamlingen var i huvudsak inriktad på den samiska befolkningen och sökandet efter vad man betraktade som ”äkta” samiska kvarlevor, i synnerhet kranier. Men det är mycket viktigt att understryka att det också fanns ett intresse för mänskliga kvarlevor från den tornedalska (finska) befolkningen, även om detta intresse inte omsattes i en omfattande insamlingspraktik. Vidare är det viktigt att betona att insamlingen av mänskliga kvarlevor som ägde rum i det tornedalska området, vilken primärt var inriktad på samiska kvarlevor, på olika sätt kan ha påverkat och varit relevant för den tornedalska befolkningen i området.

Vidare finns det behov av mer forskning om synen på den tornedalska (finska) befolkningen, och dess relation till den samiska befolkningen, inom den anatomiska, rasvetenskapliga och rasbiologiska forskningen, och om synsätten på vad som betraktades som tornedalska (finska) och samiska mänskliga kvarlevor inom insamlingen under den aktuella tidsperioden.

Det finns också ett behov av mer ingående kartläggningar av de anatomiska och arkeologiska samlingarna med mänskliga kvarlevor i Sverige, med särskilt fokus på minoritetsgrupper och urfolksgrupper. Med tanke på den bakomliggande historien framstår detta som ett särskilt ansvar för den svenska staten, även vad gäller finansiering och resurstilldelning.

4.9.2 Övergripande slutsatser – Delstudie 2

Under 1800-talets gång och under tidigt 1900-tal ägde en ”försvenskning” av historien och förhistorien rum. Inom fornforskningen och den tidiga arkeologin under 1800-tal och tidigt 1900-tal har de finska (tornedalska) grupperna, liksom de samiska, konstruerats som ”de andra” i relation till den nationella svenska historien och identiteten. Tornedalska (finska) historier exkluderades till stor del från den nationella svenska historien. Den tornedalska (finska) befolkningens existens i Norrbottens län sågs som ett historiskt problem, vilket formulerades och tolkades på olika sätt över tid.

Fornforskningen, den antikvariska forskningen och den arkeologiska forskningen i Sverige hade nära band till rasforskningen och rasbiologin under 1800-tal och tidigt 1900-tal. Det går också att fastslå att relativt lite forskning har ägnats tornedalningar, kväner och lantalaiset i jämförelse med forskningen om den samiska befolkningen. Inom senare tids arkeologi har Tornedalen varit ett marginaliserat område. Generellt sett har den arkeologiska kunskapen om Tornedalen varit låg bland arkeologer i Sverige. Det finns ett behov av mer forskning om synen inom forskningen på den tornedalska (finska) befolkningen i Norrbottens län, och om synen på relationen till den samiska befolkningen. Det finns också behov av mer forskning om relationerna mellan arkeologi och anatomisk forskning, rasvetenskap och rasbiologi.

4.9.3 Övriga slutsatser och kommentarer

Vad gäller påverkan på och kränkning av tornedalingar, kväner och lantalaiset kan man konstatera att insamlingen av mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal ägde rum utan hänsyn till lokalbefolkningen och under vad som i dag skulle betraktas som djupt oetiska förhållanden. Insamlingspraktikerna visar på ”överhetens” förhållningssätt gentemot lokalbefolkningen i Tornedalen, vilka karakteriserades av ojämlika maktförhållanden och nedsättande synsätt. Studien har visat på kopplingar mellan insamlingen av mänskliga kvarlevor, rasvetenskap, rasbiologi och arkeologi. I den nutida samiska kontexten upplevs insamlingshistorierna som mycket kränkande, och frågan om samiska mänskliga kvarlevor i samlingar betraktas som en känslomässig och symbolisk starkt laddad fråga, vilket många samiska aktörer vittnat om. Relevansen av insamlingen av mänskliga kvarlevor i Enontekis (Markkina), Rounala och Akamella för tornedalingar, kväner och lantalaiset i dag är en fråga som bör värderas av Sannings- och försoningskommissionen.

Vidare kan den marginalisering och exkludering som förekom i de historiska narrativen betraktas som del av bakgrunden till de kränkningar som ägde rum i samband med försvenskings- och assimileringsprocesserna i Tornedalen.

Vad gäller insamlingen av mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal kan man urskilja en rad olika centrala aktörer på lokal, regional, nationell och internationell nivå, samt inom akademiska nätverk. I fallet rörande Enontekis gamla kyrkogård (Markkina) under 1830-tal är centrala aktörer t.ex. kyrkoherden Lars Levi Læstadius, de franska vetenskapsmännen i La Recherche-expeditionen, anatomen Anders Retzius och zoologen Sven Lovén (1809–1895). Vid insamlingarna av mänskliga kvarlevor från Rounala och Akamella under sent 1800-tal var lokala aktörer från finska sidan av gränsen också aktiva.

Kring insamlingen av mänskliga kvarlevor vid utgrävningen av gravarna vid Rounala gamla kyrkogård år 1915 samlades ett nätverk av en rad aktörer från Uppsala universitet, regionalt och lokalt, i ett framväxande rasbiologiskt nätverk. Vad gäller de kranologiska undersökningarna i Jukkasjärvi kyrka 1907 ingår bland annat arkeologen Gustaf Hallström och LKAB:s disponent Hjalmar Lundbohm.

Finansieringsfrågan har varit central för all fältverksamhet, forskning och samlingsförvaltning vad gäller insamlingen av mänskliga kvarlevor. Utgrävningen vid Rounala kyrkogård år 1915 genomfördes med hjälp av ekonomiska medel från Regnelliska fonden (kopplat till Uppsala universitet), civilministern och landshövdingen Oscar von Sydow, samt LKAB.

Vad gäller genusaspekter kan man konstatera att det var män som insamlade de mänskliga kvarlevorna, de akademiska nätverken bestod av manliga forskare, och kvarlevor från män, kvinnor och barn insamlades.

Genomgången av repatrieringsfallen visar på att det är samiska mänskliga kvarlevor som varit i centrum för diskussionerna i Sverige. Vidare har det förekommit internationella repatrieringar till flera länder från olika svenska institutioner och museer. Det finns också ett fall av en repatriering och återbegravning av kvarlevorna av en judisk man (Lunds universitet, 2005).

4.10 Avslutning

Under arbetets gång har det, som det beskrivits ovan, inte gått att spåra någon mer storskalig insamling av mänskliga kvarlevor specifikt inriktad mot den tornedalska befolkningen, av det slag som riktats mot den samiska befolkningen. Man kan dock konstatera att det funnits ett intresse även för den tornedalska (finska) befolkningen inom rasvetenskaplig anatomi och antropologi, och rasbiologi. Mycket av insamlingen av mänskliga kvarlevor, liksom (för-) historieskrivningen, har primärt berört den samiska befolkningen i norra Sverige, men har relevans för den tornedalska befolkningen.

Det kan vara viktigt att värdera relevansen för tornedalingar, kväner och lantalaiset av den insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen som primärt var riktad mot den samiska befolkningen. Det gäller framför allt utgrävningarna av gravar i Rounala och Enontekis (Markkina) som beskrivits ovan. Även utgrävningen av gravar vid Akamella kyrkogård är mycket relevant här. En sådan värdering kan vara en fråga för Sannings- och försoningskommissionen.

Här är det viktigt att, än en gång, betona att etnicitetsfrågan, och vem som klassificeras som same eller som tornedaling, kvän och lantalainen, är viktig i detta sammanhang. Detta är en mycket kom-

plicerad och mångdimensionell fråga, med olika uppfattningar, och kopplingar till olika nutida konflikter över historia, kulturarv och land- och vattenrättigheter.

En viktig slutsats är att det finns behov av mer ingående framtida historisk och arkeologisk forskning om Tornedalens (för-)historia, och de historiska relationerna mellan samiska befolkningsgrupper och tornedalingar, kväner och lantalaiset.

Forskningsuppdraget anknyter till flera större frågor, av stor aktuell vikt. Det handlar bland annat om den framtida förvaltningen av kulturarvet i Sverige, och om tillämpningen av minoritetsrättigheter och urfolksrättigheter inom kulturarvsförvaltningen i Sverige. Mer specifikt handlar det om kulturarvsförvaltningen i Tornedalen, och minoritetsgruppernas och urfolksgruppernas deltagande, representation och medbestämmande i kulturarvsfrågor. Det handlar också om vilka roller och vilket ansvar forskningsvärlden, museerna, kulturarvsinstitutioner och kulturarvsmyndigheter har i dessa frågor. Vidare anknyter forskningsuppdraget till de aktuella debatterna om Sveriges koloniala historia i de nordliga områdena och dess konsekvenser i samhället i dag.

Frågan om insamlingshistorier och nutida museisamlingar rörande mänskliga kvarlevor från urfolksgrupper och minoritetsgrupper är ett ämne av stor betydelse för forskningsvärlden, vilket berör grundläggande frågeställningar om forskningsetik och relationen mellan forskare och andra grupper i samhället som berörs av forskningen. Det handlar också om hur man inom forsknings- och museivärlden väljer att förhålla sig till och hantera sin egen vetenskapshistoria, med dess mörkare sidor. Denna historia behöver undersökas och analyseras närmare i Sverige. Här finns ett stort framtida ansvar för forskningsvärlden, museer och andra kulturarvsinstitutioner.

4.11 Referenser

Otryckt källmaterial

Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

ATA 1948 = Rapport över undersökning i Jukkasjärvi kyrka, 27/10–10/11 1947, La Jukkasjärvi Kyrkan, La Jukkasjärvi sn Kyrkan 1832–1948, Dnr 5564/48.

Gustaf Hallströms arkiv, Forskningsarkivet, Umeå universitet, Umeå

Gustaf Hallströms arkiv 1889 = Protokoll hållet vid gravundersökning i Gellivare gamla kyrka den 30 april 1889, Handlingar med proveniens från professor H.V. Rosendahl, Handlingar av främmande proveniens, Vol. F:5.

Gustaf Hallströms arkiv 1907 = Kraniologiska undersökningar i Jukkasjärvi kyrka, Resan 1907, Handlingar rörande forskningsresor, Vol. D1:1.

Gustaf Hallströms arkiv Korrespondens 1907 = Brev från Hjalmar Lundbohm till Gustaf Hallström 19/4 1907, Korrespondens, Vol. C3:11 (L-M).

LKAB:s arkiv, Kiruna

LKAB:s arkiv Korrespondens 1915 = Brev från Vilhelm Hultkrantz till Hjalmar Lundbohm, 7/6 1915

Museum Gustavianum, Uppsala universitet, Uppsala

Museum Gustavianum katalog = Catalogus Specialis I, Osteologia. Förvaras vid Museum Gustavianum (original förvaras vid Cellbiologiska institutionen, Uppsala universitet).

Museum Gustavianum 1915 = Lappland/Rounala: Anteckningar av Eskil Olsson 1915, Sveriges landskap 3.

Norrbottens museums arkiv, Luleå

Norrbottens museum Jukkasjärvi socken = Jukkasjärvi socken, Vol. FOAH:10.

Sametingets kansli, Kiruna

Sametinget 2007 = Sametinget, Sammanträdesprotokoll 2007:1, Sammanträdesdatum 2007-02-20--22, Lycksele. Kiruna: Sametingets kansli.

Sametinget 2009 = Begäran om återförande av 12 samiska kranier från Rounala ödekyrkogård till Sametinget: Hemställan till Kulturdepartementet, Lars-Anders Baer & Ulla Barruk Sunna, 8/5 2009, Sametingets kansli, Dnr 2009-648.

Sametinget 2022 = Begäran om repatriering av samiska mänskliga kvarlevor från Rounala ödekyrkogård: Framställan från Sametinget till Gustavianum – Uppsala universitetsmuseum, Håkan Jonsson & Fredrik Österling, 26/1 2022, Sametingets kansli, Dnr 4.2.11-2021-1682.

Statens historiska museer, Stockholm

Statens historiska museer 2009 = Överlåtelse av mänskliga kvarlevor i Statens historiska museers samlingar: Hemställan till Regeringen 2/6 2009, Statens Historiska Museer (SHMM), Dnr 629-527-2009.

Referenser

- Andersson, Kerstin, 2021. Unna Saiva: En skändad samisk offerplats. Stockholm: Vulkan.
- Anttila, Elina & Kataja, Raila, 2021. The repatriation of the national Sámi collections in Finland. I: Kåren Elle Gaup, Inger Jensen & Leif Pareli (red.), Bååstede: The return of Sámi cultural heritage, s. 102–108. Trondheim: Museumsforlaget.
- Aronsson, Kjell-Åke, 2013. Research on human remains of indigenous people: Reflections from an archaeological perspective (with an example from Rounala). I: Harald Fosheim (red.), More than just bones: Ethics and research on human remains, s. 65–79. Oslo: The Norwegian National Research Ethics Committees.

- Aurelius, Adriana, 2019. Máhtsatiebmie likttemijne – Återbördande i försoning: En processbeskrivning över repatrieringen i Lycksele 2019. Lycksele: Liksjuon Sámiensiäbrrie.
- Berggren, Åsa, 2005. Repatriering på gott och ont – debatt om utlämning av benmaterial. *Fornvännen* 100 (4): 281–283.
- Broberg, Gunnar, 1982. Lappkaravaner på villovägar: Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. *Lychnos – lärdomshistoriska samfundets årsbok 1981–1982*: 27–86.
- Colwell, Chip, 2017. *Plundered Skulls and Stolen Spirits: Inside the Fight to Reclaim Native America's Culture*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Drenzel, Leena, Gustafsson Reinius, Lotten, Hauptman, Katherine, Hejll, Lena & Svanberg, Fredrik, 2016. *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer: en kunskapsöversikt*. Stockholm: Statens historiska museer.
- von Düben, Gustaf, 1977 [1873]. *Om Lappland och Lapparne, företrädesvis de svenske*. Ethnografiska studier. Stockholm: Gidlunds & Nordiska museet.
- von Düben, Gustaf, 1910. *Crania Lapponica*. Stockholm: Norstedt.
- Edbom, Gunilla, 2005. *Samiskt kulturarv i samlingar: Rapport från ett projekt om återföringsfrågor gällande samiska föremål*. Jokkmokk: Ájtte – Svenskt fjäll- och samemuseum.
- Edbom, Gunilla, Liedgren, Lars & Nilsson, Håkan, 2001. *Från Tre riksröset till Råker: Fornminnesinventering i Norrbottens inlands- och fjällområde, 1996–2000*. *Norrbotten* 2001: 72–113.
- Ek, Imelda Helena, 2022. *Mänskliga kvarlevor i Karolinska Institutets samlingar: En historisk översikt och inventering*. Stockholm: Karolinska institutet.
- Elenius, Lars, 2001. *Både finsk och svensk: Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*. Umeå: Umeå universitet.
- Elenius, Lars, 2017. *Ethnopolitical mobilisation in the North Calotte area*. I: Kari Alenius & Matti Enbuske (red.), *The Barents and the Baltic Sea Region: Contacts, Influences and Social Change*, s. 83–100. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys.

- Elenius, Lars, 2018. Nationella minoritetens symboliska nationsbyggande: Föreställningen om Kvänland och Sápmi som nya former av etnopolitik bland finskspråkiga och samiskspråkiga minoriteter. *Historisk tidskrift* 138 (3): 480–509.
- Elenius, Lars, 2019. The dissolution of ancient Kvenland and the transformation of the Kvens as an ethnic group of people. On changing ethnic categorizations in communicative and collective memories. *Acta Borealia* 36 (2): 117–148.
- Evjen, Bjørg, 1997. Measuring heads: Physical anthropological research in North Norway. *Acta Borealia* 14 (2): 3–30.
- Fforde, Cressida, Hubert, Jane & Turnbull, Paul (red.), 2002. *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice*. London & New York: Routledge.
- Fforde, Cressida, McKeown, C. Timothy & Keeler, Honor (red.), 2020. *The Routledge Companion to Indigenous Repatriation: Return, Reconcile, Renew*. London & New York: Routledge.
- Fjellström, Markus, 2020. *Food cultures in Sápmi: An interdisciplinary approach to the study of the heterogeneous cultural landscape of Northern Fennoscandia AD 600–1900*. Stockholm: Stockholm University.
- Franska vetenskapliga expeditionen 1838 = Franska vetenskapliga expeditionen till Spitsbergen, *Norrlands-Posten (Nore)* 68, 71, 72, 73 (1838).
- Franzén, Olle, 1973. *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius*. Luleå: Tornedalica.
- Gabriel, Mille & Dahl, Jens (red.), 2008. *Utimit. Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. Copenhagen: International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA).
- Gaup, Kåren Elle, Jensen, Inger & Pareli, Leif (red.), 2021. *Bååstede: The return of Sámi cultural heritage*. Trondheim: Museumsforlaget.
- Grapenson, Jöran, 1942. *Anteckningar till Gällivare sockens tidigare historia: Till 200-årsminnet 1742 11/10 1942*. Gällivare.
- Hagerman, Maja, 2015. *Kåraste Herman: Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. Stockholm: Norstedt.

- Hagerman, Maja, 2016. Svenska kyrkan och rasbiologin. I: Lindmark, Daniel & Sundström, Olle (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*, s. 961–992. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Hagström Yamamoto, Sara, 2010. I gränslandet mellan svenskt och samiskt: Identitetsdiskurser och förhistoria i Norrland från 1870-tal till 2000-tal. Uppsala: Uppsala universitet.
- Hallström, Gustaf, 1929. Kan lapparnas invandringstid fixeras? En arkeologisk studie. *Norrlands försvar 1929*: 39–92.
- Hallström, Gustaf & Leijonhufvud, Sigrid, 1908. Några grafvar i Jukkasjärvi kyrka. *Fataburen 1908* (4): 193–207.
- Hansson, Anders, 2012. Kvinnan från Gransjön. *Jämten 2013*: 23–27.
- Harlin, Eeva-Kristiina, 2008. *Recalling Ancestral Voices: Repatriation of Sámi Cultural Heritage*. Inari: Siida Sámi Museum.
- Hederyd, Olof & Alamäki, Yrjö (red.), 1993. *Tornedalens historia II: Från 1600-talet till 1809*. Haparanda: Tornedalskommunernas historiebokskommitté.
- Hederyd, Olof Alamäki, Yrjö & Kenttä, Matti (red.) 1991. *Tornedalens historia I: Från istid till 1600-talet, 176–208*. Haparanda: Tornedalskommunernas historiebokskommitté.
- Hedman, Sven-Donald, 2007. Vardagens arkeologi i Norrbotten: en personlig betraktelse. I: Inga Lundström (red.), *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*, s. 193–207. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Heinerud, Jans, 2004. Rapport över återbegravning av skelett, RAÄ 195:1, Tärna socken, Storumans kommun, Västerbottens län. Umeå: Västerbottens museum.
- Holand, Ingegerd & Sommerseth, Ingrid, 2013. Ethical Issues in the Semi-Darkness. Skeletal Remains and Sámi Graves from Arctic Northern Norway. I: Hallvard Fossheim (red.), *More than Just Bones: Ethics and Research on Human Remains*, s. 21–47. Oslo: The Norwegian National Research Ethics Committees.
- Isaksson, Pekka, 2001. Kumma kuvajainen: Rasismi rotututkimuksessa, rotuteorioiden saamelaiset ja suomalainen fyysinen antropologia. Inari: Puntsi.

- Jensen, Ola Wolfhechel, 2009. Sveriges och Finlands gemensamma forntid - en ambivalent historia : idéerom forntiden, kulturarvsbegreppet och den nationella självbilden före och efter 1809. *Fornvännen* 104 (1): 288–301.
- Jensen, Ola Wolfhechel, 2012. Makten över forntid – Exempel från den svensk-finska arkeologin och minnesvården. I: Påvel Nicklasson & Bodil Petersson (red.), *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden*, s. 51–70. Lund: Lunds universitet.
- Julku, Kyösti, 1986. *Kvenland – Kainuunmaa*. Oulu: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
- Knutsen, Nils M. & Posti, Per (red.), 2002. *La Recherche: En ekspedisjon mot nord – Une expedition vers le nord*. Tromsø: Angelica.
- Kyllingstad, Jon Røyne, 2004. *Kortskaller og langskaller: Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Kyllingstad, Jon Røyne, 2014. *Measuring the Master Race: Physical Anthropology in Norway, 1890–1945*. Cambridge: Open Book Publishers.
- Lehtola, Veli-Pekka, 2005. 'The right to one's own past': Sámi cultural heritage and historical awareness. I: Maria Lähteenmäki & Päivi Maria Pihlaja (red.), *The North Calotte: Perspectives on the histories and cultures of northernmost Europe*, s. 83–94. Inari: Puntsi.
- Lidén, Kerstin, Fjellström, Markus & Wallerström, Thomas, 2019. Nya resultat från Eskil Olssons Rounala-grävning 1915. I: *Norr-botten 2018–2019: Arkeologi*, s. 235–261. Luleå: Norrbottens museum.
- Ljungström, Olof, 2004. *Oscariansk antropologi: Etnografi, för-historia och rasforskning under sent 1800-tal*. Hedemora & Uppsala: Gidlunds.
- Ljungström, Olof, 2014. Swedish Golgotha: Anders Retzius' collection of human crania at the Karolinska Institutet according to an 1862 manuscript. *Lychnos* 2014: 159–171.
- Loeffler, David, 2005. *Contested Landscapes/Contested Heritage: history and heritage in Sweden and their archaeological*

- implications concerning the interpretation of the Norrlandian past. Umeå: Umeå University.
- Lundmark, Lennart, 2008. Stulet land: Svensk makt på samisk mark. Stockholm: Ordfront.
- Manker, Ernst, 1961. Lappmarksgravar: Dödsföreställningar och gravskick i lappmarkerna. Stockholm.
- Mathisen, Stein R., 2017. The three burials of Aslak Hætta and Mons Somby: Repatriation narratives and ritual performances. *Museum Worlds* 5 (1): 22–34.
- Meloche, Chelsea H., Spake, Laure & Nichols, Katherine L. (red.), 2021. *Working with and for Ancestors: Collaboration in the Care and Study of Ancestral Remains*. London & New York: Routledge.
- Niittyvuopio, Erva, 2021. Saamelaisten jäänteet ja kirkon rooli. <https://kaltio.fi/saamelaisten-jaanteet-ja-kirkon-rooli>
- Nilsson, Sven, 1838–1843. *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare: Ett försök i komparativa ethnografien och ett bidrag till människoslägtets utvecklings-historia*. Lund.
- Ojala, Carl-Gösta. 2009. *Sámi Prehistories: The Politics of Archaeology and Identity in Northernmost Europe*. Uppsala: Uppsala University.
- Ojala, Carl-Gösta. 2016. Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor. I: Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*, s. 983–1018. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Persson, Curt V., 2013. *På disponentens tid: Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalingar*. Luleå: Tornedalica.
- Persson, Curt, 2018. ”Då var jag som en fånge.” Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet. Övertorneå: Svenska Tornedalingars Riksförbund – Tornionlaaksolaiset.
- Proposition Kulturarvspolitik 2017 = Regeringens proposition 2016/17:116. Kulturarvspolitik. Stockholm, 23 februari 2017.
- RAÄ 2020a = God samlingsförvaltning: Stöd i hantering av mänskliga kvarlevor i museisamlingar. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

- RAÄ 2020b = God samlingsförvaltning: Stöd för museer i återlämnandeärenden. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Retzius, Anders, 1864. Anders Retzii samlade skrifter af ethnologiskt innehåll, utgifna af Svenska Läkare-sällskapet. Stockholm.
- Retzius, Gustaf, 1878. Finska kranier, jämte några natur- och litteratur-studier inom andra områden af finsk antropologi. Stockholm: Central-tryckeriet.
- Retzius, Gustaf, 1902. Skrifter i skilda ämnen jämte några bref af Anders Retzius: Samlade och utgifna af Gustaf Retzius. Stockholm: Nordiska bokhandeln.
- Retzius, Gustaf, 1910. Preface. I: Gustaf von Düben, Crania Lapponica. Stockholm: Norstedt.
- Ruohonen, Juha, 2012. Kalmistoja, kaivauksia, kallonmittausta: Fyysisen antropologian tutkimuskohteita Pohjois-Suomessa. *Faravid 2012*: 57–85.
- Schanche, Audhild, 2000. Graver i ur og berg: Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid. Karasjok: Davvi Girji.
- Schefferus, Johannes, 1956 [1673]. Lappland. Översättning från latinet av Henrik Sundin. Uppsala: Almqvist & Wiksells.
- Stångberg, Andreas, 2005. Soejvengeelle: En samisk grav i Vapsten. I: Åsa Viridi Kroik (red.), *Efter förfädernas sed: Om samisk religion*, s. 40–56. Göteborg: Boska.
- Svanberg, Fredrik, 2012. Arkeologin och rasforskningen cirka 1860–1945. I: Påvel Nicklasson & Bodil Petersson (red.), *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden*, s. 83–108. Lund: Lunds universitet.
- Svanberg, Fredrik. 2015. Människosamlarna: Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige cirka 1850–1950. Stockholm: Historiska museet.
- Svestad, Asgeir, 2013. What Happened in Neiden? On the Question of Reburial Ethics. *Norwegian Archaeological Review* 46 (2): 194–242.
- Svestad, Asgeir, 2019. Caring for the dead? An alternative perspective on Sámi reburial. *Acta Borealia* 36 (1): 23–52.

- Tenerz, Hugo, 1962. Ur Norrbottens finnbygds och dess befolknings tidigare historia samt Den svenska infiltrationen i övre finnbygden under 1600- och 1700-talen. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Wallerström, Thomas, 2006. Vilka var först? En nordskandinavisk konflikt som historisk-arkeologiskt dilemma. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Wallerström, Thomas, 2017. Kunglig makt och samiska bosättningsmönster: Studier kring Väinö Tanners vinterbyteori. Oslo: Novus.
- Weymarn, Edvard, 1881. Crânes trouves en Vesterbothnie á Muonioniska, gouvernement de Norrbotten (Suède). Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 35: 95–98.
- Wiklund, Karl Bernhard, 1895. Nationaliteterna i Norrland: Litet historia och några framtidsvyer. Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri 1895: 369–386.
- Wiklund, Karl Bernhard, 1896. Om kvänerna och deras nationalitet. Arkiv för nordisk filologi 12: 103–116.
- Wiklund, Karl Bernhard, 1916. Rounala kyrka. Uppsala.

Internetkällor

- Fornsök = <<https://app.raa.se/open/fornsok>>
(Kulturmiljöregistret, förvaltad av Riksantikvarieämbetet, online).
- Historiska museet online-katalog =
<https://mis.historiska.se/mis/sok/sok.asp>.
- Læstadiusarkivet 1835 = Brev från L.L. Læstadius till Jac. G. Agardh 1835-07-20, Læstadius brev till akademiker 1818–1860, Læstadiusarkivet, <<http://www.laestadiusarkivet.se>>. Original i Lunds universitetsbibliotek.
- Læstadiusarkivet 1846 = Brev från L.L. Læstadius till C.J. Sundevall 1846-09-XX, Læstadius brev till akademiker 1818–1860, Læstadiusarkivet, <<http://www.laestadiusarkivet.se>>. Original i Kungl. Vetenskapsakademiens arkiv.

SÖ 2000:2 = Ramkonvention om skydd för nationella minoriteter,
<https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/sveriges-internationella-overenskommelser/2000/01/so-20002>.

United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples =
http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf.

Personlig kommunikation

Jenny Bergman, Lunds universitet, Lund, maj 2021.

Emma Boman, Norrbottens museum, Luleå, april 2022.

Eeva-Kristiina Harlin, Siida – samiskt museum, Inari, februari 2022.

Anne Ingvarsson, Museum Gustavianum, Uppsala universitet,
Uppsala, december 2020 – april 2022.

Johnny Karlsson, Historiska museet, Stockholm, december 2021

Olof Ljungström, Karolinska institutet, Stockholm, juni 2021
– april 2022.

Eija Ojanlatva, Siida – samiskt museum, Inari, april 2022.

5 Kommissionens fortsatta arbete

5.1 Inledning

Som nämnts i avsnitt 1.2 är kommissionens uppdrag mycket brett och berör ett stort antal tematiska områden. I denna delredovisning har kommissionen presenterat en del av de forskningsresultat som hittills framkommit vad gäller frågor som rör rasbiologiska undersökningar och mänskliga kvarlevor. Dessa områden rör endast en liten del av kommissionens breda uppdrag.

Kommissionen har identifierat ett antal områden som primära för den språk- och kulturförändring som skedde under 1800- och 1900-talen. Mot bakgrund av detta prioriterar kommissionen följande tematiska områden i sitt arbete med slutbetänkandet:

- försvenskningens processens och assimilationspolitikens betydelse och konsekvenser för minoriteten, minoritetsspråket och kulturens förutsättningar att bevaras och utvecklas i Sverige
- utbildningsväsendets relation till och behandling av minoritetsspråket, dess talare och enskildas erfarenheter av detta samt annat agerande och andra insatser riktade mot barn och unga som syftade till att stärka det svenska språket och majoritetskulturen
- arbetsstugornas tillkomst, förhållandena på arbetsstugorna och enskildas erfarenheter från arbetsstugorna
- förutsättningar för upprättelse och försoning på individ- och grupp-nivå.

I detta avsnitt beskriver vi de olika tematiska områden som vi arbetar med inför vår slutrapportering. Men utöver arbetet med de tematiska områdena lägger kommissionen stor vikt vid det omfattande och angelägna intervjuarbetet som förväntas pågå några månader till.

Parallellt med intervjuerna pågår även referatskrivning av berättelserna för att de senare ska kunna analyseras av kommissionen under hösten 2022 och våren 2023. Vi genomför också egna undersökningar i form av t.ex. arkivsökningar. Sammantaget är ambitionen att få en så bred bild som möjligt av erfarenheter och forskning, vilket sedan kan ligga till grund för de förslag på åtgärder som vi kommer att presentera i slutbetänkandet.

5.2 Kommissionens arbete utifrån tematiska områden

Kommissionens temaområden genomsyrar arbetet och påverkar t.ex. vilka frågor vi ställer när vi samlar in berättelser. Eftersom kommissionen enligt direktiven ska redovisa existerande forskning på området har vi anlitat ett antal forskare för att genomföra studier inom de olika tematiska områdena. Nedan kommer vi att beskriva de forskningsstudier som i dagsläget pågår och som kommer att presenteras i slutbetänkandet.

5.2.1 Assimileringspolitikens anspråk på språk- och kulturförändring

Utgångspunkten för kommissionens kartläggning och granskning är som ovan nämnts assimileringspolitikens anspråk på språk- och kulturförändringar. Fokus är vidare att skildra konsekvenserna för minoriteten som kollektiv.

För att beskriva det historiska skeende som påverkade minoriteten att helt eller delvis förlora språk, kultur, identitet och namn till förmån för en bredare nationell tillhörighet med svenskt språk och kultur som bärande element, används en taxonomi av faktorer som kan förklara språkbyte eller språkbevarande. Modellen är utarbetad av tvåspråksforskarna Kenneth Hyltenstam och Linus Stroud och den grupperar ett antal faktorer som karaktäriserar samhällssituationer där språkbyte eller språkbevarande förekommer.¹ Modellen berör

¹ Hyltenstam, K. & Stroud, C. (1990), *Språkbyte och språkbevarande i ett internationellt perspektiv med särskilt beaktande av situationen för samiskan i Sverige. Underlagsrapport utgiven av samerättsutredningen*. SOU 1990:84. Stockholm: Allmänna förlaget. bearbetad form presen-

relationen mellan minoritet och majoritet i samhället i stort (samhällsnivå), interna förhållanden inom minoriteten (gruppnivå) samt individens beteende eller uppfattning (individnivå).

En språkbytesprocess kan beskrivas som en process där ett språk stegvis förlorar funktioner, talare och uttrycksmedel. Orsakerna till en språkbytesprocess kan vara många och processen sker ofta i etapper. Detta är särskilt vanligt om minoriteten utsätts för ett starkt assimileringsstryck från majoritetens sida. Modellen visar att språkbytesprocessen i stor utsträckning sker utanför den enskilda individens eller gruppens kontroll. I stället är den beroende av hela samhällssituationen. Genom att visa att en enskild människas möjligheter att påverka skeendet, eller att de strukturella förutsättningarna är mycket begränsade, kan ansvaret lyftas från den enskilda individen, vilket skulle kunna vara en del i en kollektiv upprättelseprocess.

Även om kommissionen antar perspektivet att assimileringspolitik i huvudsak handlar om språk- och kulturförändrande åtgärder rymmer begreppet en mångfald konnotationer beroende på om man ger det en språklig, kulturell, geografisk, ekonomisk, ideologisk eller politisk innebörd. Det sammanfattar alla tänkbara faktorer som på olika sätt påverkat minoriteten folkgruppshierarkier och maktstrukturer som marginaliserat olika grupper mentalt, socialt och politiskt dock med utgångspunkten att kartläggningen och granskningen sätter dessa i relation till språk- och kulturbytesprocessen.

För att belysa denna frågeställning har kommissionen bl.a. ingått ett avtal med Kenneth Hyltenstam och Linus Salö, professor emeritus respektive docent vid Centrum för tvåspråkighetsforskning, Institutionen för svenska och flerspråkighet vid Stockholms universitet, om en studie av den språkliga försvenskningen av meänkieliområdet under 1800- och 1900-talen. Studien ska beskriva dels hur centrala politiska beslut och det lokala genomförandet av dessa under lång tid har påverkat minoritetens mönster för språkanvändning, dels rådande ideologiska trender betydelse för språkbytet. Studien ska också belysa de socialpsykologiska effekterna av språkkontakten mellan minoritet och majoritet, särskilt i relation till de ojämlika maktförhållandena. Slutligen innefattar uppdraget att Hyltenstam och Salö på ett övergripande plan ska resonera om dagens situation

terades den i en bok på förlaget Studentlitteratur året därpå. Hyltenstam, K. & Stroud, C. (1991), *Språkbyte och språkbevarande. Om samiskan och andra minoritetsspråk*. Lund: Studentlitteratur.

och möjligheterna för språkrevitalisering utifrån aktuell lagstiftning om nationella minoriteter och minoritetsspråk.

Kommissionen har även ingått ett avtal med Leena Huss, professor emerita i finsk-ugriska språk vid Hugo Valentin-centrum vid Uppsala universitet, angående en forskningsöversikt om flerspråkighet, språkförlust och språklig revitalisering. I översikten ska ingå aktuell forskning om relationen mellan språkförlust, revitalisering, socioemotionell och kognitiv utveckling samt hälsa. Översikten ska presentera både nationella och internationella utgångspunkter och redogöra för stigmatiseringsproblem i relation till språk och identitet, det ärvda stigmat och genusaspekten. Studien ska sätta dessa processer i perspektivet av ett ökat intresse bland nutidens unga för det språk man aldrig fick lära sig. I studien ska även språkspärrar och andra psykologiska fenomen i språkinlärning diskuteras.

5.2.2 Skolpolitiken i meänkielitalande områden

Enligt direktiven ska utredningen redovisa existerande forskning på området men också fortlöpande ha kontakt och dialog med minoriteten. Därför har vi skäl att ta vår utgångspunkt i frågeställningar som har identifierats som gemensamma av både forskare och minoritet. En sådan fråga gäller språkförbudet. Enligt tidigare forskning saknades ett formellt förbud mot att tala meänkieli i skolorna, men hur stämmer det överens med den allmänna uppfattningen om att det har handlat om ett förbud? Hur uppkom det informella förbudet och varför valde staten 1957 att officiellt upphäva det? Vad ansåg den meänkielitalande befolkningen om reformerna? Var föräldrar så odelat positiva till helsvensk undervisning som makthavare gjorde gällande och vad var orsaken i så fall? Togs inga initiativ till försvar för barnens rätt till att utveckla det egna språket? Vilket var det dominerande synsättet i språkfrågan och förhållningsättet till hjälpspråk i skolan? Är det möjligt att se attitydförändringar över tid bland lärare, präster och beslutsfattare i meänkieliområdet?

Kommissionen har gett i uppdrag till Lars Elenius, professor emeritus i historia vid Luleå tekniska universitet, att framställa en forskningsöversikt och en studie som behandlar skol- och skolpolitiken i minoritetsområdet.

Studien baseras på tidigare genomförda intervjuer med skolelever bosatta i meänkieliområdet och gäller attityder och förhållningssätt bland elever, lärare och föräldrar till den språkpolitik som svenska staten och kyrkan bedrev i skolan från 1935 och framåt.

5.2.3 Tornedalens folkhögskola

När Tornedalens folkhögskola startade sin verksamhet 1899 hade den en tydlig agenda. Skolan grundades för ”odlandet av svenskt språk och svensk kultur” och har i efterhand av forskare och minoritet betraktats som ett av assimileringens starkaste landmärken. Förutom utbildningar i jordbruk och lanthushållning ansvarade man för biblioteksverksamhet och för att sprida litteratur på svenska i stora delar av meänkieliområdet och man organiserade även folkbildningsinsatser i form av s.k. bygdekurser. De flesta kommuner ordnade bygdekurser – i en del byar ända fram till 1976 när statsbidraget drogs in. Lärarna utgick från folkhögskolan och kurserna tillkom som ett komplement till skolans försvenskningens verksamhet.

Folkhögskolan har under sin mer än hundraåriga historia spelat en betydelsefull roll som utbildare och folkbildare i Tornedalen. Inte minst för många unga kvinnor var skolan en språngbräda ut i livet och öppnade karriärmöjligheter som fram till dess inte funnits.

Utgångspunkten är att undersöka om skolans svenskhetsideal, sociala könskonstruktioner och normer påverkat elever till assimilering och utflyttning.

Kommissionen har ingått ett avtal med filosofie doktor i musikvetenskap Marja Mustakallio, om en kunskapsöversikt om Tornedalens folkhögskola ur en ideologisk och historisk kontext. Studien ska granska folkhögskolans roll i assimileringens politik, särskilt i relation till kvinnors frigörelse i Tornedalen. Studien baseras primärt på arkivforskning och tar sin utgångspunkt i den övergripande frågan om och på vilket sätt Tornedalens folkhögskola som förmedlare av svenskt språk och svenska kulturella ideal kom att påverka kvinnor som var elever på skolan 1899–1958 vad gäller yrkesval, utbildning och karriärväg samt utflyttning.

5.2.4 Arbetsstugorna

Forskningen visar att Tornedalen under 1800-talet hade det sämre ekonomiskt ställt än övriga Norrbotten. Under 1900-talet befastes, inte minst genom Svenska kyrkans inflytande, en långvarig fördom om ”det fattiga Tornedalen” i offentligheten. Geografin beskrevs ofta nedsättande och som en perifer landsända, där jordbruket var underutvecklat och människorna enfaldiga. Den negativa bilden förstärktes nödvintern 1902–1903 – en period som plågade befolkningen, på grund av att skördarna var dåliga och kylan långvarig. Nödhjälpskommittéer i Sverige och länet distribuerade akut hjälp till behövande och även barnens situation uppmärksammades. Snart kom även deras möjligheter till skolgång under diskussion.

Åtta provisoriska arbetsstugor öppnade efter nyåret 1903 i Arjeplog, Arvidsjaur, Jellivaara/Gällivare, Jokmukka/Jokkmokk, Korpilompolo/Korpilombolo, Pajala, Pello och Tärantö/Tärendö. Tjugotalet arbetsstugor fanns i Norrbotten mellan 1903 och 1954, varav de flesta fanns inom det meänkielitalande området.

Arbetsstugorna bestod av byggnader som rymde sovsalar för 30–40 barn, personalbostad, slöjdsalar och köksutrymmen. De sörjde för de basala behoven i form av mat, kläder, skor och hygien. Samtidigt säkerställdes barnens skolgång eftersom arbetsstugorna i regel låg ett stenkast från skolhuset. Barnen fick dagligen genomföra könsuppdelade hushållssysslor samt lära sig hantverk. Under långa tider var barnen helt eller delvis separerade från hemmet och familjemiljön.

I början fanns inget dokumenterat språkförbud men med tiden blev meänkieli förbjudet och inskrivet i arbetsstugornas instruktion. Intagningen till arbetsstugan var till en början baserad på fattigdom i hemmet, avstånd till skolan eller vanvård i hemmet, men med tiden spelade de socioekonomiska faktorerna ut sin roll som antagningskriterier.

Mellan 30 och 40 barn togs in varje läsår. Totalt kom över 5 500 barn inskrivna på ett 20-tal arbetsstugor i Norrbotten och ett 60-tal föreståndarinnor arbetade på Norrbottens arbetsstugor under åren. Arbetsstugorna stängdes officiellt 1954, då verksamheten kommunaliserades, men en tid drevs de vidare som skolhem innan de till sist upphörde.

Trots att arbetsstugorna startade som ett välgörenhetsprojekt som byggde på solidaritet och insamling av medel, förändrades arbetsstugornas karaktär successivt och knöts med åren allt närmare skolorga-

nisationen. Verksamheten bedrevs senare med hjälp av statsstöd. Arbetsstugorna var precis som statsskolorna organisatoriskt och verksamhetsmässigt bundna till Luleå stift. Att kyrkliga företrädare organiserade verksamheten gav inflytande och ökade arbetsstugornas legitimitet. Kyrkan upptog rikskollekt till arbetsstugorna varje år t.o.m. 1944 i kyrkor runt om i landet säger också något om hur involverad kyrkan var i barnens liv och arbetsstugornas öden och hur pass prioriterad frågan ansågs vara. Det operativa ansvaret övergick dock under en tid från Länsstyrelsen till Luleå stift, vilket väcker frågor om ansvarsfördelningen mellan kyrka och stat. Förekomsten av dokument som visar att kommuner ansökte om att få etablera arbetsstuga, problematiserar och ställer fler frågor om ägarförhållandena.

Kommissionen har gett Daniel Nilsson Ranta, universitetslektor vid Sociologiska institutionen vid Uppsala universitet, i uppdrag att genomföra en forskningsöversikt och en studie om arbetsstugorna i meänkieliområdet i relation till andra skolhemsliknande institutioner i Sverige. Forskningsöversikten ska redovisa existerande forskning och sätta arbetsstugorna i ett nationellt och internationellt perspektiv. Studien tar utgångspunkt i den övergripande frågan huruvida barn på arbetsstugor i meänkieliområdet behandlades annorlunda än barn i andra jämförbara verksamheter i andra delar av landet.

5.2.5 Kyrkohistorisk studie

Av direktivet framgår att det behövs en kartläggning och allsidig granskning av den svenska statens och Svenska kyrkans ageranden under 1800- och 1900-talen för att införa svenska sedvänjor och svenska språket inom meänkielitalande områden. Svenska kyrkan har träffat avtal med Urban Claesson, professor i kyrkohistoria vid Uppsala universitet om en analys av om tornedalingar, kväner och lantalaiset marginaliserats av en nationellt orienterad historieskrivning. Studien kommer att ta sin utgångspunkt i tidigare forskning om hur vissa delar av landet marginaliserats i berättelsen om Sverige och den ska bidra till kritiska perspektiv på nationellt historieskrivande om Svenska kyrkan samt undersöka i vilken mån den kyrkligt förankrade etniska nationalismen varit riktningsgivande för kyrkligt agerande i Tornedalen:

- Har kyrkans företrädare bidragit till etniskt, språkpolitiskt och rasbiologiskt stigmatiserande av tornedalingar, kväner och lantalauset?
- Går detta att förklara genom kopplingen till exempelvis ungyrkorörelsen?
- Är det möjligt att identifiera ideologiska samband mellan den nya kyrkonationalism som växte fram och det nybildande Luleå stift (1904) samt dess ageranden och ställningstaganden till exempelvis den finskspråkiga laestadianska väckelsen?

Uppdragsbeskrivningen har tagits fram i dialog mellan Uppsala universitet, Svenska kyrkan och kommissionen.

5.2.6 Den laestadianska väckelserörelsen och överheten

Ett överordnat intresse i nationalstatsbygget var strävan efter uniformitet. Den bakomliggande tanken – att de verkliga gränserna inte är de som finns utritade på en karta utan de sociala gränser som utgörs av språklig och kulturell gemenskap – var framsprungen ur nationalismen. I syfte att befästa den svenska nationalstaten blev det därför viktigt att hela befolkningen införlivades i samma gemenskap.

Den religiösa motsvarigheten till nationalstaten har kallats för folkkyrkan. I Sverige växte folkkyrkotanken fram särskilt under 1900-talets början. Samma intresse av att skapa likformighet i tron stärkte folkets känsla för nationen och för kyrkan som maktfaktor i samhället.

Lika svårt som det är att historiskt skilja kyrkan från staten är att förstå Tornedalen om man bortser ifrån laestadianismens roll för utvecklingen. Det fanns en social sprängkraft i den laestadianistiska väckelsen som hotade kyrkans starka ställning. Väckelsen överbyggade kultur- och språkgränser och samlade samisktalande, finsktalande och meänkielitalande befolkning på ett sätt som gav den en nationsöverskridande dimension, och dess folkliga förankring och starka lekmannainslag gjorde väckelsen svärbemästrad för det kyrkliga ledarskapet som eftersträvade uniformitet. Det gemensamma språket i laestadianismen blev finska, vilket sågs som ett heligt språk som förenade människor mer än skiljde dem åt. Laestadianismen blev också en ideologisk motrörelse till folkskolan. Men det var inte

bara det envisa bruket av finska som predikospråk och självårdspråk som förargade biskopar och kyrkliga företrädare mest utan det handlade om att väckelserörelsen var kulturellt oåtkomlig för den kyrkliga makten. Det utgjorde rörelsens politiska sprängkraft.

I diskussionen om språkfrågan och faktorerna bakom minoritetens pragmatiska hållning till införandet av svenska i skolan har sociala, ekonomiska och politiska orsaker berörts. Däremot har de religiösa orsakerna inte belysts hittills. Enligt forskningen fanns till en början en tveksamhet till folkskolan inom laestadianismen, men det dröjde inte länge förrän tongivande laestadianer aktivt tog ställning för införandet av det svenska språket. Folkskoleinspektören och initiativtagaren till statsskolorna P.O. Grape var en sådan person. Grape var tornedaling och själv finskspråkig sedan barnsben samt kyrkoherde och aktiv laestadian.

Mot denna bakgrund har kommissionen anlitat forskaren i teologi Gerd Snellman, fakulteten för humaniora, psykologi och teologi, Åbo Akademi för att genomföra en studie om laestadianismens språkpåverkan. I uppdraget ingår bl.a. att ta fram en studie som undersöker den religiösa motivbilden inom laestadianismen i språkfrågan, dels utifrån befintlig forskning om laestadianismen, dels utifrån skrivelser och debattinlägg i tidskrifter som lästes i Tornedalen.

5.2.7 Avvittringen

Under tiden för kommissionens arbete har det inkommit synpunkter dels om behovet av en utredning om avvittring rent allmänt, dels om behovet av att utreda frågan om hur vissa regler beträffande slåttermysar tillämpades. Enskilda personer har även överlämnat skriftliga handlingar till kommissionen som gäller uppgifter om oklarheter kring rättigheter knutna till specifika fastigheter samt protokollshandlingar som härrör från indragning av ströängar (statens benämning av slåttermysar) enligt 1921 års lag om ströängars indragande till kronan.

Mot bakgrund av de synpunkter och handlingar som inkommit till kommissionen är det nödvändigt att sammanställa en kunskapsöversikt om statens hantering av frågan om slåttermysar. Det rör sig alltså inte om en kunskapsöversikt om slåttermysar rent allmänt, utan utgångspunkten är hur staten har hanterat de krav om utredning av problemet kring slåttermysar som ställts vid olika tillfällen.

Kommissionen har därför gett i uppdrag till Eivind Torp, docent i juridik vid Mittuniversitetet, att sammanställa en kunskapsöversikt över statens hantering av frågan om slåttermysar. I sammanställningen ska han särskilt ta hänsyn till aspekter som kan vara av betydelse utifrån kommissionens utredningsuppdrag.

5.3 Sammanfattning

Sammanfattningsvis har kommissionen anlitat nio forskare inom de olika tematiska områdena. Det är för tidigt i kommissionens arbete att i nuläget presentera åtgärder innan kommissionen har samlat in tillräckligt med kunskap och genomfört intervjuerna med minoriteten. Det står dock redan nu klart att mer forskning behövs inom området bl.a. markfrågor, avvitrning, mänskliga kvarlevor, renskötsel, rennärlagens betydelse för minoriteten och dess betydelse för dagens samhälle.

Kommittédirektiv 2020:29

Uppgörelse med historiska kränkningar och övergrepp mot tornedalingar, kväner och lantalaiset

Beslut vid regeringssammanträde den 19 mars 2020

Sammanfattning

En kommitté i form av en sannings- och försoningskommission för granskning av kränkningar och övergrepp mot tornedalingar, kväner och lantalaiset ska utreda den assimileringspolitik som bedrevs av svenska staten under 1800- och 1900-talen samt verka för att minoritetens historiska erfarenheter synliggörs. Syftet är att bidra till att ge minoriteten en kollektiv upprättelse, främja försoning och motverka att något liknande händer i framtiden.

Kommissionen ska bl.a.

- kartlägga och granska assimileringspolitiken och dess konsekvenser för minoriteten, grupper inom minoriteten och enskilda,
- sprida information för att öka kunskapen om minoriteten och dess historiska erfarenheter, och
- lämna förslag till fortsatta insatser för att bidra till upprättelse och främja försoning.

Uppdraget ska redovisas senast den 16 maj 2022.

Uppdraget för en sannings- och försoningskommission

Tornedalingar, kväner och lantalaiset var bosatta i Sverige långt före den nuvarande svenska statsbildningen. Såväl staten som den svenska kyrkan och eventuellt andra aktörer har genom tiderna varit delaktiga i att på olika sätt undertrycka minoriteten, dess språk och dess kultur. Den förda assimileringpolitiken har drabbat minoriteten som grupp men också inneburit kränkningar och övergrepp av enskilda individer inom minoriteten.

Ett steg mot upprättelse för tornedalingar, kväner och lantalaiset togs när Sverige år 2000 ratificerade Europarådets ramkonvention till skydd för nationella minoriteter (SÖ 2000:2) och den europeiska stadgan om landsdelseller minoritetsspråk (SÖ 2000:3). Tornedalingar erkändes då som en av Sveriges fem nationella minoriteter och meänkieli som ett nationellt minoritetsspråk i Sverige (prop. 1998/99:143). Målet för den nu gällande politiken för nationella minoriteter är att ge skydd för minoriteterna och stärka deras möjlighet till inflytande samt stödja de historiska minoritetsspråken så att de hålls levande (prop. 2008/09:1 utg.omr. 1, bet. 2008/09:KU1, rskr. 2008/09:83).

För minoritetspolitikens fortsatta utveckling krävs en bred gemensam förståelse av de historiska händelser som lett fram till dagens situation. Den 29 maj 2017 beslutade därför Regeringskansliet (Kulturdepartementet) om medel till Svenska Tornedalingars Riksförbund – Tornionlaaksolaiset (STRT) för genomförande av en förstudie om det historiska förhållandet mellan svenska staten och tornedalingar samt meänkielitalande. I förstudien *Då var jag som en fånge – Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen* (Ku2018/00859/CSM), redogörs det översiktligt för de historiska skeendena och olika aspekter av den assimileringprocess som staten och Svenska kyrkan bedrev mot minoriteten. Den bärande delen i förstudien utgörs av ett tjugotal vittnesmål från individer med egna erfarenheter av påtvingat språkbyte, rasbiologiska undersökningar och andra kränkningar och övergrepp. Förstudien pekar på behovet av ytterligare forskning, däribland forskning som lyfter fram kvinnors situation.

För att bidra till att ge minoriteten en kollektiv upprättelse och främja försoning är det nödvändigt att i hela Sverige öka kunskapen om de historiska oförrätter som begåtts och de trauman som lever

vidare än i dag. Härigenom kan kommissionens arbete också bidra till att något liknande inte händer i framtiden.

Kartlägga och granska assimileringpolitiken

Det behövs en kartläggning och allsidig granskning av svenska statens och Svenska kyrkans ageranden under 1800- och 1900-talen för att införa det svenska språket och svenska sedvänjor inom meänkielitalande områden. Assimileringspolitiken har genomförts på olika nivåer i samhället och av såväl offentliga som eventuellt andra aktörer. En analys av politiska beslutsfattaress, myndigheters, Svenska kyrkans och det statligt finansierade forskarsamhällets roll, ställningstaganden och ansvar i genomförandet av denna politik måste göras utifrån ett historiskt perspektiv. I förstudien framkommer att det råder stor brist på forskning som belyser tornedalingars, kväners och lantalaisets förhållande till staten. Utöver att redovisa existerande forskning på området är det därför nödvändigt att kommissionen använder sig av arkivmaterial och annat källmaterial i samråd med berörda forsknings- och arkivinstitutioner. Det är särskilt angeläget att förekomsten av kränkningar och övergrepp mot meänkielitalande barn inom ramen för, och i anslutning till, deras skolgång granskas och att den ännu levande äldre generationens vittnesmål från både män och kvinnor dokumenteras och bevaras.

Kommissionen ska

- kartlägga och granska den assimileringspolitik som bedrevs mot tornedalingar, kväner och lantalaiset på nationell, regional och lokal nivå under 1800- och 1900-talen och relevanta aktörers ansvar vid genomförandet av denna politik,
- bjuda in enskilda, också unga, att lämna vittnesmål och berättelser om sina egna eller närståendes erfarenheter,
- analysera omfattningen av och orsakerna till att tornedalingar, kväner och lantalaiset utsattes för rasbiologiska undersökningar samt undersöka hur övergreppen finansierades,
- analysera och redovisa andra historiska aspekter och förhållanden som kan bedömas ha påverkat situationen för tornedalingar, kväner och lantalaiset, t.ex. industrialiseringen, förflyttningen av arbetskraft och uppbyggnaden av välfärdssamhället, och

- analysera konsekvenserna för minoriteten, grupper inom minoriteten och enskilda, också utifrån yngre generationers perspektiv.

Sprida information om den nationella minoritetens historiska erfarenheter och lämna förslag till fortsatta insatser

Tornedalingars, kväners och lantalaisets historia är en självklar del av historien om Sverige i går, i dag och i framtiden. Samtidigt har allmänheten i Sverige i regel låg kännedom om såväl den nationella minoriteten tornedalingar som det nationella minoritetsspråket meänkieli, som även talas av kväner och lantalaiset. Likaså är kunskapen låg – också inom minoriteten – om den systematiska assimileringssprocess som ägt rum så sent som under 1900-talet och om konsekvenserna av den förda assimileringsspolitiken. Det finns därför behov av ökad kunskap i hela landet. Tornedalingars, kväners och lantalaisets historiska erfarenheter påverkar fortfarande självbilden och identitets-, språk- och kulturutvecklingen inom den nationella minoriteten. Skyddsåtgärder och insatser för att bevara och revitalisera det nationella minoritetsspråket meänkieli har vidtagits. Sådana åtgärder bedöms dock inte tillräckliga för att ge upprättelse och läka de smärtsamma minnen av assimileringsspolitiken som många äldre meänkielitalande bär med sig och som har förts vidare till andra generationer. Det är vidare angeläget att försoningsprocessen fortsätter långsiktigt även efter att kommissionens arbete avslutats och att insamlat material arkiveras och bevaras för framtida generationer och för vidare forskning.

Det ingår inte i uppdraget att överväga eventuella ansvarsfrågor i enskilda fall eller ekonomisk kompensation till enskilda som drabbats.

Kommissionen ska

- sprida information om tornedalingars, kväners och lantalaisets historiska erfarenheter på både svenska och meänkieli,
- delta i den allmänna debatten kring den kompletterande kunskap som framkommer, och
- lämna förslag till fortsatta insatser för att bidra till upprättelse och främja försoning.

Kontakter och redovisning av uppdraget

Kommissionen ska i sitt uppdrag ha fortlöpande kontakt och dialog med minoriteten. I kontakterna med enskilda ska hänsyn tas till de individuella trauman som kommissionens arbete kan väcka till liv. Kommissionen ska samråda med relevanta myndigheter och organisationer i genomförandet av uppdraget. För att hälso- och sjukvården respektive socialtjänsten ska ha god beredskap att vid behov stödja tornedalingar, kväner och lantalaiset som erfarit kränkningar och övergrepp i assimileringsprocessen ska kommissionen fortlöpande informera Socialstyrelsen om sitt arbete. Insamlingen av vittnesmål och berättelser ska ske i dialog med berörda forskningsinstitutioner och lokala organisationer. Kommissionen ska nära följa arbetet i den norska sanningskommissionen som rör samer, kväner och norskfinnar samt motsvarande arbete i Finland och i andra länder.

Uppdraget ska redovisas senast den 16 maj 2022. Det står kommissionen fritt att dessförinnan redovisa delar av arbetet i ett eller flera delbetänkanden.

(Kulturdepartementet)

Kommittédirektiv 2021:49

Tilläggsdirektiv till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset (Ku 2020:01)

Beslut vid regeringssammanträde den 23 juni 2021

Förlängd tid för uppdraget

Regeringen beslutade den 19 mars 2020 kommittédirektiv om uppgörelse med historiska kränkningar och övergrepp mot tornedalingar, kväner och lantalaiset (dir. 2020:29). Kommittén har tagit sig namnet Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

Kommissionen har i uppdrag att utreda den assimileringspolitik som bedrevs av svenska staten under 1800- och 1900-talen samt verka för att minoritetens historiska erfarenheter synliggörs. Kommissionens arbete ska bidra till att ge minoriteten en kollektiv upprättelse, främja försoning och motverka att något liknande händer i framtiden. Uppdraget skulle enligt direktiven redovisas senast den 16 maj 2022. Det stod kommissionen fritt att dessförinnan redovisa delar av arbetet i ett eller flera delbetänkanden.

Utredningstiden förlängs. Ett delbetänkande ska lämnas senast den 16 maj 2022.

Uppdraget i övrigt ska redovisas senast den 15 maj 2023.

(Kulturdepartementet)

Karta över orter där kaffemöten hållits

Statens offentliga utredningar 2022

Kronologisk förteckning

1. Förbättrade åtgärder när barn misstänks för brott. Ju.
2. En skärpt syn på brott mot journalister och utövare av vissa samhällsnyttiga funktioner. Ju.
3. Sveriges tillgång till vaccin mot covid-19 – framgång genom samarbete och helgardering. S.
4. Minska gapet. Åtgärder för jämställda livsinkomster. A.
5. Innehållsvillkor för public service på internet – och ordningen för beslut vid förhandsprövning. Ku.
6. Hälso- och sjukvårdens beredskap – struktur för ökad förmåga. Del 1 och 2. S.
7. Kunskapsläget på kärnavfallsområdet 2022. Samhället, tekniken och etiken. M.
8. Rätt och rimligt för statligt anställda. Fi.
9. Avfallsbeskattning – En fråga om undantag? Fi.
10. Sverige under pandemin. Volym 1 Samhällets, företagens och enskildas ekonomi. Volym 2 Förutsättningar, vägval och utvärdering. S.
11. Handlingsplan för en långsiktig utveckling av tolktjänsten för döva, hörselskadade och personer med dövblindhet. S.
12. Startlån till förstagångsköpare av bostad. Fi.
13. Godstransporter på väg – vissa frågeställningar kring ett nytt miljöstyrande system. Fi.
14. Sänk tröskeln till en god bostad. Fi.
15. Sveriges globala klimatavtryck. M.
16. Ett förstärkt lagstöd för utlämnande av sekretesskyddade uppgifter till utlandet. Fö.
17. En modell för att mäta och belöna progression inom sfi. U.
18. EU:s förordning om terrorism-innehåll på internet – kompletteringar och ändringar i svensk rätt. Ju.
19. Utökade möjligheter att använda hemliga tvångsmedel. Ju.
20. Privatkopieringsersättningen i framtiden. Ju.
21. Rätt för klimatet. M.
22. Vägen till ökad tillgänglighet – delaktighet, tidiga insatser och inom lagens ram. S.
23. En oavvislig ersättningsrätt? Ju.
24. Materieförsörjningsstrategi. För vår gemensamma säkerhet. Fö.
25. Nya krav på betaltjänstleverantörer att lämna uppgifter. Fi.
26. Extraordinära smittskyddsåtgärder – en bedömning. S.
27. Begränsningar i möjligheterna för vissa aktörer att få tillstånd att bedriva öppenvårdsapotek. S.
28. Vår demokrati – värd att värna varje dag. Volym 1 och Volym 2, Antologin 100 år till. Ku.
29. Inkomstskatterapporter och några redovisningsfrågor. Ju.
30. Korttidsarbete under pandemin – en utvärdering av stödets betydelse. Fi.
31. Rätt och lätt – ett förbättrat regelverk för VAB. S.
32. Ko ihmisarvoa mitathiin. Tornionlaaksoalaisitten, kväänitten ja lantalaisitten eksklyteerinki ja assimileerinki Då människovärdet mättes. Exkludering och assimilering av tornedalningar, kväner och lantalaiset.

Statens offentliga utredningar 2022

Systematisk förteckning

Arbetsmarknadsdepartementet

Minska gapet. Åtgärder för minskade livsinkomster. [4]

Finansdepartementet

Rätt och rimligt för statligt anställda. [8]

Avfallsbeskattning – En fråga om undantag? [9]

Startlån till förstagångsköpare av bostad. [12]

Godstransporter på väg – vissa frågeställningar kring ett nytt miljöstyrande system. [13]

Sänk tröskeln till en god bostad. [14]

Nya krav på betaltjänstleverantörer att lämna uppgifter. [25]

Korttidsarbete under pandemin – en utvärdering av stödets betydelse. [30]

Försvarsdepartementet

Ett förstärkt lagstöd för utlämnande av sekretesskyddade uppgifter till utlandet [16]

Materielförsörjningsstrategi. För vår gemensamma säkerhet. [24]

Justitiedepartementet

Förbättrade åtgärder när barn misstänks för brott. [1]

En skärpt syn på brott mot journalister och utövare av vissa samhällsnyttiga funktioner. [2]

EU:s förordning om terrorisminnehåll på internet – kompletteringar och ändringar i svensk rätt. [18]

Utökade möjligheter att använda hemliga tvångsmedel. [19]

Privatkopieringsersättningen i framtiden. [20]

En oavvislig ersättningsrätt? [23]

Inkomstskatterapporter och några redovisningsfrågor. [29]

Kulturdepartementet

Innehållsvillkor för public service på internet – och ordningen för beslut vid förhandsprövning. [5]

Vår demokrati – värd att värna varje dag. Volym 1 och Volym 2, Antologin 100 år till. [28]

Ko ihmisarvoa mitathiin. Tornionlaakso-laisitten, kväänitten ja lantalaisitten eksklyteerinki ja assimileerinki
Då människovärdet mättes.
Exkludering och assimilering av torne-dalingar, kväner och lantalaiset. [32]

Miljödepartementet

Kunskapsläget på kärnavfallsområdet 2022. Samhället, tekniken och etiken. [7]

Sveriges globala klimatavtryck. [15]

Rätt för klimatet. [21]

Socialdepartementet

Sveriges tillgång till vaccin mot covid-19 – framgång genom samarbete och helgardering. [3]

Hälso- och sjukvårdens beredskap – struktur för ökad förmåga. Del 1 och 2. [6]

Sverige under pandemin. Volym 1 Samhällets, företagens och enskildas ekonomi. Volym 2 Förutsättningar, vägval och utvärdering. [10]

Handlingsplan för en långsiktig utveckling av tolktjänsten för döva, hörselskadade och personer med dövblindhet. [11]

Vägen till ökad tillgänglighet
– delaktighet, tidiga insatser och inom
lagens ram. [22]

Extraordinära smittskyddsåtgärder – en
bedömning. [26]

Begränsningar i möjligheterna för vissa
aktörer att få tillstånd att bedriva
öppenvårdsapotek. [27]

Rätt och lätt
– ett förbättrat regelverk för VAB. [31]

Utbildningsdepartementet

En modell för att mäta och belöna
progression inom sfi. [17]